

ERGASHEV RAHMATULLA XIDIROVICH

INNOVATSION IQTISODIYOT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

ERGASHEV RAHMATULLA XIDIROVICH

INNOVATSION IQTISODIYOT

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

**QARSHI
«INTELLEKT» NASHRIYOTI
2023**

UDK: 625.6.345

BBK: 40.446

R-46

R.X.Ergashev. Innovatsion iqtisodiyot. Darslik/ R.X.Ergashev.

– Qarshi. «Intelлект» nashriyoti, 2023. –358 bet.

Darslikda iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyalardan foydalanishning hozirgi holati, korxonalarda innovatsiya faoliyatining xuquqiy, tashkiliy.iqtisodiy asoslari, siyosati va innovatsion ekosistema, milliy innovatsiya tizimi va raqamli iqtisodiyot, ilmiy-texnik maxsulotlar bozori, moliyalashtirish va investitsion ta'minot, intellektual kapital, jarayon, tijoratlashtirish va texnologiyalar transferi, intellektual mulk, ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar, marketing va menejment asoslari, infratuzilma, texnologik parklar va texnopolislar, ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish, ilm-fan, ilmiy faoliyat, ixtirochilik va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, venchur kapital va venchur fondlar, ittki va innovatsion biznes hamda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat-xususiy sherikchilik masalalari ochib berilgan.

In the textbook, the current situation of the use of innovations in economic sectors, legal, organizational and economic bases of innovation activities in enterprises, policy and innovation ecosystem, national innovation system and digital economy, scientific and technical products market, financing and investment support, intellectual capital, process, commercialization and technology transfer, intellectual property, scientific discoveries, inventions, marketing and management fundamentals, infrastructure, technological parks and technopolises, formation of scientific research projects, science, scientific activity, support for inventive and innovative activity, venture capital and venture capital the issues of public-private partnership in the development of funds, innovative business and innovative economy are revealed.

Taqrizchilar:

Q.X. Abduraxmonov – O'zbekiston Respublikasi fanlar

akademiyasining akademigi, i.f.d., professor;

S.N. Xamrayeva – QarMII «Innovatsion iqtisodiyot» kafedrası

mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

ISBN 978-9910-9870-9-0

© R.X.Ergashev, 2023

© «Intelлект» nashriyoti, 2023

SO'Z BOSHI

Bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning hozirgi bosqichida, innovatsion texnologiyalarni amaliyotga joriy etish, korxonalar raqobatdoshligini oshirish, ularning iqtisodiy erkinligini va bozordagi mavqeini mustahkamlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Innovatsion iqtisodiyotning asosiy maqsadi bu – iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlashda sohaga innovatsiyani joriy etish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirib borish asosida mamlakat raqobatdoshligini ta'minlashdir.

O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risid»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576-sonli va O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 24 iyuldagi «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi O'RQ-630-sonli Qonunlariga asosan ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta'lim tizimlarini sifat jihatidan yuksaltirib borish bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini ta'minlash maqsadida ishlab chiqiladi»¹.

Shu sababli iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlaridan to'la foydalanish hamda investitsiyalarni amaliyotga keng jalb etish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin. Shu maqsadda O'zbekiston Respublika Prezidentining 2018 yil 21 sentabrdagi «2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni va O'zbekiston Respublika Prezidentining 2022 yil 06 iyuldagi «2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni hamda va 2019 yil 30 avgustdagi «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul

¹Ўзбекистон Республикасининг «Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида»ги ЎРҚ 576-сонли Қонуни, 29 октябр 2019 йили

qilinib innovatsion texnologiyalarning asosiy mohiyati va tamoyil-lari asosida texnologiyalarning strategiyasini tanlash va uning samaradorligi, innovatsiyaviy loyihalar portfelini shakllantirish va boshqarish usullari, korxonalarda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash hamda tarkibiy o'zgartirishlar, iqtisodiyotni rivojlanishini ta'minlovchi yangi ilmiy asoslangan g'oya va yangi innovatsion loyihalar amalga oshirilishini ta'minlovchi texnologiya, tizimlar rivojlanishini boshqarish, innovatsion mahsulot ishlab chiqarish bilan bozorni to'ldirish iqtisodiyotning ustuvor vazifalaridan hisoblanadi.

Mamlakatni bugungi kunda demokratik, evalyusion yo'ldan rivojlanishi eng samarali yo'l bo'lib, o'zining samarali natijalarini bermoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma narsani talab va taklif belgilaydi. Aholining talab va taklifini qondirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi PF-6097-sonli «Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni bilan tasdiqlangan iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishari doirasida iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish orqali innovatsion texnologiyalar asosida raqobatbardosh mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish katta ahamiyat kasb etadi»².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 26 apreldagi «Intellectual mulk sohasini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 221-sonli Qarori va 2022 yil 20 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasida keltirilgan

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрдаги «Илим-фанны 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги ПФ-6097-сонли Фармони

nidek, «Najot – ta’limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi»³.

Bugungi kunda aholini ish bilan bandligini ta’minlash, bozorni arzon va sifatli mahsulotlar bilan to’ldirish, iqtisodiyot tarmoqlariga investitsiyalarni kiritish, modernizatsiyalash jarayonini chuqurlashtirish yuksak texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish oldimizdagi asosiy vazifalardan biridir. Korxonalarni erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi darajasida barqaror rivojlantirish uchun korxonalarda xo’jalik yuritishning turli mulk va mulkchilik shakllarini va tadbirkorlik shakllarini barpo etishning zarurligi, sifatli moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish, investitsiyalar bo’yicha davlatning siyosati, korxonalarning daromadlarini ko’paytirish yo’llarini asoslab berish maqsadga muvofiqdir.

Korxonalar ishlab chiqarishida innovatsiya, zamonaviy texnika va texnologiyalar hamda xo’jalik yuritishning yangicha shakllaridan foydalanish orqali ushbu muammoni hal etish mumkin. Ushbu talablarga javob berish uchun «Innovatsion iqtisodiyot» fani bo’yicha chuqur bilimga ega bo’lish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu darslikda O’zbekiston Respublikasi korxonalarida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar yo’nalishlarining mazmun va mohiyatini hamda korxonalarda innovatsiyalarni yoritishda O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan qonunlarga, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev asarlariga, Prezident farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi. Iqtisodiyot tarmoqlarida amalga oshirilayotgan asosiy iqtisodiy munosabatlarning ahamiyati va O’zbekiston Respublikasining Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar, Iqtisodiyot va Moliya vazirliklari, Davlat Statistika qo’mitasi hamda boshqa

³Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //Халқ сўзи, 20.12.2022 йил.

vazirliklari ma'lumotlaridan foydalanib, jadvallar, rasmlar, diagrammalar, grafiklar yordamida yoritilishiga harakat qilindi.

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan (2022 yil 10 iyundagi 09-sonli bayonnomasi hamda №BD-5230100-2.11 bilan ro'yxatga olingan) «Innovatsion iqtisodiyot» fanining o'quv dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu darslikda o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasi, zamonaviy axborot texnologiyalardan va forsaytlardan foydanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsadi, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

«Innovatsion iqtisodiyot» fanining darsligi asosan oliy o'quv yurtlarining bakalavriat ta'lim yo'nalishi 5230100-«Iqtisodiyot» (tarmoqlar va soxalar bo'yicha) va 5231400-«Statistika» (tarmoqlar va soxalar bo'yicha) iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion iqtisodiyot muammolari bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, talabalar, doktorantlar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar, tadbirkorlar hamda boshqa iqtisodiyot tarmoqlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalar bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni tarmoq ishlab chiqarishiga joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Muallif «Innovatsion iqtisodiyot» fanining darsligi sifatida unga bildirilgan fikr va mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar va ularni keyingi nashrlarga tayyorlash va chop etish jarayonida yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

I BOB. INNOVATSION IQTISODIYOT FANIGA KIRISH

O'quv maqsadi: *Iqtisodiyot tarmoqlarining jahon va respublika iqtisodiyotida tutgan o'rnini, innovatsiyaning mazmun va mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini, innovatsion faoliyat, konsepsiyasini, «Innovatsion iqtisodiyot» fanining predmeti, maqsadi, vazifalari va mohiyati, fanning mazmunini yoritishda qo'llaniladigan tadqiqot usullari va fanning boshqa o'quv fanlari bilan bog'liqligini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Korxonalarda innovatsiyalar, innovatsion texnologiya, innovatsion mahsulot, innovatsion faoliyat, innovatsion iqtisodiyot, innovatsion siyosat, innovatsion rivojlanish, iqtisodiy mustaqillik, yalpi ichki mahsulot, bozor iqtisodiyoti, innovatsion konsepsiya.*

1.1. Innovatsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Korxonalarda innovatsion texnologiyalarning asosiy qoida va kategoriyalarini o'rganish uchun «innovatsiya» tushunchasining iqtisodiy mazmuni va mohiyatini to'liq anglab yetishimiz lozim. O'zbek tilining izohli lug'atida «innovatsiya» atamasini ingliz tilidagi «*innovation*» so'zidan olingan bo'lib, *kiritilgan* yangilik, ixtiro⁴, degan ma'nolarni anglatadi. O'sha joyning o'zida ushbu atamaga uchta izoh berilgan. 1. Texnika va texnologiyalarning yangi turlari (avlodlari)ni joriy etish maqsadida iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar. 2. Ilg'or texnika va texnologiya, boshqarish va boshqa sohalardagi yangiliklar va ularning turli sohalarda qo'llanilishi. 3. Muayyan tilda, asosan uning morfologiya sohasida eng so'ngi davrlarda paydo bo'lgan yangi hodisalar (til birliklari).⁵

Iqtisodiy adabiyotlarda innovatsiya (ingl. *innovation*) – potensial ilmiy-texnik taraqqiyotni (ITT) yangi mahsulot va texnologiyalar ko'rinishida real taraqqiyotga aylanishi, deb ta'riflanadi. Bozor

⁴Ўзбек тилининг изохли лугати. 80000 дан ортик сўз бирикмаси. Ж.П.Б- М- Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН, 2006, 213 бет.

⁵Уша жойда, 212 бет.

iqtisodiyotida innovatsiyalarni tizimli taqdim etish uslubiyloti xalqaro standartlarga asoslangan va ularga muvofiq *innovatsiya* deganda, bozorga kirib kelgan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, amaliyotda qo'llanilayotgan yangi yoki takomillashtirilgan texnologik jarayon yoki ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan yangicha yondashuv ko'rinishidagi innovatsiyaviy faoliyat natijasi tushuniladi. Innovatsiya bu insonning hayolida, ijodida yetilgan, pishgan, aqliy mehnatning yakuniy natijasi sifatida o'ylab topilgan, joriy qilingan, kiritilgan, ishlayotgan yangilikdir. Ushbu muammo bo'yicha ko'psonli tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramasdan, bugungi kunda innovatsiyaviy faoliyat sohasida yagona, umumiy tarzda qabul qilingan terminologiya mavjud emas. Shuning uchun ham adabiyotlarni qisqacha tahlilini keltirish va innovatsiyaviy faoliyat sohasidagi asosiy tushunchalarni konkretlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Innovatsiyaviy nazariyaning asosiy rivojlanish bosqichi V.Zombart, V.Mitcherlix, Y.Shumpeter ishlariga to'g'ri kelgan. Innovatsiyalar nazariyasini shakllanishi va rivojlanishiga avstriyalik olim Y.Shumpeter katta hissa qo'shgan. Y.Shumpeter konyunktura siljishlari manbalarini tahlil qilish natijasida, ishlab chiqarish va bozor rivojlanishidagi o'zgarishlarning *yangi omillarini* ajratdi va ularga quyidagilarni kiritdi:

- yangi xususiyatlarga ega mahsulotni ishlab chiqarish;
- yangi ilmiy kashfiyot yoki tijoratlashtirish usuliga asoslangan ishlab chiqarishning yangi uslubini joriy etish;
- sanoatning mazkur tarmog'i taqdim etilmagan, yangi savdo bozorlarini o'zlashtirish;
- xom-ashyo yangi manbasidan foydalanish;
- ishlab chiqarishni tegishli tarzda qayta tashkil etilishini amalga oshirish, masalan, monopollikni ta'minlash.

Muayyan yangilik darajasini baholash va konyunktura siljishlarining davomiyligini aniqlash uchun Y.Shumpeter *yangilik*

mezonini kiritdi va ushbu mezon mazkur turkumlashtirish asosini tashkil etdi.

Shuningdek, 1930-yillarda Y.Shumpeter tomonidan **innovatsiya** tushunchasi kiritildi va u mahsulot ishlab chiqarish, sotish, yetkazish jarayonlarida yangi yoki takomillashtirilgan texnik, texnologik, tashkiliy xarakterdagi qarorlarni qo'llash oqibatida mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bildirar edi. Innovatsiyaning ushbu ta'rif va Y.Shumpeterning ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyalari to'g'risidagi konsepsiyasi innovatsiyalar nazariyasiga bo'lgan ikkita keng tarqalgan yondashuvdan birining asosini tashkil etadi. **Birinchi yondashuv** – yangi omillar to'g'risidagi tushunchaga asoslangan, **ikkinchisi** – yangi mahsulot yoki texnologiyaga asoslangan (1.1.1-jadval).

1.1.1-jadval

Birinchi yondashuv bo'yicha innovatsiyalar ta'riflarining sharhi

Mualliflar	Innovatsiya ta'rif
X.Barnet	Mavjud shakllardan yangi sifat jihati bilan farq qiluvchi har qanday g'oya, faoliyat yoki moddiy natija
P.T. La Peyerre	Boshlang'ich holatdan yangi holatga o'tish yo'li bilan xo'jalik ichki tuzilmasida sodir bo'lgan har qanday o'zgarish
P.Vitfild	Ijodiy g'oyani rivojlanishi va uni tayyor mahsulot, jarayon yoki tizimga aylanishi
L.Vodachek, O.Vodachkova	Korxonaning tizim sifatida faoliyat ko'rsatishining maqsadli o'zgarishi
P.F.Druker	Tadbirkorlarning shunday vositasiki, uning yordamida har qanday o'zgarish yangi biznes turi yoki xizmatni amalga oshirish imkoniyati sifatida qo'llaniladi
K.Nayt	Tashkilot yoki uning bevosita atrof-muhitiga nisbatan biror yangilikni joriy etish

«Innovatsiya» tushunchasini tushunishga bo'lgan ikkinchi yondashuv ishlab chiqarishda muayyan turdagi texnika, texnologiya

va boshqa yangi mahsulotlardan foydalanishga asoslanadi. Ushbu yondashuvga sodiq ayrim olimlar ishlab chiqarish faoliyatining innovatsiyaviy va ilmiy-texnik jihatlarini teng deb biladi, ammo bu har doim ham to'g'ri emas. Ammo ushbu yondashuv yetarlicha keng tarqalgan, chunki uning asosida yotgan innovatsiyalarni ilmiy-texnik nuqtai nazardan ajratish tamoyili, innovatsiyalarning jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati va maqsadlarini aks ettiradi. Bunda «innovatsiya» tushunchasi ham jarayon, ham natija sifatida tushuniladi (1.1.2-jadval).

1.1.2-jadval

Ikkinchi yondashuv bo'yicha innovatsiyalar ta'riflarining sharhi

Mualliflar	Innovatsiyalar ta'rifi
Jarayonli yondashuv	
A.Xarman	Innovatsiya deganda yangi yoki ancha takomillashtirilgan ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish tushuniladi
R.Djonson	Ayrim korxonalar xo'jaliklarida yangi yoki takomillashtirilgan eski jarayonlar va mahsulotlarning paydo bo'lishi
B.Santo	Foya va kashfiyotlarni amaliy qo'llash orqali o'z xususiyatlari bo'yicha yaxshiroq mahsulot va texnologiya yaratilishiga olib keladigan jamiyat – texnik – iqtisodiy jarayon
P.Lemerl	Xarajatlarni tejovchi yoki unga sharoit yaratuvchi har qanday yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, xizmat, texnologiya va h.k
T.Brayton	Kashfiyot yoki g'oyaga iqtisodiy mazmun beruvchi jarayon
F.Nikson	Bozorda yangi va yaxshilangan sanoat jarayonlari va uskunolari paydo bo'lishiga olib keladigan texnik, ishlab chiqarish va tijorat tadbirlari yig'indisi
Natijaviy yondashuv	
N.K.Moiseyeva, Y.P.Aniskin	Individual tomonidan yangilik sifatida qabul qilinadigan g'oya, amaliyot yoki mahsulot
G.Y.Kiperman	Jahon bozorida raqobatdosh bo'ladigan mahsulot,

	zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqish, yaratish va tarqatishga yo'naltirilgan ijodiy faoliyat natijasi
D.Sokolov A.Titov M.Shabanova	Muayyan jamiyat ehtiyojlarini qondiradigan va bir qator samara (iqtisodiy, ilmiy-texnik, ijtimoiy va h.k) beradigan, prinsipial yangi yoki takomillashtirilgan yaratish va o'zlashtirishning yakuniy natijasi

Innovatsiyalar iqtisodiy samaradorligini ta'minlash zaruriyatini hisobga olgan holda, bir qator Rossiyalik iqtisodchilar (M.Ionov, A.Kulagin, V.Loginov), innovatsiyani «xarajatlar tejalishini yoki bunday tejash uchun sharoit yaratilishini ta'minlovchi yangi mahsulot yoki xizmat, ishlab chiqarish uslubi, tashkiliy, moliyaviy, ilmiy-tadqiqot va boshqa sohalardagi yangilik» sifatida ko'rishgan.

Iqtisodchi olim A.Utkin esa bozor sharoitida korxonalar muvaffaqiyatli iqtisodiy faoliyati uchun innovatsiyalar muhimligini ta'kidlagan holda, innovatsiyalarni korxona iqtisodiy o'sishini ta'minlovchi asosiy zaxiralardan biri sifatida tavsiflagan.

Innovatsiya - yangi mahsulot yoki xizmatni bozorga kiritish, yangi ishlab chiqarish jarayonlarini tadbiq etish, mahsulot yoki xizmatlar, ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi shakllari yoki faoliyat turlarini ilgari surish, yangi bozorlarni tashkil etish yoki yangi jarayonning joriy bozor va mavjud bozorlarda katta ulushini qo'lga kiritishga qaratilgan say-harakatlardir⁶.

Korxonalarda innovatsiya tushunchasi eng avvalo ilg'or g'oyalar, ishlanmalar inobatga olinishi lozim, hamda fan va texnika yutuqlari, texnologiya va yangi ixtirolar ham innovatsiyaning ta'rifida ifodalanishi mumkin. M.Q.Pardayevning fikricha innovatsiya deyilganda, ilg'or g'oyalar asosida amalga oshirilgan ishlanmalar natijalarining fan va texnika yutuqlari, ilg'or texnologiya va yangi ixtirolar sifatida turli sohalarda (iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy hayotimizda, boshqaruv tizimi kabilarda) qo'llanishi bilan bog'liq

⁶Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. "Innovation and the Development Agenda". International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9. © OECD/IDRC 2010. p. 9.

hodisa tushuniladi.⁷ Mazkur ta'rif hamma sohaga, hamma vaqtga va hamma manfaatdor subyektlarning manfaatlariga mos keladi.

Innovatsiya, innovatsion faoliyat, innovatsion jarayon va shu kabi tushunchalar bizning har kungi hayotimizda, korxona faoliyatida va iqtisodiyot tarmoqlarining turli jabhalarida mustahkam o'rnashib olmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda, bozorda o'z mavqeini mustahkamlashda va xaridorgir mahsulot ishlab chiqarishda innovatsiyalar muhim omillardan biri hisoblanadi.

Innovatsion faoliyatni amalga oshirish va amaliyotga joriy etishda, eng avvalo asosiy termin va tushunchalarni aniqlashtirish lozimdir.

Innovatsiya muammosi bilan shug'ullanuvchi respublika va chet el olimlarning tadqiqotlarini o'rganish natijasida innovatsiya, innovatsion jarayon va innovatsion faoliyatning mazmuni va mohiyatiga turlicha yondoshuvlar borligi aniqlandi. Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda birinchilardan bo'lib innovatsion jarayonlarning ta'rifini, turlarini va umuman innovatsion faoliyat nazariyasiga muhim hissa qo'shgan olim sifatida avstraliyalik iqtisodchi-olim Yozef Shumpeterni ta'kidlab o'tishadi. Bu vaqtlarda innovatsiya haqida fikr yuritilmagan, ammo iqtisodiyotni rivojlantirishda «samarali usul», «yangilik», «ta'siri», «qo'llash» kabi tushunchalardan foydalanilgan.

Texnik yoki iqtisodiy nuqtai-nazardan olib qaraydigan bo'lsa, ishlab chiqarish-mavjud resurslar va kuchlarni kombinatsiyalash. Ishlab chiqarishning har bir usuli ma'lum bir kombinatsiyani anglatadi. Ishlab chiqarishning turli usullari faqatgina xarakteri va uslubi bilan farq qilishi mumkin, ya'ni yo kombinatsiyalar obyekti bo'yicha, yoki ularning miqdorlar nisbati bo'yicha. Ishlab chiqarish-

⁷Пардаев М.Қ., Мамасоатов Т.Х., Пардаев О.М. Модернизация, диверсификация ва инновация-иктисодий ўсишнинг муҳим омиллари, Монография- Т.: "Наврўз", 2014, 38 бет.

ning har bir jarayoni biz uchun mazkur kombinatsiyani tashkil etadi⁸.

Y.Shumpeter o'z tadqiqotlarida rivojlanishda yangi kombinatsiyalarga oid masalalarini ko'rib chiqdi, innovatsion jarayonning to'liq ta'rifini berdi va beshta namunali o'zgarishlarni alohida ajratib ko'rsatadi:

- ishlab chiqarishda yangi texnika, yangi texnologik jarayonlar yoki yangi bozor ta'minotidan foydalanish (oldi-sotdi);
- yangi sifatdagi mahsulotlarni joriy etish;
- yangi xom-ashyodan foydalanish;
- ishlab chiqarishni tashkil etishdagi va uning moddiy-texnik ta'minotdagi o'zgarishlar;
- yangi sotuv bozorlarining paydo bo'lishi.

«Yangilik», «yangilik kiritish», «ilmiy-texnik yangilik» kabi atamalar M.Porter, J.Brayt, B.Tviss kabi olimlarning tadqiqot ishlarida ham uchratishimiz mumkin.⁹

Shu bilan birga innovatsiyaga ko'pgina iqtisodchi olimlar o'z fikr mulohazalarini bildirib o'tishgan. Misol uchun B.Santo innovatsiyaga quyidagicha ta'rif bergan: «Innovatsiya-bu ijtimoiy-texnik-iqtisodiy jarayon bo'lib, g'oya va kashfiyotlardan amaliy foydalanish orqali o'z xususiyatiga ko'ra yaxshiroq bo'lgan mahsulot va texnologiyalar yaratilishiga olib keladi, agarda u iqtisodiy foyda olishga yo'naltirilgan bo'lsa, uning bozorda paydo bo'lishi qo'shimcha daromad olish imkoniyati vujudga keltiradi.»¹⁰

B.Santo o'z tadqiqotlarida yangilik, innovatsion jarayonlarning turli modellarini va innovatsiyalarni modellashtirishni amalga

⁸ Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. В.С.Автономова, М.С.Любского, А.Ю.Чепуренко. – М.: Прогресс, 1982. – 72 с.

⁹ Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ./Под ред В.Д.Щетинина. – М.Международные отношения, 1993. – 64 с; Bright I.R. Some Management Lessons from Technological Innovation Research, National Conference on Management of Technological Innovation, University of Bradford Management Centre, 1968.; Твисс Б. Управление научно-техническим инновационным процессом: сокр. пер. с англ./Авт. предисл. инж. ред. К.Ф.Пузыня. – М.: Экономика, 1989. – 31 с.; L'innovation et l'économie: Les relations déterminantes. P.: OECD, 1992.

¹⁰ Санто Б. Инновация как средство экономического развития: Пер. с венг./Общ. ред. и вступ. ст. Б.В.Сазонова. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.

oshirish jarayonida ma'lum bir bosqichlarni chiziqli ketma-ketlik sifatida innovatsion zanjir konsepsiyasini asoslab berdi.

L.Vodachek, O.Vodachkova fikriga ko'ra, innovatsiya bu, korxonaning ish faoliyatidagi tizim sifatidagi maqsadli o'zgarish bo'lib, korxonaning u yoki bu faoliyat sohasida miqdoriy va sifat o'zgarishlarida namoyon bo'lishi mumkin.¹¹

V.N.Lapin esa innovatsiya deganda insonlarning ma'lum ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida yangi amaliy vositalarni (innovatsiyalar) yaratishdagi jarayonlar majmuasini tushungan¹². Bizning fikrimizcha, innovatsiyalar jamoa uchun foydali bo'lishi bu hali iqtisodiy jihatdan samarali va daromad keltirishiga kafolat bo'la olmaydi.

I.T.Balabanov fikriga ko'ra, innovatsiya yangi texnika, texnologiyalarga, ishlab chiqarishni, mehnatni, xizmat ko'rsatish va boshqaruvni tashkil etishning yangi shakllariga, shu jumladan, nazorat, xisob, rejalashtirish usullari, tahlil qilish va boshqa yangi shakllarga kapital quyilmalarni qo'yish hisobiga olingan moddiylashgan natijani tashkil etadi¹³.

R.A.Fatxuddinov quyidagicha ta'riflaydi: «Innovatsiya – boshqaruv obyektni o'zgartirish va iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnik yoki boshqa bir samarani olish maqsadida joriy etilgan yangilikning yakuniy natijasi»¹⁴.

Boshqa bir qator olimlarning fikr mulohazalarini umumlashtiradigan bo'lsak, odatda ular «innovatsiya» va «yangilik», «yangilik kiritish» ma'nosini anglatishini bildirishgan¹⁵.

¹¹ Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии: Сокр. пер. со словац. / Авт.предисл. В.С. Рапопорт. – М.: Экономика, 1989. – 167с.

¹² Лапин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями // В сб.: Проблемы управленческих нововведений и хозяйственного экспериментирования. Всероссийская научно-практическая конференция. – Таллин, 1981. – 23 с.

¹³ Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 304с.

¹⁴ Фатхудинов Р.А. Инновационный менеджмент.: Учеб. для вузов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-синтез», 1998.- 17с.

¹⁵ Соколов Д.Д., Титов А.Б., Швабанова М.М. Предпосылки анализа и Формирование инновационной политики. – СПб.: ГУЭФ, 1997; Хучек М. Инновация на предприятии и их внедрение.- М.: Луч, 1992г; Бернар И, Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь. В 2т. Пер. сфр. –М.: Международные отношения, Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш.,

R.V.Abdullayev va K.A.Xasanjanov fikrlariga ko'ra, «Innovatsiya, ilmiy-texnik taraqqiyot ko'rinishining shakli hisoblanib, bilimlarning maxsus turi, yuqori rivojlangan mehnat natijasini tashkil etib, postindustrial jamiyatda insonlar hayotidagi yetakchi sohaga aylanib bormoqda.¹⁶»

S.N.Xamrayevaning fikriga ko'ra, innovatsiya – bu fan yutuqlari va ilg'or tajribadan foydalanish, ijtimoiy ishlab chiqarishni takomillashtirish va rivojlantirish jarayonlari, yangi iste'mol xususiyatlarga ega bo'lgan mahsulotlarini (tovar, mahsulot, texnika, texnologiya, boshqa tashkiliy shakl va vositalar) shakllantirish, amaliyotga joriy etishga asoslangan investitsion va ijodiy faoliyatning moddiylashgan yakuniy natijasi bo'lib, bozor va ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishiga ko'maklashadi, xarajatlarni iqtisod qiladi va insonlarning turli xil hayot va faoliyat sohalarida turlicha samara berishini ta'minlaydi¹⁷.

Innovatsiya va innovatsion faoliyat an'anaviy tarzda ilmiy texnik taraqqiyot yo'nalishi va ilmiy tadqiqotlar hamda ishlanmalar natijalarining amaliyotga joriy etilishi bilan bog'liq jarayon sifatida tushuniladi. Biroq, «innovatsiya» tushunchasining ma'no va mazmuni ancha keng. Innovatsiyalar sohasi keng qo'lamli bo'lib, u nafaqat ilmiy-texnik ishlanmalar va ixtirolardan amaliy foydalanishni qamrab oladi, balki mahsulot, jarayonlar, marketing (savdo), tashkilotlaridagi o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi.

Innovatsiya o'zgarishning yaqqol omili, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, texnologik jarayonlar, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishning yangi xizmatlari va yangi yondashuvlari sifatida keladi. Zamonaviy talqinda «innovatsiya» atamasini Y.Shumpeter

Старолубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., исправ. – М.: ИНФРА – М, 1998 – 136с.

¹⁶ Абдуллаев Р.В., Хасанджанов К.А. Инновационное обновление экономики – основа ее модернизации и конкурентоспособности //Иқтисодий ва иттиҳодий модернизациялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга ўттиш йўллари. Республика илмий-амалий анжумани маъруза тезислари тўплами. Тошкент, 2011. –Б. 24.

¹⁷Хамраева С.Н. Қишлоқ инфратузилмасининг инновацион ривожлантириш: Монография; – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2017. – 256 б.

birinchi bo'lib qo'llab, innovatsiya – bu yangi materiallar va komponentlardan foydalanish, yangi jarayonlarning joriy etilishi, yangi bozorlarning ochilishi, yangi tashkiliy shakllarning kiritilishiga asoslangan barcha yangi uslublarning yangicha qo'shiluvi va tijoratlashuvidan iborat hosila funksiyalarining jiddiy o'zgarishidir deb ta'kidlaydi.

1.2. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi

Iqtisodiyot tarmoqlarining muhim vazifalaridan biri mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini ta'minlash va shu bilan birga aholini oziq-ovqat, qayta ishlash sanoatini esa zarur texnologiyalar bilan ta'minlashdir. Ushbu masalani hal etish kelajakda korxonani intensivlashtirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, turli xil mulkchilik va xo'jalik yuritishning turli shakllarini rivojlantirish bilan bog'liqdir. Xo'jalik yuritishning ilmiy asoslanganlik darajasini yuksaltirish, ishlab chiqarishni boshqarishda tashabbuskorlik va faollikni kuchaytirishning asosiy sharti korxonalarni mutaxassislarini iqtisodiy jihatdan tayyorlash hisoblanadi.

Innovatsiya – bu bozordagi yangi mahsulot, yangi hodisa yoki xatti-harakat bo'lib, u iste'molchini jalb qiladi. Uning ehtiyojlarini qondirish va shu bilan bir vaqtda tadbirkorga daromad keltirish maqsadiga ega ekanligini bunga qo'shimcha qilish mumkin.

Innovatsion rivojlanishni belgilovchi omillar:

- bozorga oid konyunktura va raqobat (ham ichki, ham tashqi bozorlarda);
- muhit (fan va texnika rivojining rivojlanish darajasi, qonuniy va meyoriy asos, siyosiy va iqtisodiy barqarorlik);
- kadrlar (olimlar, mutaxassislar, tadbirkorlar, menejerlar, siyosiy arboblardan, davlat xizmatchilari);
- - resurslar (tabiiy, ishlab chiqaruvchi, moliyaviy, ilmiy-texnik, texnologik, infratuzilma).

Inson faoliyatining turli sohalarida yuz berayotgan doimiy o'zgarishlar innovatsiyalarga turtki beradi. Ulardan har birida yangiliklarning maqsadlari barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan korxonalarda yangi jarayonlar yoki mahsulotlarni joriy qilishdir.

Biror bir faoliyat sohasining samaradorligini oshirish bo'yicha tadqiqotlar, ishlanmalar yoki tajribaviy ishlarning hujjatlarda rasmiylashtirilgan natijasi yangilik (innovatsiya) hisoblanadi. Bularga kashfiyotlar, ixtirolar, patentlar, nau-xau, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotga hujjatlar, texnologiya yoki ishlab chiqarish jarayoni hamda marketing tadqiqotlarining natijalari, standartlari, yo'riqnomalari, uslublari, tavsiyalari, oqilona takliflari kiradi.

Korxonalarda yangi bilimlar, yondashuvlar, usullar ko'rinishidagi yangiliklar joriy etilgan va tarqala boshlagan paytda innovatsiyaga aylanadi.

Korxonalarda innovatsiya – jamiyat talab qilgan iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnik yoki boshqa turdagi samaraga erishish maqsadida yangilikni joriy etishning yakuniy natijasidir. Boshqacha qilib aytganda, korxonalarda innovatsiya – bu tavakkalchilik xavfi bilan bog'liq har qanday yaratuvchanlik faoliyatining aniq natijasi bo'lib, u bozorda avvalgilaridan tubdan farq qiluvchi, ehtiyojlarni to'laroq qoniqtiruvchi mahsulotlar, xizmatlarni olg'a surilishi va joriy etilishini ta'minlaydi: yangi bozorlarni ochish va o'zlashtirish yoki boshqa aniq maqsadlarga erishish.

Korxonalarda innovatsion faoliyat — yangi ishlanmalarni tashkil etish, yangi loyihalarni, yangiliklarni shuningdek iqtisodiyot tarmoqlarida ularning joriy qilinishi va amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha faoliyat hisoblanadi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion faoliyatning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

- innovatsion faoliyatning mustakamligi va erkinligi;
- innovatsion faoliyatni davlat tomonida

lash va tartib solishdan teng foydalanilishini ta'minlash.

- innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va tartibga solishning oshkoraligi va ustuvor yo'naltirilganligi;
- raqobat va raqobatbardoshlikni rivojlantirishga amaliy ko'maklashish;
- OAV orqali ma'lumotlarni erkin almashish;
- innovatsion faoliyat natijasida yaratilgan intellektual kapital va intellektual mulk obyektlarini iqtisodiy-huquqiy muhofaza qilish;
- aholining turmush darajasini ko'tarish va hayoti hamda sog'lig'iga, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik.

1.3. Bozor iqtisodiyotining innovatsion rivojlanish kontseptsiasining xususiyatlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalar–ishlab chiqarishda raqobat kurashida saqlanib qolish imkoniyatini beruvchi innovatsion loyihani ishlab chiqishning mohiyati istiqbolda juda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Keskin raqobat va bozordagi tez o'zgaruvchan sharoitlarda, nafaqat butun e'tiborni korxona ichki jarayonida mujassamlashtirish, balki uzoq muddatli innovatsion texnologiyani ishlab chiqish ham muhimdir. Oldingi yillarda sanoat korxonalar joriy faoliyatida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bilan bog'liq ichki muammolarni kundalik tarzda hal etgan holda, muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari mumkin edi, ammo hozirgi kunda, tez o'zgaruvchan sharoitga moslashuvni ta'minlovchi innovatsion faoliyatda strategiya loyihalar o'ta muhim hisoblanmoqda.

Korxonalarni rivojlantirish uchun iqtisodiy qonunlar va hukumat tomonidan olib borilayotgan islohotlar, korxonalarda innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

«Innovatsion iqtisodiyot» fani korxonalarda ishlab chiqarishni rivojlantirishda samarali xizmat qiladi. Bu iqtisodiy fanlar jumlasiga kirib, korxonalardagi ishlab chiqarishda innovatsion texnologiya-

larni mujassamlashtirib qatnashuvchi barcha tarmoqlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan uzviy bog'lanishni o'rganish, bozor sharoitida korxonalarda obyektiv iqtisodiy qonunlarning qabul qilinishi va amaliyotga tadbiq qilish, ishlab chiqarishni texnologik jihatlarini qayta ko'rib chiqish, ishlab chiqarishni va uning sohalarga rahbarlik qilish, menejment, innovatsion marketingni ishlab chiqarishdagi fan yangiliklari, innovatsion va ilg'or texnologiyalar tajribalarini joriy etish yo'llari, investitsiya, moliya va bozor munosabatlari asosida arzon va raqobotdosh mahsulot ishlab chiqarish yo'llarini ko'rsatadi.

«Innovatsion iqtisodiyot» fanining maqsadi mahsulotlarni yetishtiruvchi subyektlarda va unga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda texnologik, iqtisodiy qonunlarni ishlab chiqarish jarayonlariga innovatsiyalarni tadbiq qilishdan iborat.

Fanning predmeti–korxonalarda ishlab chiqarish kuchlarining, ishlab chiqarish aloqalari va ish yuritishda innovatsion texnologiyalarni yaxshilash yo'li orqali mehnat unumdorligini oshirishdan iboratdir.

«Innovatsion iqtisodiyot» fani zamonaviy fan bo'lib, u doimo ishlab chiqarish texnologiyalarini samaradorligini oshirishda qonunlar o'zgarishini, sohalar rivojlanishini, jamiyat rivojlanishini o'rganib sintez qilib turadi. Iqtisodiy qonunlar korxonalarda va uning tarmoqlarida boshqarishni ijobiy rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Fanning obyekti–iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalarga va ishlab chiqarishga bevosita o'z hissasini qo'shadigan barcha sohalar faoliyatidir.

Korxonalar sohalarini ijtimoiy rivojlantirish–korxonalarda va uning saholarida ishlab chiqarish jarayonlarida innovatsion texnologiyalarni yaxshilash asosida investitsiyalardan va infratuzilmalardan foydalanish, mahsulotni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, sifatli xizmat ko'rsatish, mehnat unumdorligini oshirish, sohalarning ijtimoiy rivojlanishida iqtisodiy qonunlarni joriy etish yo'llarini ko'rsatadi.

«Innovatsion iqtisodiyot» fanining vazifasi innovatsion texnologiyalarni yaxshilash asosida, korxonalarda mahsulot yetishtiruvchi va xizmat qiluvchi tarmoqlar bilan iqtisodiy aloqalarini mustahkamlash orqali, mahsulot hajmini va sifatini oshiradi. Tovar ishlab chiqaruvchi subyektlarda mehnat va texnologik jarayonlarini ilmiy asosda rivojlantirish bilan mehnat unumdorligini oshirish hamda asosiy fondlardan samarali foydalanish bilan bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda innovatsion jarayonlarning o'sishi ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida iqtisodiy tizimlarning rivojlanishi va transformatsiyalashuvining zaruriy elementi hamda raqobat ustunligini ta'minlovchi asosiy resurs sifatida qaralmoqda.

Iqtisodiyot tarmoqlari faoliyatining turli sohalaridagi yangi texnologik o'zgarishlarga o'z vaqtida e'tibor qaratish, ishlashning yangi uslublarini yaratishga va faoliyat natijalarini takomillash-tirishga qodirligi korxonalar yashab qolishining zaruriy sharti deb tan olingan. Innovatsiyalarni joriy etish zarurati raqobat kurashi hamda bozorning boshqa bir qator talablarini ham rag'batlantiradi. Ulardan foydalanish mumkinligi, shuningdek, iste'molchilik talablari va iste'molchilar istaklari, zamonaviy kishi ruhiyatining o'zgarishlari sababli, demografik, iqtisodiy va ijtimoiy tartib o'zgarishi bilan ham bog'liqdir.

Hozirgi sharoitda zamonaviy mutaxassis iqtisodiyot tarmoqlarida ishlashida innovatsion jarayonlar natijalaridan foydalanmasdan, o'z faoliyatini davom ettira olmaydi, chunki ilmiy-texnik axborotlar oqimi tez sur'atlar bilan o'smoqda, bu sharoitda yosh mutaxassis ilmiy axborotlardan texnik yangiliklarni va innovatsion g'oyalarni tanlab oladigan bo'lishi kerak, bunday qobiliyat ilmiy-tadqiqot hamda ijodiy ko'nikmalarsiz bo'lmaydi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalar faoliyatini tahlil qilish va joriy etish uchun har xil usullardan foydalaniladi. Ushbu usullar orqali ishlab chiqarishda ro'y beradigan innovatsion hodisalarni iqtisodiy baholaydi. Korxonalar innovatsion ishlab chiqarishida quyidagi usullardan foydalaniladi:

1.Statistik guruhlash usuli – innovatsion texnologiyalardan ratsional foydalanish, mahsulot tannarxi, mehnat unumdorligining o'sishi, mehnat resurslari, innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish va boshqa ko'rsatkichlarni o'rganadi. Bu usul yordamida innovatsion loyiha shakllar tarkibini, bir-biriga bog'liqligini, xarajatlari va daromadlari tendensiyalarini, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash sharoitini yanada rivojlantirish istiqbollarini aniqlab beradi.

2. Monografik usul – respublikamizdagi yoki xorijiy tajriba almashish maqsadida korxonalarni umumiy va ayrim tarmoqlarning innovatsion faoliyatini, ishlab chiqarish jarayonlari texnologiyasini rivojlanish istiqbollarini aniqlab berishdan iborat.

3. Analitik hisob usuli – korxonalarda innovatsion texnologiyalar faoliyatini tahlil qilish va barcha tarmoqlarni rivojlantirish yo'llarini belgilaydi.

Korxonalarni modernizatsiyalash orqali ishlab chiqarishni iqtisodiy fanlar nazariyasi orqali ijtimoiy rivojlanishni chuqur tadqiqot qilib, keyingi yillarda katta yutuqlarga erishish uchun innovatsion texnologiyalar faniga matematik tadqiqot usullari katta samara bermogda.

4.Iqtisodiy matematik usuli - matematik raqamlardir, korxonalarda innovatsion texnologiyalar,barcha ishlab chiqarish sohalari bo'yicha ko'rsatkichlarini tahlil qilishda matematik raqamlar 3 manbadan olinadi:

- Biznes rejadani;
- Innovatsion faoliyat hisobotidan;
- Meyoriy ma'lumotlar, texnologik karta va ma'lumotnomalar.

Iqtisodiy matematik usul bir qancha bosqichlarga bo'linadi. Tayyorlash, iqtisodiy tahlil, abstrak raqamlar, ma'lumotlar yig'ish va uni o'rganish.

5.Loyiha konsruktorlik ishlari usuli-loyihalashtirilgan obyektlar va jamlab bo'lmaydigan har xil ko'rsatkichlarni tahlil qilishdan iboratdir.

Yuqoridagi usullar yordamida korxonalarda innovatsion texnologiyalar va xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarning ishlab chiqarish faoliyati va iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinib, kelgusida rivojlantirish istiqbollari belgilab olinadi.

Innovatsiyaviy loyiha konsepsiyasini davlat tomonidan tartibga solinishi va qo'llab-quvvatlanishi ishlab chiqarishida quyidagi asosiy uslublardan foydalaniladi:

- loyiha maqsadlarini aniqlash uslublari;
- maqsadlarga erishish yo'llari ta'rifi va tahlilini rasmiylashtirish uslublari (maqsadlar daraxti, ekspert tizimlari, ijtimoiy tahlil va h.k;
- konseptual loyihalashtirish uslublari.

So'nggi yillardagi axborot texnologiyalarining rivojlanishi «data mining – ma'lumotlardan bilim olish» yo'nalishi paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu yo'nalish innovatsiyaviy loyiha g'oyasi paydo bo'lishi jarayonini rag'batlantirish qobiliyatiga ega bo'lgan instrumental vositalarni yaratishga imkon beradi. Hozirgi kunda data mining uslublari qabul qilingan qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimini barpo etishda qo'llaniladi. Birinchi qarashda ko'rib bo'lmaydigan qonuniyatlarni aniqlash maqsadida, axborotlarning katta massivlarini qayta ishlash yo'nalishi bo'yicha mazkur yondashuvning rivojlanishi, foydalanuvchiga esa innovatsiyaviy faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishida istiqbolli yo'nalishlarini keyinchalik tahlili uchun, taklif etadigan axborot tizimlari paydo bo'lishini prognoz qilish imkonini beradi.

Innovatsiyaviy loyihani davlat tomonidan tartibga solinishi va qo'llab-quvvatlanishi muvaffaqiyatli amalga oshirishning uslublari asosiy shartlari sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

- loyihaning predmet sohasi, boshlang'ich sharoitlar va cheklanishlari rasmiy ifodasini o'z ichiga olgan, biznes-reja mavjudligi;
- mezonlar tanlovini asoslash, resurslar taqsimotini optimallashtirish va batafsil moliyaviy reja ishlab chiqishni hisobga olgan holdagi muqobil variantlar tahlili;

- ijtimoiy omilni hisobga olish bo'yicha takliflar va h.k.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonalarni rivojlantirishda iqtisodiy islohotlarning mohiyatini aytib bering.
2. Korxonalarda innovatsion texnologiyalarni o'rni va vazifalari nimadan iborat?
3. Innovatsiya tushunchasi bo'yicha dunyo olimlarining fikrlari nimalardan iborat?
4. Fanning maqsad, vazifalari va usullarini ko'rsatib bering?
5. Innovatsion texnologiyalar va uni joriy etishning dolzarbligi nimadan iborat?
6. Korxonalarni rivojlantirishda iqtisodiy islohotlarning mohiyatini aytib bering?
7. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish to'g'risida fikringiz?
8. Innovatsiyaning ta'rifini ayting?
9. Innovatsion iqtisodiyot fanining predmetini ayting?
10. Innovatsion iqtisodiyot fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
12. Innovatsion iqtisodiyot fanining o'rganish konsepsiyasi va usullarini ayting?

II BOB. INNOVATSION SIYOSAT VA INNOVATSION EKOSISTEMA

O'quv maqsadi: *Innovatsion siyosatning xususiyatlari, asosiy yo'nalishlari, meyoriy- huquqiy asoslari innovatsion strategiyaning mazmun- mohiyati va uning shakllanish boqichlari, innovatsion ekosistema, yangi tejamkor texnologiyalarni qo'llash va innovatsion bozorining boshqarish uslubiyotini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion siyosat, innovatsion davr, iqtisodiy usullar, innovatsion boshqarish, innovatsion konsepsiya, innovatsion ekosistema, innovatsion rivojlanish va strategiya, tejamkor texnologiya, innovatsion bozor, texnologik turtki, gepotiza, bozor talabi, ilmiy texnologik.*

2.1. Innovatsion siyosatining xususiyatlari, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari

Innovatsiyalarni tarmoqlar bo'yicha tasniflash ham har bir sohaning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Bu xususiyatlar ularning har biriga alohida yondoshuvni taqoza etadi. Korxonalarni boshqa tarmoqlarga nisbatan joriy qilinishi va amalda sinab qo'rilishi jihatidan tubdan farq qiladi. Masalan sanoat sohasi bilan korxonalar bir biridan tubdan farq qilgan holda mo'ljallangan investitsiyalarni qo'llashni bir hilda olib borib bo'lmaydi. Shu sababli innovatsiya korxonalarda yoki korxonalarga mo'ljallangan investitsiyalar deb yuritiladi. Ammo innovatsiyalar tarmoqlar bo'yicha tasniflanganda ularning bir-biriga bog'liqligini ko'rishimiz mumkin.

Iqtisodiyot tarmoqlariga mo'ljallangan innovatsiyalar nafaqat texnika va texnologiyalarni, balki boshqa ishlarni ham takomillashtirilishi mumkin.

Iqtisodiyotning har bir tarmog'ida ishlab chiqarish vositalaridan foydalaniladi, turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishchi-xizmatchilardan yetarlicha malaka talab qilinadi. Xuddi shunday korxonalarning ham o'ziga xos xususiyatlari borki, bu tarmoqda tadbirkorlik faoliyatini olib borishda ushbu xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion jarayonlarning o'ziga xosligi sohaning o'ziga xos xususiyatga ega ekanligidan kelib chiqadi. Tarmoqning farqli jihatlarining asosida eng avvalo korxonalarni ishlab chiqarishi yotadi. Tabiiy –omillar hisobiga sohaning texnik-texnologik xususiyatlari kelib chiqadi (ishlab chiqarishning mavsumiyligi, ish davrining uzunligi va boshqalar). Ushbu farqlardan kelib chiqqan holda uzoq rivojlanish jarayonida sohaning o'ziga hos ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar va xususiyatlari shakllandi. Innovatsion jarayon nuqtai-nazardan qaraydigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

- korxonalarning mahsulotlari yetishtiruchi korxonalarning ixtisoslashuv darajasi boshqa sohalarga nisbatan past, korxonalarni mahsulotlari ishlab chiqarishning mavsumiylik xarakteri bilan bog'liq, natijada ishchi kuchi, texnika va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida to'liq foydalanishni tashkil etish talab etiladi;

- hozirgi kunda ishlab chiqarish jarayonidagi bir qator ishlarni maxsus xizmatlar sohasi, ya'ni infratuzilma obyektlari tomonidan bajarib kelinmoqda (mashina traktor parklari, servis korxonalari, yoqilg'i-moylash materiallarni sotish shoxobchalari, tayyorlov korxonalar va boshqalar);

- turli mulkchilik sharoitida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va ta'sir etishning maxsus shakllari talab etiladi (ilmiy-texnik siyosatni olib borish, informatsion baza bilan ta'minlash, soliq va kredit siyosati va boshq.);

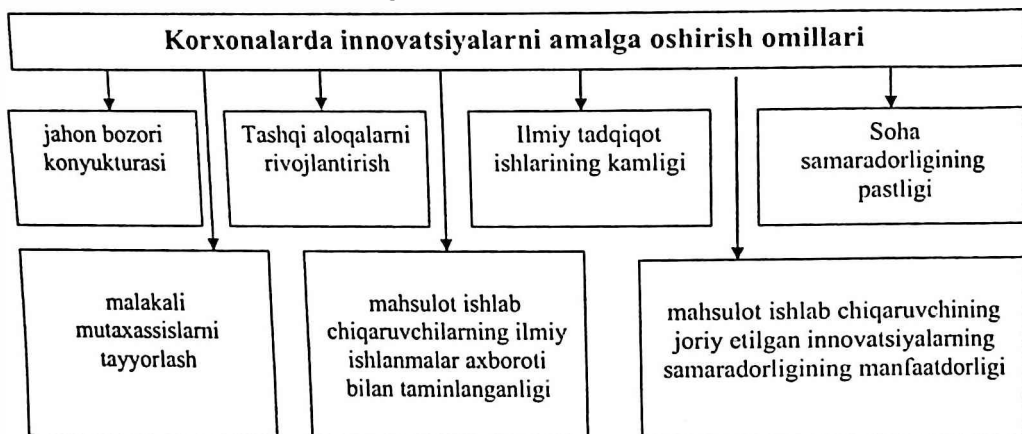
- korxonalarni ishlab chiqarishning o'ziga xosligi va innovatsiyalarni joriy etish yuqori malakali kadrlarga yoki professional maslahatlarga bo'lgan ehtiyojini oshiradi;

- ishlab chiqarish hajmi yillar davomida o'zgarib turadi, shu sababli ishlab chiqarish jarayonining uzviyligini ta'minlash maqsadida yirik sug'urta fondlarini tashkil etish kerak;

- texnologik jarayonning uzunligi va tabiiy sharoitga bog'liqligi ishlab chiqarish natijasini oldin bashorat qilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi;

➤ ishlab chiqarishning ehtimolilik xarakteri innovatsiyalarni joriy etishning natijalarini ham ehtimolilik xarakteriga ega bo'lishga olib keladi. Ishlab chiqarish omillarining yoki, umuman, iqtisodiy holatning o'zgarishi ko'tilmagan salbiy natijalarga olib kelishi mumkin, shu sababli innovatsiya yutuqlarini korxonalarni ishlab chiqarishiga olib kirishdan oldin har tomonlama chuqur tahlil qilish talab etiladi.

Korxonalarda innovatsion jarayonlarning tarmoq xususiyatlaridan tashqari, shuningdek, innovatsion jarayonning o'zining ham mazmun mohiyatini e'tiborga olish zarur (2.1.1-rasm).

2.1.1-rasm Korxonalarda innovatsiyalarni amalga oshirish omillari

Iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyalarning asosiy maqsadi sohada kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va raqobatbordoshlikni ta'minlashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun qo'yidagi vazifalarni bajarish lozim:

1. Korxonalarning daromadlilikini ta'minlovchi innovatsion tizimni va innovatsion mexanizmlarni shakllantirish;
2. Mamlakat oziq - ovqat xafvsizligini ta'minlash va mahsulot ishlab chiqarishning raqobatbordoshligiga erishish;

3. Korxonalarni mahsulotlarini jahon bozoriga chiqarishni ta'minlashdan iboratdir.

Korxonalarda innovatsiyalarni rivojlantirish maqsadida qo'yidagi mexanizmlarni joriy etishni taqozo qiladi:

- korxonalardagi innovatsiyani davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;

- fanni ishlab chiqarish talabiga yaqinlashtirish;

- innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha korxonalarniga ko'maklashish ;

- kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish;

- innovatsiya manbalarini keng joriy etish;

- innovatsiya loyihalarini amalda qo'llash.

Innovatsiya xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- an'anaviy qarorlarga nisbatan ustunliklari;

- mavjud amaliyot va texnologik tuzilmaga mos tushishi;

- murakkabligi, joriy etish tajribasi va b;

Shu bilan birga, mamlakatimizda sohaga ixtisoslashtirilgan «Eko Energiya», «Intelлект Dialog», «Chigatay invest» kabi o'nlab korxonalar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Hozirgi kunda xorijiy bir qator axborot texnologiyalari mavjudki, ular davlat tomonidan muammo yechilishi darajasini ancha ko'tarish imkonini beradi.

Boshqaruvning mavjud uslub va vositalaridan foydalanish, quyidagi funksiyalar bajarilishini rasmiylashtirish imkonini beradi:

- loyiha maqsadini aniqlash va uni asoslash;

- oraliq maqsad va bosqichlarni ajratgan holda loyihani bajarilish muddatlarini belgilash va loyihani amalga oshirish grafigini ishlab chiqish;

- avtomatlashtirilgan loyihalashtirish uslublarini qo'llash;

- zaruriy xisobotlarni avtomatlashtirilgan rasmiylashtirish bilan loyihani bajarish ustidan nazorat o'rnatish;

- davlat tomonidan tartibga solinishida rasmiylashtirish uchun avtomatlashtirilishga moyilligi loyihani tuzilmalashtirishni ko'rsatish lozim.

Bunda mumkin bo'lgan tavakkalchiliklarni hisobga olgan holda zaruriy moliyalashtirish hajmlarini aniqlash bo'lgan loyiha konsepsiyasini ishlab chiqish eng murakkab bosqich hisoblanadi. Bu yerda davlat tomonidan innovatsiyaviy faoliyat natijalarini, uning ishtirokchilarining subyektiv tavsiflariga bog'liqligi maksimal aks ettiriladi. Odatda, innovatsiyaviy loyiha g'oyasi, loyiha mavzusiga doir bo'lgan axborotni tahlil qilish va umumlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Bu yerda turli xil xarakterdagi (iqtisodiy, ilmiy, texnik, ijtimoiy va h.) axborot bloklari o'rtasida uyushmalar aloqalarni shakllantirish jarayoni yuz beradi. Natijada, ishlanmalarning istiqbolliligi to'g'risida subyektiv tasavvur shakllanadi.

Ishlab chiqarish samaradorligi har bir korxona faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo'jalik yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli mehnat xarajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Korxonalarining faoliyatini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni joriy etish maqsadida chet el investitsiyasini jalb etish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlarga to'liq erkinlik berilmoqda va bu harakatlar davlat tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlanmoqda.

Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari tejalmoqda va ulardan foydalanish samaradorligi oshmoqda. «Samaradorlik» tushunchasi, garchi daromad olish, xarajatlarni kamaytirish, mehnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va hokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti talablariga zid kelmasa-da, baho, foyda, daromad, xarajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmoqda. Samarali ishlash degani o'z mohiyatiga ko'ra mo'ljallangan (rejalashtirilgan) foydani olish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshiroq foydalanish, mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

Samaradorlik chora sifatida ko'plab texnik, iqtisodiy, loyiha va xo'jalik qarorlarini avvaldan belgilab beradi. Korxona o'zining xo'jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi. Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda bir muncha tor ma'noni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi hamda barcha hollarda samaraning unga erishish uchun ketgan xarajatlar (ishlab chiqarish resurslari)ga nisbati sifatida aniqlanadi.

Yangi texnika va progressiv texnologiya asosida moddiy resurslarni va jonli mehnatni tejashga erishiladi. Moddiy resurslarda buyumlashgan o'tgan mehnatni tejash xuddi shu miqdordagi xomashyo va materiallardan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi: jonli mehnat sarfini tejash mehnat unumdorligini oshirish, ya'ni har bir ishchiga hisoblanaganda ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga imkon yaratadi. Bunga fan-texnika taraqqiyoti yordam beradi. Yangi texnika va ilg'or texnologiya yordamida ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish asosida mehnat unumdorligi oshib boradi, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keladi.

Har qanday texnikadan, hatto yangisidan ham ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil qilmay turib maksimal ravishda foydalanish mumkin emas. Shuning uchun texnologik jarayonlarni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish bilan bir qatorda mehnatni ilmiy asosda tashkil etishga katta e'tibor berish kerak. Mahsulot tannarxini pasaytirishda hisobotning roli kattadir. Hisob olib borish yoqilg'i va energiyadan, xomashyo va materiallardan ratsional foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va korxona jang'armasini oshirish imkonini beradi. Mehnat jamoasining kuchini mahsulot tannarxini pasaytirishga qaratish uchun ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlarni to'g'ri rejalashtirish va hisobga olish zarur. Iqtisod qilish yo'llarini aniqlash, ortiqcha xarajatlarning sababini ochib tashlash uchun bu xarajatlarni doimiy tahlil qilib turish kerak. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish rejasining bajarilishini tahlil qilish ishlab

chiqarish rentabelligining oshishi uchun korxonadagi barcha ishlarni takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Lekin tahlil faqatgina tannarxni pasaytirish rejasining bajarilishiga qo'yilgan baho bilan chegaralanmaydi, u ishlab chiqarish xarajatlarini yanada kamaytirish uchun tashkiliy va texnikaviy harakatlarni ham ko'rishi kerak. Mahsulot ishlab chiqarishni tahlil qilishda ishchilarning faol ishtirok etishlari uni pasaytirishning muhim omilidir.

Fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan, xomashyo materiallaridan, yoqilg'i resurslaridan yanada to'laroq va samaraliroq foydalanishga imkon beradi. Shuningdek, yangi, unumdorligi yuqori bo'lgan mashina, dastgohda yangi texnologik jarayonlar yaratish, uni ishlab chiqarishga joriy etish pirovard natijada korxonada ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga sharoit yaratadi. Fan-texnika taraqqiyotining XX asrning ikkinchi yarmidagi o'ziga xos jihati prinsipal yangi texnologik usulga o'tilishi bilan xarakterlanadi. Uning mavjud texnologik ishlab chiqarish usullaridan ustunligi faqat nisbatan yuqori iqtisodiy samaradorligida emas, balki sifat nuqtai nazaridan moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, ayniqsa, respublikamizning hozirgi sharoitida samaradorlikni oshirish juda jiddiy masaladir. Gap shundaki, hozirgi davrda ko'pgina resurslar chegaralangan, ularning aksariyat qismi xoriждан keltiriladi, zamonaviy texnologiya yetishmaydi, kadrlar malakasi yuqori emas. Shuning uchun resurslardan tejimli foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish, milliy va xorijiy sarmoyalarni eng zarur sohalarga joylashtirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash kabi samaradorlikni oshirish vositalariga yetarlicha e'tibor berish talab qilinadi. Mahalliydash-tirish dasturi doirasida amalga oshirilgan yo'nalishlardan biri – mamlakatimizdagi mahsulot eksport qiladigan korxonalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, eksport salohiya-tini mustahkamlash bo'ldi. Bu esa bunday korxonalar yanada barqaror ishlashida muhim ahamiyat kasb etdi. Buning uchun

korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish uchun ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida qat'iy choralar ko'rildi.

2.2. Innovatsion faoliyatning meyoriy-huquqiy asoslari

O'zbekistonda ilm-fan va innovatsion texnologiyalarning yutuqlarini keng qo'llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish O'zbekiston Respublikasi jadal su'atlarda rivojlanishining muhim shartidir.

Mamlakatimiz jamiyat va davlat hayotining barcha sohalari rivojlanayotgani islohotlarni respublikamizning jahon sivilizatsiyasi yetakchilari qatoriga kirish yo'lida tez va sifatli ilgarilashini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarga asoslangan holda amalga oshirishni taqozo etmoqda.

Olib borilgan tadqiqotlar va o'tkazilgan tahlillar ishlab chiqarishni modernizatsiya, diversifikatsiya qilish va tarkibiy o'zgartirish, uning hajmini oshirish hamda ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar va xizmatlar turlarini kengaytirish borasidagi ishlar lozim darajada olib borillayotganini ko'rsatadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576-sonli va O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 24 iyuldagi «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi O'RQ-630-sonli Qonunlariga asosan ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta'lim tizimlarini sifat jihatidan yuksaltirib borish bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini ta'minlash maqsadida ishlab chiqiladi¹⁸.

Shu sababli iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlaridan to'la foydalanish hamda investitsiyalarni amaliyotga keng jalb etish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish

¹⁸Ўзбекистон Республикасининг "Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида"ги ЎРҚ 576 сонли Қонуни, 29 октябрь 2019 йили

mumkin. Shu maqsadda O'zbekiston Respublika Prezidentining 2018 yil 21 sentabrdagi «2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmonida

- aholining oliy ta'lim bilan qamrab olinganlik darajasi past;
- oliy ta'lim muassasalari o'quv rejaları va dasturlarini, talabalarni qabul qilish kvotasi miqdorini belgilashda, moliyaviy mablag'larni taqsimlashda mustaqil emas;
- ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun mas'ul vazirlik va idoralar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik lozim darajada emas, ilmiy-tadqiqot muassasalar va laboratoriyalar faoliyati lozim darajada muvofiqlashtirilmagan;
- ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish darajasi past;
- innovatsion menejment sohasida texnologiyalar transferini faol ilgari surish va amalga oshirishga qodir yuqori malakali mutaxassislar mavjud emas;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga ajratilayotgan byudjet mablag'lari yetarli emas;
- ilmiy va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan moliyalashtirish samarali va shaffof emas, byudjetdan tashqari va xususiy jamg'armalar mablag'larini jalb etishni rag'batlantirish mexanizmlari mavjud emas, qarzni moliyalashtirishning ichki manbalari yetarli darajada rivojlanmagan;
- intellektual faoliyat natijalarini himoya qilish lozim darajada emas, ushbu sohada, ayniqsa davlat organlari va tashkilotlarida malakali mutaxassislar mavjud emas;
- qayta tiklanuvchi va muqobil energiya manbalari, ikkilamchi resurslarni energetik utilizatsiya qilish sohalarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish darajasi past;
- mamlakatda, ayniqsa davlat kompaniyalarida korporativ munosabatlar va korporativ boshqaruv prinsiplari rivojlanmagan, bunda xorijdagi eng namunalı amaliyot inobatga olinmayapti;

➤ mamlakatning yalpi ichki mahsuloti hajmida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sektorining ulushi kam deb ta'kidlangan.

O'zbekiston Respublika Prezidentining 2022 yil 06 iyuldagi «2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni hamda va 2019 yil 30 avgustdagi «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillash-tirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilinib innovatsion texnologiyalarning asosiy mohiyati va tamoyillari asosida texnologiyalarning strategiyasini tanlash va uning samaradorligi, innovatsiyaviy loyihalar portfelini shakllantirish va boshqarish usullari, korxonalarda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash hamda tarkibiy o'zgartirishlar, iqtisodiyotni rivojlanishini ta'minlovchi yangi ilmiy asoslangan g'oya va yangi innovatsion loyihalar amalga oshirilishini ta'minlovchi texnologiya, tizimlar rivojlanishini boshqarish, innovatsion mahsulot ishlab chiqarish bilan bozorni to'ldirish iqtisodiyotning ustuvor vazifalaridan hisoblanadi.

Mamlakatni bugungi kunda demokratik, evolyutsion yo'ldan rivojlanishi eng samarali yo'l bo'lib, o'zining samarali natijalarini bermoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma narsani talab va taklif belgilaydi. Aholining talab va taklifini qondirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi PF-6097-sonli «Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni bilan tasdiqlangan iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari doirasida iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish orqali innovatsion texnologiyalar asosida raqobatbardosh mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish katta ahamiyat kasb etadi¹⁹.

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фanni 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 26 apreldagi «Intellectual mulk sohasini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 221-sonli Qarori va 2022 yil 20 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasida keltirilganidek, **«Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi»²⁰.**

Bugungi kunda aholini ish bilan bandligini ta'minlash, bozorni arzon va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, iqtisodiyot tarmoqlariga investitsiyalarni kiritish, modernizatsiyalash jarayonini chuqurlashtirish yuksak texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish oldimizdagi asosiy vazifalardan biridir. Korxonalarni erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi darajasida barqaror rivojlantirish uchun korxonalarda xo'jalik yuritishning turli mulk va mulkchilik shakllarini va tadbirkorlik shakllarini barpo etishning zarurligi, sifatli moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish, investitsiyalar bo'yicha davlatning siyosati, korxonalarning daromadlarini ko'paytirish yo'llarini asoslab berish maqsadga muvofiqdir.

2.3. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyundagi «2022-2026 yillarda «O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi to'g'risida» gi PF-165–sonli Farmoni mazmun –mohiyati shundan iboratki, qo'yidagi ishlarni joriy etishimiz lozim:

➤ innovatsiyaning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, O'zbekiston Respublikasining 2030 yilga borib jahon innovatsion

²⁰Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, //Халқ сўзи, 20.12.2022 йил.

indeks reytingi bo'yicha jahonning 50 ilg'or xorijiy mamlakatlar qatoriga kirishiga intilish;

➤ oliy ta'limda ta'lim sifati va samadorligini hamda qamrovini uzluksiz oshirish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, milliy kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot tarmoqlarining ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta'minlash;

➤ iqtisodiyot tarmoqlarida ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarining ilmiy salohiyatini mustahkamlash, sifat va samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni amaliyotga keng joriy etish uchun ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishni integratsiya mexanizmlarini ishlab chiqish;

➤ innovatsiya va innovatsion texnologiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarga davlat- xususiychilik mablag'larini kiritilishini oshirish, iqtisodiyot tarmoqlaridagi chora-tadbirlarni moliyalashtirishning eng zamonaviy va samarali usullarini joriy etish;

➤ iqtisodiyot tarmoqlarini boshqaruvining zamonaviy usullari va vositalarini amalda joriy etish orqali korxona va tashkilotlar faoliyatining sifat va samaradorligini oshirish;

➤ iqtisodiyot tarmoqlarida mulkchilik huquqlari himoyasini ta'minlash, zamonaviy raqobatbardosh bozorlarni tashkil etish va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlar yaratish, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

➤ iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror faoliyatning ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani ishlab chiqishdir.

Korxonalarda innovatsion strategiyaning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

➤ iqtisodiyot tarmoqlarida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini bajarishga davlat va xususiy tadbirkorlar tomonidan buyurtma berish orqali tadqiqotlar innovatsion markazlarni tashkil etish mexanizmini ishlab chiqish;

➤ mamlakat yoshlarini ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ilmiy faoliyatga jalb etish bo'yicha chora-tadbirlarni joriy etish;

➤ mamlakatda noyob ilmiy-texnik va tajriba-konstruktorlik uskunalaridan samarali foydalanish inkubatsion markazlarni joriy etish;

➤ O'zbekiston Respublikasida ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiya jarayonlarini nufuzini oshirish;

➤ xorij mamlakatlardagi ilmiy-texnik informatsion manbalarini to'plash, saqlash va qayta ishlashga, axborot fondlari, ma'lumotlar bazalari va banklarini shakllantirish, yuritish va ulardan foydalanishga ixtisoslashgan respublika, tarmoq va hududiy ilmiy-texnik axborot resurslari va tashkilotlaridan iborat davlat ilmiy-texnik axborot tizimini yaratish;

➤ intellektual kapital va intellektual mulk obyektlarini iqtisodiy baholash mexanizmlarini takomillashtirish;

➤ innovatsion texnologiyalar transferi oid milliy va hududiy markazlarni tashkil etish;

➤ innovatsion va ilg'or innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun texnoparklar va texnomarkazlar hamda inkubatsiya markazlarini, erkin iqtisodiy zonalar, erkin sanoat zonolari, kichik sanoat zonolari va ilmiy-ishlab chiqarish klasterlarini tashkil etish;

➤ xorij mamlakatdagi investorlar bilan ilmiy innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmatlarni tashkil etishga oid tashqi bozorda sotish bo'yicha qo'shma korxonalarni barpo etish uchun davlat yordamini oshirish lozim.

Innovatsion strategiyaning mohiyati, uning korxona umumiy strategiyasi bilan aloqasi. Bozor munosabatlari qanchalik keng tarqalgan bo'lsalar, shunchalik ravshanki, tovar ishlab chiqaruvchilarning raqobat afzalliklari ular tomonidan tanlangan strategiya va uni amalga oshirishning muvaffaqiyatiga yaqinroq bog'liqlikda bo'ladi. Shuning uchun korxona strategiyasiga borgan sari kattaroq e'tibor qaratiladi. Uning umumiy yaxlitligida u bir

necha elementlarning summasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ular orasida – tadbirkorlik, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik, marketing va innovatsion bor.

Korxona strategiyasi ilmiy – texnik taraqqiyotni boshqarish strategiyasini shakllantiradi va yo'lga soladi, ya'ni innovatsion faoliyatning roli, o'rni, bazasi va ma'nosini belgilab beradi. O'z navbatida innovatsion strategiya korxona strategiyasini chuqurlashtiradi, aniqlab beradi va amalga oshishiga ko'maklashadi. U yana maqsadlarga erishish va milliy iqtisodiyot nuqtai nazaridan korxona tashqarisidagi ustuvorliklarni qo'yishga yordam beradi, masalan:

- resurslardan ratsional foydalanishga;
- yuqori samarali va qulay sotsial – iqtisodiy natijalarga erishishga;
- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tashkilotlarining barcha tarmoqlarida va butun «Fan. Tadqiqot. Konstruktorlik ishlari – tajribaviy ishlab chiqarish foydalanishga kiritish» davrasi bo'yicha vaqt va ham ishlarni amalga oshirishning ratsionalligi va sifati nuqtai nazaridan yangilik kiritishlarning tejamkorligiga va amalga oshirilishiga erishish.

Korxonaning innovatsion strategiyasini shakllantirish. Innovatsion strategiya, korxonaning strategiyasi, iqtisodiy holati, ilmiy – texnik salohiyati, ilmiy – texnik vazifalar portfeli va bu vazifalarning o'zlarini bir birlari bilan bog'lovchi har xil bog'liqliklarni baholash va tahlil qilishning uzluksiz jarayoni natijasidan iborat bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida rahbarga yaxshi mahsulotga ega bo'lish yetarli emas, u raqiblardan orqada qolmaslik uchun yangi texnologiyalarni paydo bo'lishi orqasidan e'tibor bilan kuzatishi va ularni o'z firmasiga tadbiq etishni rejalashtirish kerak. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun bir qator strategik vositalar mavjud.

Strategiyani qarorlar qabul qilish jarayoni sifatida belgilash mumkin. Uni tanlash rejalarni ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlar va

innovatsion faoliyatning boshqa shakllarini o'tkazishni belgilab beradi.

Strategik rejalashtirish quyidagi ikkita asosiy maqsadni ko'zlaydi:

1. Resurslarni samarali taqsimlash va foydalanish. Bu ichki strategiya deb ataluvchidir. Sarmoyalar, texnologiyalar, odamlar kabi cheklangan resurslardan foydalanish rejalashtiriladi. Bundan tashqari yangi sohalaridagi korxonalarni xarid qilish, istiqbolsiz sohalaridan chiqish, korxonalarning samarali «portfeli» investitsion takliflar majmuasini shakllantirish amalga oshiriladi.

2. Tashqi muhitga moslashish. Quyidagi vazifa qo'yiladi: tashqi omillar (iqtisodiy o'zgarishlar, siyosiy omillar, demografik vaziyatlar va boshqalar) ni o'zgarishiga samarali moslashishni ta'minlash.

Strategiyani ishlab chiqish tashkilotning umumiy maqsadini shakllantirishdan boshlanadi. Maqsadni qo'yilishi firmaning tashqi muhit, bozor, iste'molchi bilan aloqalarida muhim rol o'ynaydi.

Umumiy maqsad quyidagilarni hisobga olishi kerak:

- firma faoliyatining asosiy yo'nalishi;
- tashqi muhitdagi ishchi tamoyillar (savdo iste'molchiga munosabat, ishga doir aloqalarni olib borish tamoyillari);
- tashkilotning madaniyati, uning an'analari, ishchi muhit;
- «sifatni umumiy boshqarilishi» ni qamrab olish.

Keyingisi bozor munosabatlarini rivojlanishida g'oyatda dolzarb bo'ladi.

Tashqi muhitdagi jarayonlar va o'zgarishlar firmaga hayotiy muhim ta'sir ko'rsatadi. Tashqi muhit bilan bog'liq asosiy omillar – bu iqtisodiyot, siyosat, bozor, texnologiya, raqobatdir.

Innovatsion strategiyaning turlari va tanlanishi. Firmaning bozordagi yangilik kiritishlar strategiyasi hujumkor va himoyaviy xarakterga ega. Kompaniya odatda muvofiqlashtirilgan bozor tomonida ta'riflanuvchi innovatsion strategiyalarning o'zining majmuasiga ega. Bunday majmua o'z ichiga ham xatarli (hujumkor) va ham xavfsiz (himoyaviy) strategiyalarni oladi.

Hujumlar strategiya bozorining belgilangan segmenti va sotish sohasidagi innovatsiyalar nuqtai nazaridan yetakchi korxona bo'lishga harakat qilish va bo'lishni bildiradi.

Kompaniya tomonidan yangilik kiritishlarni faol qidirib topish va ishlab chiqishga qaratilgan hujumkor strategiyani xo'jalik faoliyatining ham o'zlashtirilgan va ham uning uchun yangi sohalar sifatida qabul qilish tashkiliy tuzilmadagi katta o'zgarishlarni taqazo qiladi.

1.Xarajatlar bo'yicha afzalliklarga erishish. Bu holda kompaniyaning siyosati arzonroq ishlab chiqarish va mahsulotlarni sotish hisobiga raqobat afzalligiga erishishdan iboratdir. Masalan, qimmat turuvchi birga bo'luvchi xizmatlardan voz kechish, ishlab chiqarishda mahsulotlarning arzonroq modellarini yaratish, arzonroq texnologiyalardan foydalanish hisobiga. Bunday strategiyada firma keng bozor va tovarlarning katta miqdorini ishlab chiqarishga qaratiladi. Ommaviy ishlab chiqarish solishtirma xarajatlarni limitlashtirish va past narxlarni o'rnatishga imkon beradi. Bu pirovardida raqiblarga nisbatan foydaning yuqori ulushiga ega bo'lish, tannarxni o'sishiga tezkor javob qaytarish narxlar darajasini mo'ljallovchi iste'molchilarni jalb qilish imkoniyatini beradi. Shuning bilan birga, bunday strategiya yetarlicha moliyaviy resurslarga ega bo'lmagan firma uchun g'oyatda xavfli bo'lishi mumkin, chunki u mahsulot iste'molchilari sonini vaqtincha kamayishi va raqiblar bilan narxli kurashga olib kelishi mumkin.

2. Bozorning aniq segmentiga mo'ljallangan strategiya. Ushbu holda firma bozorning o'ziga xos segmentini ajratadi va past narxlar va noyob takliflar yo'li bilan o'ziga xos iste'molchilarga mo'ljallangan bir necha asosiy tovarlarga harakatni jamlab va raqiblar qanoatlantira olmagan bozorga xizmat ko'rsatishda alohida obro'ni yaratish bilan, xarajatlarni nazorat qiladi. Mahsulotga noyoblikni berish, hammadan avval, raqib mahsulotlariga nisbatan uning sifati va o'ziga xos iste'mol xususiyatlarini oshirish hisobiga amalga oshiriladi – masalan, kompaniyaning yetakchilik holatiga

mahsulotlarni, raqiblik qiluvchi firmalar to'liq darajada taqdim eta olmaydigan birga bo'luvchi xizmatlarga ega majmualarni sotish hisobiga erishiladi. Muhim jihati o'z mahsulotini «uni bozorda tanib olinishni ta'minlash bilan haqiqiy ajratilishi» bo'yicha harakatlarni birlashtirishdir. Bunda ushbu mahsulotning sifat yo kompaniyaning o'zining nomi bilan yoki ushbu mahsulot uchun maxsus ishlab chiqilgan savdo markasi bilan o'ziga bog'lanadi.

3. Yangi bozorlarni mo'ljallash. Bir vaqtda yangi tovarlarni ishlab chiqish va yangi mintaqalarni o'zlashtirishni ko'zda tutadi. Bu eng xatarli va qimmat strategiya, ammo xuddi u korxonaning beqaror tashqi muhitdagi barqarorligini ta'minlaydi. Firma o'zining raqobat afzalliklaridan samarali foydalanishi mumkin bo'lgan faoliyat sohasini aniqlashga harakat qiladi.

Ushbu strategiya doirasida bir qator variantlar ko'zdan kechiriladi:

- Xatarning kichik ulushiga ega firma fundamental ishlovchi, aniq bir yerga jamlangan strategiyaga suyanan holda, muvaffaqiyatga erishish imkoniyatiga ega;
- Bozorning katta ulushini nazorat qiluvchi firma umumiy xarajatlar bo'yicha afzalliklar natijasida raqiblardan o'zib ketishi mumkin.
- Jiddiy ilmiy – texnik salohiyat va moliyaviy imkoniyatlarga ega firma har tomonlama rivojlanish strategiyasini qo'llab, o'z tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlashi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Innovatsion siyosatning xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Innovatsion siyosatning asosiy yo'nalishlari tushunchasi deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Innovatsion faoliyatning meyoriy –huquqiy hujjatlari nimalardan iborat?*
- 4. Innovatsion faoliyatni boshqarish konsepsiyasi deganda nimani tushunasiz?*
- 5. Innovatsion faoliyatda infratuzilma deganda nimani tushunasiz?*

6. *Innovatsion rivojlanish jarayonlari deganda nimani tushunasiz?*
7. *Innovatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?*
8. *Yangi tejamkor texnologiyalar deganda nimani tushunasiz?*
9. *Innovatsion bozorining boshqarish uslubiyotlarini ayting?*
10. *Texnologik turtki deganda nimani tushunasiz?*
11. *Ilmiy texnologik rivojlanish jarayonlarini ayting?*
12. *Innovatsion strategiya o'zi nima va uning shakllanishi qanday amalga oshiriladi?*

III BOB. MILLIY INNOVATSIYA TIZIMI VA INNOVATSION TADBIRKORLIK

O'quv maqsadi: *O'zbekiston iqtisodiyotini innovatsion rivojlanish yo'liga o'tishning dolzarbligini, innovatsion rivojlantirish strategiyasini, kichik biznes, fan-ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini hamda innovatsiyalarni moliyalashtirish manbalarini, innovatsion yarmarkalar, kadrlar ta'minoti va innovatsion tadbirkorlikni o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Milliy innovatsion tizim, bilim, innovatsiya, raqobatbardoshlik, strategiya, global innovatsiya, innovatsiya indeksi, fan, ta'lim, ishlab chiqarish, jahon bozori, fan sig'imi, innovatsion rivojlanish, innovatsiyalarni moliyalashtirish, innovatsion g'oyalar, texnologiyalar, loyihalar, yarmarkalar, axborot kadrlar ta'minoti, ilmiy texnik dasturlar, intellektual mulk.*

3.1. Kichik biznes sohasida innovatsiyalarni moliyalashtirish asoslari

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham xaridorgir, ilm talab va yuksak texnologiyalarga asoslangan mahsulotlar ishlab chiqarishning o'рни katta. Shu bois butun dunyoda yangi va ilg'or texnologiyalarning bozor qiymati oshmoqda. O'zbekiston bu borada katta salohiyatga ega. Davlatimiz rahbarining ilm-fanni rivojlantirishga katta e'tibor qaratayotgani tufayli ushbu salohiyat yuksalib bormoqda. Har yili istiqbolli ilmiy g'oya va loyihalarni amalga oshirish uchun davlat grantlari ajratilmoqda. Davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida ro'yobga chiqarilayotgan fundamental va amaliy tadqiqotlar jahon ilm-fani uchun ham katta ahamiyatga egadir. Olimlar o'z ishlarini, birinchi navbatda, iqtisodiyot va ijtimoiy sohalar oldida turgan aniq vazifalarni hal etishga yo'naltirayotir.

O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta biznes (KO'B) korxonalari samaradorligi va mahsulot va xizmatlar raqobatdoshligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mahsulot, xizmatlar diversifikatsiyasini

yaratish, yangi innovatsion texnologik jarayonlarni joriy etish va amaliyotga qo'llash kichik va o'rta biznes (KO'B) korxonalarining barqaror rivojlanishining eng muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. Mahsulot va xizmatlarning sifati va raqobatbardoshligini yuksaltirish, moddiy va mehnat hamda mablag' resurslarini tejash, mehnat unumdorligini oshirish hamda korxona boshqaruv faoliyatini samarali barpo etish va zamonaviy boshqarishni takomillashtirish bilan bog'liq imkoniyatlar innovatsion faoliyat bilan chambarchas bog'liqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday innovatsion faoliyat tijoratlashtirish nuqtai nazaridan qaraganda foyda keltiradigan bo'lishi lozim. Innovatsiya faoliyatidan foydalanish xarajatlarni kamaytirish, maksimal foyda olishni ta'minlash yoki bozorda talabga ega bo'lib, foyda keltiradigan yangi mahsulot bo'lsa, kichik va o'rta biznes (KO'B) korxonalarda innovatsiyadan foyda oladi. Korxonalarda, shu bilan birga, kichik va o'rta biznes (KO'B) korxonalarda ham quyidagi turdagi innovatsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Korxonaga – xomashyo, materiallar, mashina va uskuna, axborot bilan ta'minlashda innovatsiyalar.

2. Korxonaning mahsulot, xizmat, texnologiya, axborot mahsulotidagi yaratish va o'zgartirishlar hamda o'zgarishlar.

3. Korxonaning zamonaviy boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish tizimi, texnologik tizimlardagi o'zgarishlarda innovatsiyalar kiritish.

Innovatsiyalarning paydo bo'lish ko'ra innovatsiyalar quyidagicha:

- fan va texnika rivojlanishi hisobidan;
- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ehtiyojlariga ko'ra;
- talab va taklif talabiga ko'ra

Iqtisodiyot tarmoqlari innovatsion g'oyalar va ishlanmalar manbai hisoblanadi, iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion g'oyalar va ishlanmalar moddiylashuv bosqichlarini o'tadi, innovatsion mahsulotga va xizmatga aylanadi va tarmoqlar bo'yicha tarqaladi. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha innovatsion mahsulot va xizmat

ko'rsatish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT)ning o'rni va mazmun –mohiyati juda kattadir. Iqtisodiyot tarmoqlarida KBXT subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar hajmini mintaqalar bo'yicha har xildir.

Mamlakatimiz bo'yicha KBXT tomonidan ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi 2021 yilda 562729891 mln. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, sanoatda «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar»KBXT subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion mahsulot hajmi 10294761,2 mln. so'mga teng bo'lgan.

KBXT subyektlari innovatsion sanoat mahsulotining respublika bo'yicha kichik biznes tomonidan ishlab chiqarilgan jami mahsulot va ishlar hamda xizmatlar ulushi 2,9 %ni tashkil etgan.

Iqtisodiyot tarmoqlarida KB subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan innovatsion mahsulot va xizmatlar ulushi hududlar kesimida qaraganda eng yuqori ulush Toshkent shahri (36,2 %), Toshkent viloyati (19,3 %), Farg'ona (12,7 %), Samarqand (10,2 %) viloyatlariga to'g'ri keladi. Sanoati rivojlangan Navoiy viloyatining ulushi 6,7 %ga teng. Eng past ulushni Xorazm (0,3 %), Surxondaryo (1,7 %) va Andijon (1,9 %) viloyatlarida ko'ramiz. Qoraqalpog'iston Respublikasida ham bu ko'rsatkich past bo'lib, 1,5 %ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida 2021 yilda iqtisodiyot tarmoqlarida kichik korxona va mikrofirmalar tomonidan o'z kuchi bilan ishlab chiqarilgan innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar hajmi:

- Innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar hajmi mln.so'm;
- Jami innovatsion mahsulotda hududlarning ulushi (foizda);
- Aholi jon boshiga innovatsion mahsulot ming so'm;
- Aholi jon boshiga innovatsion mahsulot indeksi.

3.2. Innovatsion tadbirkorlikni mamlakat innovatsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy amaliyotni korxonalarining ilmiy -tadqiqot va tajriba konstrukturlik ishlarini tashkil etish sohasida rivojlanishning asosiy omillaridan biri innovatsion faoliyatni loyihalashtirish hisoblanadi. Innovatsion loyihalashtirish faoliyatni to'g'ri tashkillashtirish , tartibga solish va boshqarish uchun eng avvalo innovatsion boshqaruv strategiyasini to'g'ri tanlash zarur. Zero, milliy iqtisodiyotning yuksalishida tarmoqlar va ularning o'zaro hamkorlikda rivojlanishini ta'minlovchi ilmiy - texnikaviy salohiyatidan samarali foydalanishni ta'minlovchi boshqaruv tuzilmalari hamda strategiyalari muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 oktabrda qabul qilgan «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida» gi qonuni, 2018 yil 21 sentabrdagi «2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni va 2019 yil 30 avgustdagi «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori respublikada ishlab chiqarishning texnologik darajasini yanada oshirish orqali korxonalarda tag'in ham ilmiy- tadqiqot ishlarini tajriba konstrukturlik ishlari asosida amalga oshirish orqali, ichki va tashqi bozorda raqobatbardosh sifatli innovatsion mahsulotlarni olib chiqishni ta'minlash, innovatsion ishlanmalardan foydalanish va ilmiy - texnikaviy salohiyatini rivojlantirishda muhim dastur bo'lmoqda.

Innovatsiya tizimining asosiy elementlari:

- innovatsiya infratuzilmasi;
- moliyaviy infratuzilma;
- ilmiy salohiyat.

Bular kichik tizimlarni tashkil etadi. Ularning har birida tadqiqotlarni moliyalashtirishning asosiy qismi (100%gacha) byudjet manbalaridan (ham markaziy, ham mintaqaviy byudjetlardan) amalga oshiriladi.

Texnologik izchillik qonuniyatlarini va uning tarixiy mantiqiy ketma-ketligini o'rganadigan evolyutsion iqtisodiy nazariya «texnik iqtisodiy paradigma» va «texnologik trayektoriya» tushunchalariga asoslanadi.

Makrodarajadagi iqtisodiy o'sish bir tomondan turli-tumanlikka va noaniqliklarga, ikkinchi tomondan mikrodarajada iqtisodiy jarayonlarni bir-biriga uyg'unlashtirish, mutanosiblikni ta'minlash, muvofiqlashtirish va standartlashtirishga bog'liqligini qayd etadi.

Milliy innovatsion tizimni rivojlantirishning bosh muammosi - **ichki va tashqi** hamkorlikning yetarli darajada tashkil etilmaganligi bilan belgilanadi

Ilmiy faoliyat (ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati)- yangi bilimlar olish va qo'llashga yo'naltirilgan faoliyat, jumladan:

- fundamental ilmiy tadqiqotlar – inson, jamiyat va atrof-muhit tuzilishi, faoliyati va rivojlanishining asosiy qonuniyatlari haqida yangi bilimlar olishga yo'naltirilgan eksperimental yoki nazariy faoliyat;

- **amaliy ilmiy tadqiqotlar** – asosan amaliy maqsadlarga erishish va muayyan vazifalarni hal qilish uchun yangi bilimlar qo'llashga yo'naltirilgan tadqiqotlar.

Milliy innovatsiya tizimini shakllantirish konsepsiyasi bosh g'oyasini quyidagilar tashkil etadi:

- zamonaviy iqtisodiyotni va raqobatni shakllantirishning eng asosiy omili sifatida innovatsiyalar va tadbirkorlar ehtiyojlarini hisobga olib ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish;

- jamiyatning turli institutlarini (oilalar, mahalla, partiya va h.k) innovatsion faoliyat tuzilishi va salmog'iga ta'sir etuvchi omillar sifatida qarash;

- iqtisodiyotni rivojlantirishda ilm-fanning o'rniga alohida ahamiyat berish.

AQShda innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishida yirik texnoparklar, biznes-inkubatorlar, venchur jamg'armalar, maxsus

iqtisodiy zonalar va moliya-sanoat guruhlari muhim ahamiyat kasb etgan.

AQShda yaratilayotgan innovatsiyalarning uchdan ikki qismi davlat va tadbirkorlarning sherikligi asosida, jumladan universitetlar, davlat laboratoriyalari va ilmiy-tadqiqot institutlari ishtirokida amalga oshirilmoqda.

Innovatsiya jarayonlari mexanizmi:

- g'oya;
- ishlanma;
- innovatsiya;

Birinchi bosqich – g'oya:

- fundamental, nazariy tadqiqotlar;
- ishlanmaning laboratoriya nusxasi;
- tajriba va sinovlar;
- ilmiy-texnik hujjatlar;
- xom ashyo bazasi;
- mablag' bilan ta'minlash davlat byudjeti xisobiga.

Ikkinchi bosqich –ishlanma:

- marketing;
- ishlanmaning sanoat-tajriba nusxasi;
- mahsulotning tajriba namunalari;
- ilmiy-texnik hujjatlar va patent;
- hissadorlik asosida mablag' bilan ta'minlash;

Uchinchi bosqich – innovatsiya:

- litsenzion kelishuv;
- texnologiyani o'zlashtirish;
- ilmiy hajmdor mahsulot ishlab chiqarish;
- hissadorlik asosida mablag' bilan ta'minlash;
- innovatsiya mexanizmining afzalliklari;
- davlat buyurtmasi;
- solik imtiyozlari;
- arzon texnologiya;
- texnologiya mualliflari hamkorligi;

- intellektual mulkka egalik.

Ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlarini qayta jihozlash va to'liq jihozlash uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan ro'yxatlar bo'yicha modernizatsiya qilish doirasida olib kelinadigan uskunalar bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruv yig'imlaridan tashqari) ozod etiladi.

Ishlab chiqarish, ijtimoiy, yo'l-transport va kommunikatsiya infratuzilmasini ko'lamli modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash bo'yicha chuqur o'ylangan faol investitsiya siyosati amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyotga investitsiya qo'yish hajmi 10,9 foizga o'sdi va ekvivalentda 14,6 milliard AQSH dollarini tashkil etdi. Bunda barcha kapital qo'yilmalarning 21,2 foizidan ortig'ini xorijiy investitsiyalar va kreditlar tashkil etdi, ularning to'rt dan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalardir. Barcha investitsiyalarning 73 foizidan ortig'i ishlab chiqarish qurilishiga yo'naltirildi. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan umumiy qiymati 4,2 milliard dollarlik 154 ta yirik obyekt foydalanishga topshirildi.

Mamlakatimizning mahsulotlarni eksport qiluvchi ishlab chiqaruvchilarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ularning mahsulotlari raqobatbardoshligini oshirish va yangi bozorlarni o'zlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish davom ettirildi. Natijada tashqi savdo balansi 180 million AQSH dollari miqdoridagi ijobiy saldo bilan belgilandi, oltin-valyuta zaxiralari 1,6 milliard AQSH dollariga o'sdi.

Ishbilarmonlik muhitini yaxshilash hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish, shu jumladan, biznesni tashkil etishda «bir darcha» tamoyilini joriy etish, kichik biznes subyektlari tomonidan statistika va soliq hisobotlarini taqdim etilishi mexanizmini soddalashtirish, xususiy tadbirkorlarning xom-ashyo resurslaridan foydalanishini ancha kengaytirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida respublikada innovatsion boshqaruv strategiyasini ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini tashkil etishda nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirish, innovatsion faoliyat va jarayonlarni takomillashtirishning samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

- korxonalarda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida innovatsion faoliyatni rivojlantiruvchi metodologik tushunchalar va ularni tavsiflovchi omillarni kengroq tadqiq etish;
- O'zbekistonda innovatsiya bozorini o'ziga xos xususiyatlari va uning rivojlantirish bosqichlarini aniq belgilab olish;
- Korxonalarda innovatsion jarayonlarni zamonaviy boshqarishda xorij tajribalaridan kengroq foydalanishni yo'lga qo'yish;
- korxonalarda innovatsion boshqaruv faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish yo'llarini ko'rsatib berish;
- innovatsion faoliyatni korxonalarda tashkil etishni institutsional asoslari va ularni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini ilmiy jihatdan doimiy asoslab berish;
- korxonalar ishlab chiqarishida iqtisodiyotning barcha sohalarida innovatsion boshqaruv strategiyasini shakllantirish va rivojlantirish tendensiyalarini oshirib borish mexanizmini ishlab chiqish;
- korxonalarda innovatsion boshqaruv strategiyasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy - tadqiqotlar olib borish.

Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozga qarshi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan chora - tadbirlar dasturida belgilanganidek, barcha tarmoqlarda, ayniqsa iqtisodiyot tarmoqlarida ilmiy - tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanish, bir so'z bilan aytganda innovatsion faoliyatni jadallashtirish korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Korxonalarda ilmiy- tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini amalga oshirishda innovatsion faollik, u avvalo bor ishlab chiqarish jarayonini va uni boshqarishdagi ijobiy yangiliklar va o'zgarish-

lardir. Bu o'zgarishlar ishlab chiqarishga birinchi navbatda ilg'or texnologiyalar, fan yutuqlarini joriy etish, xo'jaliklarni boshqarishni takomillashtirish, mahsulot birligiga bevosita harajatlar sarfini pasaytirishdir.

Korxonalarni ustuvor darajada rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash kerak. Tarmoqning moddiy-texnika resurslari shakllantirilishi, rivojlantirilishi, ulardan samarali foydalanish masalalari fan-texnika taraqqiyotiga va uning darajasiga bevosita bog'liq.

Fan-texnika taraqqiyoti deganda, iqtisodiyot tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, fan rivojlanishi natijasida shu davrgacha bo'lmagan mutlaqo yangi fan – «Moddiy-texnika resurslari» ham yaratilishi mumkin. Bu jarayon fan-texnika inqilobidan dalolat beradi. Demak, fan-texnika taraqqiyoti inqilobi – intellektual ong rivojlanishining mahsulidir. Buning uchun intellektuallarni tayyorlaydigan ta'lim, ixtirochilik tizimini yangi bosqichga ko'tarish taqazo etiladi. Ular korxonalar uchun zarur bo'lgan qulay va samarali mashina, traktor, mexanizm, uskunalar yaratilishini, mavjudlari takomillashtirilishini, serhosil, tezpishar ekin navlari, sermahsul chorva zotlari, ilg'or texnologiyalarni yaratadigan fanlarning, fan-texnika, texnologiya rivojlanishini ta'minlaydi. Natijada moddiy-texnika resurslarining miqdori oshadi, sifati yaxshilanadi.

Bu jarayonni respublikamiz misolida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, fan-texnikani taraqqiy ettirish yo'lidan borilayotgan O'zbekistonda korxonalar uchun qishloq xo'jalik, mashinasozlik sanoati korxonalarida yangi, sifatli haydov, ishlov beruvchi traktorlar, paxta teradigan mashinalar, kimyo sanoatida polietilen quvurlar, plyonkalar ishlab chiqarilmoqda. Yomg'irlatib, tuproq ostidan, tomchilatib sug'orish uchun yangi samarali texnikalar barpo etilmoqda. Bu hol korxonalarda samarali, ilg'or texnologiyalar

joriy etilishini ta'minlaydi. Fan-texnika taraqqiyoti yagona davlat siyosati asosida kechishi, bu jarayonda qatnashuvchilarning tashabbuskorligi, tadbirkorligi ham uyg'unlashishi lozim.

Fan-texnika taraqqiyotining asosiy maqsadi yangi, samarali texnikalarini, ekologik talablarga javob beradigan kimyoviy vositalarni, yangi navlarni, zotlarni yaratish, mavjud vositalarni takomillashtirish, mehnatning xarakterini o'zgartirib, uning unumdorligini oshirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorini ko'paytirish, sifatini yaxshilash, ularni qayta ishlab, iste'molchilarga yetkazib berish orqali aholi, korxonalar va nihoyat davlatning iqtisodiyotini yuksaltirishdir.

Korxonalarda ilmiy-tadqiqot, tajriba –konstruktorlik ishlarini amalga oshirishda fan-texnika taraqqiyoti korxonalarda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirish, zax va sho'rlangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash; suv bilan ta'minlanish tadbirlarini amalga oshiradigan ishlab chiqarish vositalarini yaratish, takomillashtirish;
- tezpiShar, kam suv talab etadigan, sifatli va serhosil urug' navlarini, sermahsul chorva zotlarini yaratish;
- ishlab chiqarishida amalga oshiriladigan barcha ish jarayonlarini avtomatlashtirish, elektrlashtirish, hamda mexanizatsiyalashtirishni ta'minlaydigan vositalarni yaratish, mavjudlarini takomillashtirish;
- korxonalarga servis xizmatlarini ko'rsatish, tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zarur miqdorini qayta ishlab, sifatli saqlab, iste'molchilarga vaqtida, yaxshi holatda yetkazib berish qobiliyatiga ega bo'lgan tadbirkorlik subyektlarini shakllantirish;
- korxonalar iqtisodiyotining erkinlashtirilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaratish va ularni hayotga izchillik bilan joriy etish;
- fan-texnika taraqqiyoti natijalarini korxonalarda ishlab chiqarishining barcha sohalariga o'z vaqtida joriy etish qobiliyatiga

ega bo'lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, faoliyat ko'rsatayotganlari rag'batlantirilishini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan mexanizmlarni yaratish.

Yangi texnika-texnologiyalarga qilingan investitsiyalarning samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun ularni joriy etish tufayli tejalgan xarajatlar natijasida qo'shimcha olingan sof daromad summasini ularga qilingan investitsiyalar summasiga taqsimlash lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar holatini aniqlab, moddiy-texnika resurslari holati, darajasi, samaradorligi aniqlanib, chuqur tahlil qilinadi. Natijada ularga ta'sir etgan omillar aniqlanib, kelajakda ularni yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi. Korxonalarni rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini talab darajasida shakllantirish lozim. Bu masalaga bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning o'zi katta e'tibor berishi kerak. Chunki korxonalar mustaqil faoliyat yuritadilar.

Bizning fikrimizcha, innovatsion faollik to'g'risida eng to'liq tassavurga ega bo'lish, uning darajasini aniqlash uchun innovatsion jarayonlar indikatorlari va xodimlarni innovatsion faollikka chorlovchi indikatorlar kompleks tahlil qilinishi zarur. Innovatsion faollik darajasini tavsiflash uchun aynan ushbu indikatorlar guruhini tanlash va tahlil etish katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion faoliyat asosida boshqarishga qaratilgan davlat dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishda zamonaviy menejment usullarini qo'llash katta samara beradi. Bizningcha bu boshqaruv bir necha bosqichdan iborat bo'lmog'i va eng maqbul samarali variantni tanlash bilan tugallanishi lozim. Innovatsion faoliyatni samarali boshqarish uchun innovatsiyalarni boshqarish maqsadni bilan uyg'unlashtirish, korxonaning raqobatdoshligi xamda zaif va ustun jihatlarni aniqlash, innovatsiyalarni boshqarishning analitik, tajriba -eksperemental, prognozlash, iqtisodiy, ma'muriy, ijtimoiy- psixologik usullarini boshqarishda keng qo'llash zarur.

Davlat tomonidan innovatsion faoliyatni qo'llab- quvvatlashdan asosiy maqsad moddiy ishlab chiqish tarmoqlarida progressiv yangiliklarni bo'lishini rag'batlantirish, tarmoqlar va korxonalar raqobatdoshligini oshirishdan iborat.

Ko'pincha mamlakatlarda innovatsion faoliyatdan iqtisodiy o'sishning bosh omili sifatida foydalanishadi. Milliy innovatsion tizim (MIT) konsepsiyasi yaratilganiga ko'p bo'lgani yo'q. Bu davlat, xususi, jamoat tashkilotlari va tizimlari yig'indisi bo'lib, uning doirasida yangi bilimlarni yaratish, rivojlantirish, saqlash, tarqatish hamda ularni texnologiyalar, mahsulotlar va xizmatlarga aylantirish bo'yicha faoliyat amalga oshiriladi.

Rivojlangan davlatlar ilm-fandan boylik ishlab chiqarish vositasi sifatida foydalana boshlashdi. Innovatsion siyosat sohasi «Ta'lim, fan-ishlab chiqarish» tizimidagi o'zaro munosabatlarni; ilmiy-texnik natijalarini xo'jalikda qo'llanilishiga kiritishning shakl va usullari; yangiliklar sohasini ta'minlash resurslari (uzluksiz ta'lim tizimi ham); innovatsion faoliyatning tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy shakllarni qamrab oldi.

Rivojlangan davlatlarda ilm-fanga milliy sarf-xarajatlarning katta qismini davlat byudjeti mablag'lari tashkil etadi. 2021-yilda umummilliy tadqiqot va ishlanmalarni moliyalashtirishda davlatlar ishtiroki turli manbalarga ko'ra quyidagini tashkil etdi (%):

AQSH	31,0
Yaponiya	17,7
Germaniya	30,4
Fransiya	39,0
Buyuk Britaniya	31,3
Koreya Respublikasi	23,9
Kanada	35,4
Rossiya	60,6

Yangiliklar yaratish va joriy qilish turli iqtisodiy va ijtimoiy sohalarning birlashib harakat qilishini talab qilgani bois, rivojlanish-

ning innovatsion yo'li davlatning qo'llab-quvvatlashisiz bo'lmaydi. Buning uchun uch sxemadan foydalaniladi:

1. Maxsus maqsadli dasturlarni amalga oshirishda va mintaqaviy, milliy hokimiyat organlari mablag' ajratishlarida davlatning bevosita ishtiroki; byudjetdan moliyalashtiriluvchi va olingan bilimlarni imkonli foydalanuvchilar keng ommasiga bepul taqdim etuvchi yirik milliy markazlar (laboratoriyalar) yaratish;

2. Fan, madaniyat, maorif sohalaridagi aniq loyihalarni amalga oshirish uchun grantlar va subsidiyalar (pul bilan beriladigan yordamlar) berish.

Grant ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarni davlat tomonidan moliyalashtirish, mol-mulk yoki xizmatlar bilan qo'llab-quvvatlashi yoki rag'batlantirishdir. Agar ishlarning natijalari aniq bo'lmasa va yaqin kelajakda foydali natija bera olmasa, davlat grantlaridan tez-tez foydalanib turiladi.

Davlatga bevosita foyda keltirishi mumkin bo'lgan tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini qo'lga kiritish uchun davlat shartnomasi tuziladi. Shartnoma davlat vakiliga ishlanmalar bajarilishi jarayonini nazorat hamda tahrir qilish huquqini beradi.

Davlat tomonidan pul yordamlari boshqa shartlar bilan ham taqdim etiladi. Ayrim mamlakatlarda faqat tijoriy muvaffaqiyatga erishgan holda davlatning sarf-xarajatlarini qoplash sharti bilan subsidiyalar ajratiladi yoki aniq loyihalar qiymatining 50% gacha bo'lgan mablag'ni tashkil etadi. Muallif olingan bilimlarga alohida huquqlaridan voz kechganida qaytarib berilmaydigan subsidiyalar buladi--muallif tadqiqot qanday borayotgani haqida muntazam hisobot berib turadi, barcha olingan natijalar esa ochiq chop etiladi.

3. Xususiy korxonalar va shaxslarga ilmiy-texnik ishlanmalar uchun qulay sharoitni ta'minlash. Ilmiy tadqiqotlarga va bu uchun zaruriy asbob-uskunalar sotib olishga mablag' sarflayotgan xususiy tadbirkorlikka har-xil soliq imtiyozlari, davlat kreditlari va kafolatlari hamda hissadorlik kapitalida davlat ishtiroki orqali moliyalashtirish imkoniyatlari taqdim etiladi. Globallashuv sharoit-

tida proteksionizm (biror davlatning o'z milliy iqtisodini chet el raqobatidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati) amaliyoti-dan voz kechishga va innovatsiyalar hamda tavakkalchilikni rag'batlantiruvchi, milliy tadbirkorlikni rivojlanishining umumiy shart-lariga amal qilgan holda innovatsiya sohasiga chet el mablag'larining oqimini ta'minlovchi muhit yaratishga majbur bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish, resurs imkoniyatlari (birinchi navbatda moliyaviy) qisqarishi davrida davlat ustuvorliklari majbu-riy tarzda va bu ilmiy ishlarni moliyalashtirishning kamayishiga olib keldi. Islohotlar davrida fanning rivojiga asosan ichki «aqlar kamayib ketishi», avvalo yosh olimlarning ketib qolishi oqibatida yuz bergan malakali mutaxassis va tadqiqotchilarning ikki barobar qisqarishi salbiy ta'sir ko'rsatdi.Uzoq muddatli istiqbolda davlat YAIMda fanga xarajatlar hissasining va sanoat ishlab chiqarish tizimidagi innovatsion mahsulotning hissasi oshishiga mo'ljal oladi.

O'zbekistonda Davlat byudjeti tomonidan asosan to'rtta yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot dasturlariga mablag'lar ajratiladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, mablag'larning asosiy qismi amaliy tadqiqot dasturlari va asosli tadqiqot dasturlariga ajratilmoqda, O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RB -576 sonli qonuniga asosan fundamen-tal tadqiqotlar tabiat, jamiyat va insonning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid asosiy qonuniyatlar haqida yangi bilimlar olish, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, shuningdek muayyan faoliyat natijasida yaratilgan obyektlarni o'rganishga yo'naltirilgan nazariy va (yoki) tajribaga yo'naltirilgan va amaliy tadqiqotlar amaliy maqsadlarga erishish va aniq vazifalarni hal etish uchun asosan yangi bilimlar va fundamental tadqiqotlar natijalarini qo'llashga yo'naltirilgan va faoliyat hisoblanadi. Ushbu qonunga asosan innovatsion faoliyatni nafaqat kichik tadbirkorlik sohasida, balki iqtisodiyotning barcha sohalarida faoliyat yuritayotgan korxonalar bo'yicha ham innovatsion tadqiqotlar dasturlariga oz miqdorda mablag' ajrtilyotganligini ko'rsatadi.

Innovatsion taraqqiyotda asosan quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning barcha bo'g'inlarida bosqichma-bosqich asosiy va yordamchi fondlarni zamonaviy texnologiyalar bilan almashtirish siyosati joriy etilgan. Masalan, Yaponiyada asosiy ishlab chiqarish vositalari har 6-7 yilda, AQShda 8-9 yilda, Germaniyada 9-10 yilda to'liq yangilanadi.
- hududlardagi asosiy va yetakchi sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi va diversifikatsiyalashuvini amalga oshirish.
- mamlakatning innovatsion salohiyatini o'lchashda miqdoriy va sifatni aniqlovchi 100 ga yaqin indikatorlar belgilanishi. Ushbu indikatorlarni hisoblashda ta'lim, ilm-fan, texnologiyalar, inson kapitali, innovatsion va ijtimoiy-siyosiy muhit, rasmiy milliy statistika ma'lumotlari, aholi va tegishli mutaxassislardan olingan so'rov natijalari birlashtirilgan holda yaxlit tizimga keltiriladi.

Hozirgi paytda innovatsion rivojlanishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- innovatsion faoliyatni faollashtirish va iqtisodiyotning real sektorida xalqaro andazalarga mos keluvchi hamda raqobatbardosh mahsulot chiqarishni kafolatlovchi yangi texnologiyalar va ishlab chiqarishlardan foydalanish uchun qulay iqtisodiy va moliyaviy sharoit yaratish;
- katta ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalar hamda innovatsion sohalarni rivojlantirishning oqilona ustuvorliklarini tanlash;
- mintaqaviy va mahalliy, ijroyi hokimiyat organlarini davlat innovatsion siyosatini hamda innovatsion tizimining samarali ishlashini amalga oshirishdagi say-harakatlarini muvofiqlashtirish;
- ilmiy tashkilotlarni bozor sharoitiga moslashishi;
- innovatsion faoliyatni samarali yuritish uchun ta'limning yuqori sifatini, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimi sifatini ta'minlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1.O'zbekiston iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish yo'llarini ayting?*
- 2. Milliy innovatsion rivojlantirish strategiyasi indeksini belgilovchi ko'rsakichlarni aytib bering?*
- 3. Milliy innovatsion tizimda yuqori mahsulotlar deganda nimani tushunasiz?*
- 4.Kichik biznes korxonalarida mehnat sig'imkorligi yuqori innovatsion mahsulotlar deganda nimani tushunasiz?*
- 5.Milliy innovatsion tizimni moliyalashtirish manbalari deganda nimani tushunasiz?.*
- 6.Milliy innovatsion yarmarkalar deganda nimani tushunasiz?.*
- 7. Milliy innovatsion faoliyatni axborot ta'minoti deganda nimani tushunasiz?*
- 8. Milliy kadrlar ta'minoti deganda nimani tushunasiz?*
- 9.Innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish nimani anglatadi?*
- 10. Milliy innovatsion tizimni rivojlantirish va ahamiyatini aytib bering?*

IV BOB. INNOVATSION RIVOJLANISH STRATEGIYALARI VA RAQAMLI IQTISODIYOT

O'quv maqsadi: *Zamonaviy innovatsion strategiyalarning mohiyati va turlari hamda innovatsiyalar menejmenti konsepsiyasini, bozorga kirishning diffuziya modelini, texnologik transferlar, innovatsion texnologiyalar va bozorni baholash hamda raqamli iqtisodiyot masalalarini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion strategiya, innovatsion menejment, konsepsiyasi, ilmiy tadqiqot, ilmiy ishlanma, texnologiyalar, tijoratlashuv strategiyasi, maqsadli bozor, yangi mahsulot, texnologiyalar, bozor, strategiya, diffuziya, bozorni baholash, narx, innovatsion transfer, innovatsion texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot, innovatsion tijorat, boshqaruv qarorlari, axborot.*

4.1. Innovatsion faoliyat sohasidagi respublika, tarmoq va hududiy davlat dasturlari

Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarni innovatsiyaviy strategiyalarini turkumlashtirish sohasidagi ko'pchilik tadqiqotlar obyekti bo'lib yuqori daraja strategiyalari xizmat qiladi.

Innovatsiyaviy menejmentning g'arb tajribasini tahlil etish doirasida, innovatsiyaviy strategiyaning ikkita asosiy sinfi ajratiladi: qo'yilgan maqsadlar xarakteriga muvofiq tarzda *hujumkor va mudofaa* sinflari. Bunda har bir sinf bir nechta variantlarni o'z ichiga olgan holda, mikro- va makromuhit sharoitlaridan kelib chiqqan holda ularning bittasi ishlab chiqaruvchi sifatida tanlanishi mumkin.

Mudofaa strategiyasining mohiyati – mavjud tashkiliy tuzilmalar doirasida, oldin o'zlashtirilgan mahsulotlar, texnologik jaryonlar va bozorlarni takomillashtirish imkonini beruvchi, prinsipial bo'lmagan o'zgartirishlar kiritishdan iborat. Ushbu vaziyatda, innovatsiyalar tashqi muhit o'zgarishiga bo'lgan va bozordagi mavqeini saqlab qolishga yordam beradigan javob shaklida ko'rib chiqiladi.

Mudofaa strategiyasi doirasida quyidagi turlar mavjud:

- himoya strategiyasi;
- innovatsiyaviy imitatsiya strategiyasi;

- kutish strategiyasi;
- iste'molchilar ehtiyoji va talablariga bevosita javob qaytarish strategiyasi.

Himoya strategiyasi mavjud bozorga o'xshash yoki yangi mahsulot bilan kirib kelishni maqsad qilib qo'ygan raqobatdoshlarga javob qaytarish imkonini beruvchi tadbirlar majmuasidan iborat bo'ladi. Tashkilotning bozordagi o'rni va potensial imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, ushbu strategiya ikkita asosiy yo'nalishga ega bo'lishi mumkin:

- mazkur mahsulot bozorida raqobatdoshlar raqobat kurashini davom ettira olmaydigan sharoitlarni yaratish;
- o'z ishlab chiqarishini, bozordagi oldingi pozitsiyalarni saqlab qolgan holda, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qayta ixtisoslashtirish.

Himoya strategiyasi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omil – vaqt. Barcha nazarda tutilgan tadbirlar qisqa vaqt ichida amalga oshiriladi, shuning uchun ham, ishlab chiqaruvchi muayyan ilmiy-texnik salohiyat va mustahkam moliyaviy ahvolga ega bo'lgandagina kutilgan natijaga erishish mumkin.

Innovatsiyaviy imitatsiya strategiyasida, ishlab chiqaruvchi raqobatdoshlar yangi mahsulotlarini muvaffaqiyatli bo'lishiga ishonadilar va ulardan «nusxa ko'chirish» bilan shug'ullanadilar. Talab qilinadigan ishlab chiqarish bazasi va resurslarga ega korxona uchun mazkur strategiya yetarlicha samarali bo'lishi mumkin. Chunki ushbu strategiya tufayli asosiy ishlab chiqaruvchi tomonidan o'zlashtirilmagan bozorlarga o'z imitatsion mahsuloti bilan kirib borish va u yerda muvaffaqiyatga erishish imkoniyati paydo bo'ladi.

Ushbu strategiyani tanlagan ishlab chiqaruvchilar ITTKIga deyarli xarajat qilmaydi va tavakkalchilikka qo'l urmaydi. Ammo olinadigan daromadlar ham nisbatan pastroq bo'ladi, chunki asosiy ishlab chiqaruvchiga nisbatan xarajatlar yuqori, bozordagi ulushi nisbatan kichik, hamda iste'molchilar tomonidan ishonchsizlik ham seziladi. Shuning uchun ham bunday mahsulotlar asosan «rivojlana-

yotgan davlatlarda» ishlab chiqariladi va taniqli ishlab chiqaruvchilar tovarlariga to'g'ridan-to'g'ri raqobatni yaratadi.

Kutish strategiyasi tashqi muhit va yangi mahsulotga bo'lgan iste'molchilar talabi noaniqligi sharoitida, tavakkalchilik darajasini maksimal pasaytirishga yo'naltirilgan. Ushbu strategiya o'lchami va moliyaviy ahvoli turli xil bo'lgan korxonalar tomonidan qo'llaniladi. Yirik ishlab chiqaruvchilar, kutish strategiyasini qo'llagan holda, kichik korxona tomonidan ishlab chiqarilgan yangi mahsulotni bozordagi birinchi qadamlarini ko'rish, va ular muvaffaqiyatli bo'lgan taqdirda, asosiy ishlab chiqaruvchini siqib chiqaradilar. Kichik korxonalar esa, mustahkam resurs bazasiga ega bo'lib, ITTKI bilan muammolarga duch kelgan taqdirda, bozorga o'z vaqtida kirib borish uchun ushbu strategiyadan foydalanishlari mumkin.

Kutish strategiyasi mohiyatan innovatsiyaviy imitatsiya strategiyasiga yaqin, chunki har ikkala holatda ham ishlab chiqaruvchi, yangi mahsulotga mustahkam talab mavjudligiga ishonch hosil qilgandan keyingina o'z faoliyatini amalga oshirishni boshlaydi, asosiy xarajatlar esa yangi mahsulotni yaratgan korxona zimmasiga tushadi. Ammo imitatsiyaviy strategiyadan farqi shundaki, ishlab chiqaruvchi yangi mahsulot kirib kelmagan bozorlarda emas, balki asosiy ishlab chiqaruvchi bilan bitta bozorda faoliyat yuritgan holda, undan ilgarilab ketishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ham kutish strategiyasi ham qisqa, ham uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Iste'molchilarning ehtiyoj va talablariga bevosita javob qaytarish strategiyasi, odatda, sanoat uskunalarini ishlab chiqarish sohasida qo'llaniladi. Ushbu strategiyani yirik kompaniyalarning individual buyurtmalarini bajaruvchi kichik tashkilot va korxonalar amalga oshiradi. Ushbu buyurtmalarining o'ziga xosligi shundaki, ular faqatgina sanoat ishlab chiqarishi va savdosini qamrab oladi, ITTKI esa buyurtmachi-kompaniyaning maxsus innovatsiyaviy bo'linmalarida amalga oshiriladi.

Bunday strategiyani amalga oshiruvchi korxonalar tavakkalchilikka deyarli duch kelmaydi va xarajatlarning asosiy hajmi innovatsiyaviy siklning yuqorida ko'rsatilgan bosqichlariga to'g'ri keladi. Kichik ixtisoslashgan korxonalardan tashqari, mazkur strategiya yirik kompaniyalarning xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lgan va ishlab chiqarish ehtiyojlariga tezda javob bera oladigan bo'linmalari tomonidan qo'llanilishi ham mumkin.

Oldin o'zlashtirilgan va takomillashtirilayotgan mahsulotga nisbatan strategiyalarning barcha turlarini ikkita asosiy guruhga ajratish mumkin. Bir tomondan, bu ishlab chiqaruvchi xarajatlarni pasaytirishni, ikkinchi tomondan – ishlab chiqarilayotgan mahsulot differensiatsiyani nazarda tutuvchi strategiyalardir.

Birinchi guruh doirasida korxonalar ishlab chiqarishning moddiy-texnik va texnologik bazasini takomillashtirishga, innovatsiyaviy siklning ayrim bosqichlarida xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlarini topishga alohida e'tibor qaratiladi.

Odatda xarajatlar bo'yicha yetakchilik strategiyasini bozorda mustahkam o'ringa va xom-ashyo resurslarning ishonchli manbalariga ega kompaniyalar amalga oshiradi.

Ushbu strategiya muvaffaqiyatga uchragan taqdirda, ishlab chiqaruvchi bozordagi ulushini yanada kengaytirish, xom-ashyo, materiallar, ehtiyot qismlar va yarimfabrikatlarni xarid qilish xarajatlarini tejash imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada u raqobatdoshlarga nisbatan kattaroq daromad hajmiga moddiy-texnik va texnologik bazani takomillashtirish uchun qo'shimcha mablag'larga ega bo'lgan holda, xarajatlar bo'yicha tarmoqdagi yetakchiligini saqlab qoladi.

Mahsulot differensiatsiyasi strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari faoliyatining biror sohasida oldin o'zlashtirilgan mahsulotlardan o'z dizayni, sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari va h. bilan farq qiluvchi original mahsulotni ishlab chiqish va yaratishni nazarda tutadi.

Strategiyalarning yuqorida aytib o'tilgan ikkita guruhi o'zaro bir-biriga bog'liqdir, ko'pgina hollarda xarajatlarni kamaytirish mahsulotning muvaffaqiyatli differentsiatsiyasining shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida bozorning tovar-pul munosabatlari sharoitida, innovatsiyalar, odatda, mahsulot raqobatdoshligini oshirish, korxonaning bozordagi mavqeini kengaytirish va mustahkamlash, mahsulotni qo'llashning texnologiyaning yangi sohalarini o'zlashtirish uchun boshlang'ich baza, ya'ni **hujumkor strategiya** tarkibiga kiruvchi, biznesning faol vositasi sifatida xizmat qiladi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyaviy strategiyaning bu sinfida quyidagilar ajratiladi:

- faol ITTKI strategiyasi;
- marketingga yo'naltirilganlik strategiyasi;
- qo'shilishlar va xaridlar strategiyasi.

Faol ITTKI strategiyasini amalga oshiruvchi xo'jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar, yagona bo'lgan ilmiy-texnik ishlanmalar yoki tamoyil uslublari ko'rinishida ifodalanuvchi, eng kuchli raqobat ustunligiga ega bo'ladi.

ITTKI intensivligiga asoslangan strategiyada, asosiy strategik imkoniyatlar gorizontal diversifikatsiya, yangi mahsulot va bozorlarni o'zlashtirish hisobiga paydo bo'ladi.

ITTKI innovatsiyaviy jarayonning iqtisodiyot tarmoq markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Korxonalar ishlab chiqarishida innovatsiyalarning muvaffaqiyati samarasi yuqori darajada ilmiy-texnik bo'linmalarda bu ishlarni qanchalik muvaffaqiyatli bajarishiga bog'liq bo'ladi. Ammo, amaliyotning ko'rsatishicha, xususiy moliyalashtirish, fundamental va uzoq muddatli amaliy tadqiqotlar uchun lozim bo'lgan xarajatlarni bir qisminigina tashkil etadi, bu holat ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga ehtiyoj keltirib chiqaradi.

Davlat tomonidan korxonalarda innovatsiyaviy jarayonlar rivojlanishini, maxsus hukumat investitsiyaviy jamg'armalari orqali

imtiyozli sharoitlarda kreditlash, istiqbolli sohalarga nisbatan proteksionistik siyosatini o'tkazish, notijorat tadqiqot institutlarini qo'llab-quvvatlash va kompaniyalarni ilmiy tadqiqotlar maqsadida sohiqlardan ozod etish yo'llari bilan rag'batlantirishi mumkin (4.1.1-rasm).

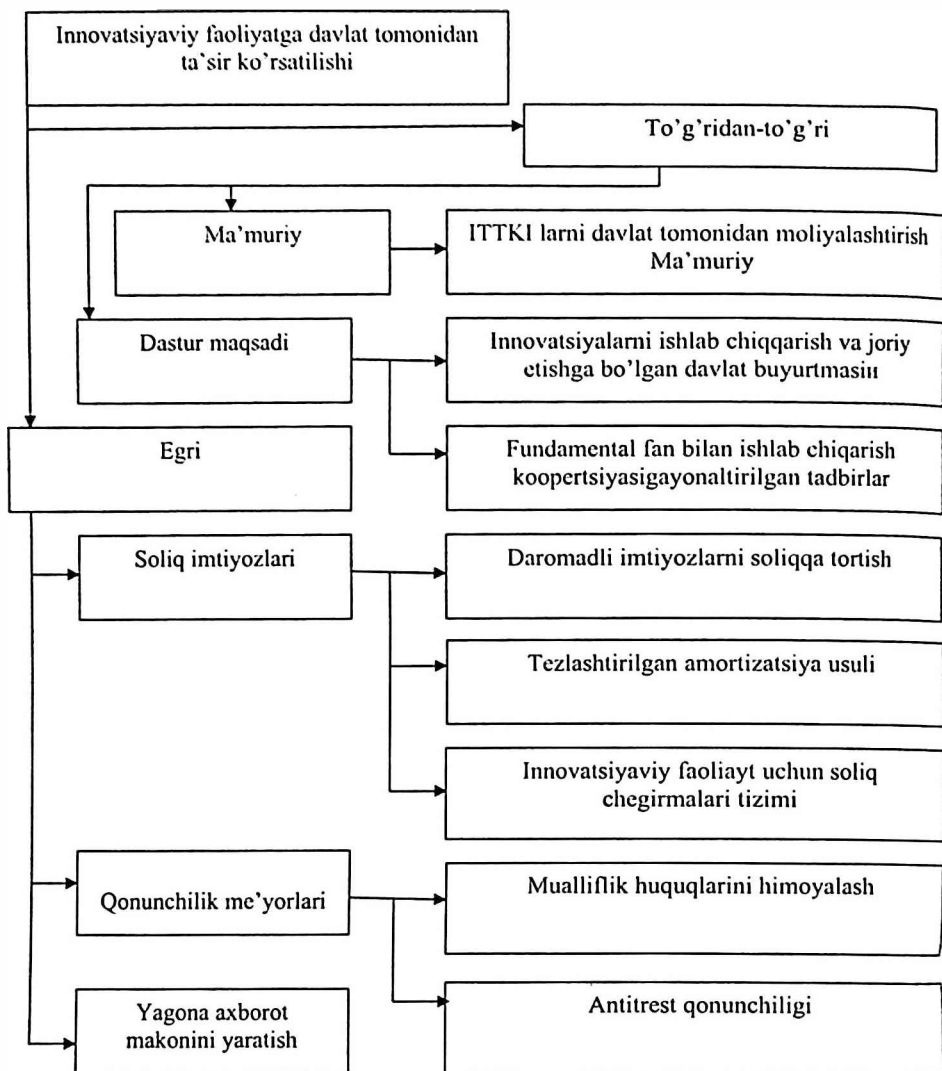
Korxonalarda innovatsiyaviy loyihani ishlab chiqishning uchinchi bosqichi – ishlab chiqarishni tayyorlash va to'la quvvatga chiqish, ya'ni yangi yaratilgan chorva zotini yoki navni ishlab chiqarishga qo'yish joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirishdir.

Ishlab chiqarishni tayyorlash - texnologik uskunalarni tekshirish va ishga tushirish, mahsulotning birinchi seriyasini ishlab chiqarish, malakaviy sinovlarni amalga oshirish, texnologik va boshqa hujjatlarni to'ldirish va to'g'rilashni o'z ichiga oladi.

Mahsulotning birinchi partiyasi mazkur ishlab chiqarish qobiliyatini tekshirish maqsadida amalga oshiriladi.

Korxonalardagi mahsulotlarni qabul qilish - topshirish va malakaviy sinovlardan muvaffaqiyatli o'tgan birinchi partiya namunalari yangiliklar bozorida taqdim etilishi mumkin (reklama kompaniyasida ishtirok etish, ko'rgazmalar va savdo markazlarida ko'rsatish va h.). Ishlab chiqarish jarayonini tayyorlash ishlari tugagandan so'ng, ishlab chiqarishni loyihaviy quvvatga olib chiqish amalga oshiriladi. Korxonalardagi innovatsiyaviy loyihaning barcha yuqorida aytib o'tilgan bosqichlari ishlab chiqarishdan oldingi bosqichlari deb aytiladi, unda mahsulot, uning sifati, texnik darajasi, taraqqiyoti shakllanadi.

Marketingga yo'naltirilgan strategiya, sanoat ishlab chiqarish tizimi, hamda yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma faoliyati turlarining barcha elementlarini, yangi mahsulotni bozorga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni yechishga yo'naltirilganligini nazarda tutadi. Ushbu muammolarning asosini yangi mahsulot sotuvchisi va iste'molchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tashkil etadi.

4.1.1-rasm. Davlat tomonidan innovatsion faoliyatni tartibga solish

Strategiyaning muvaffaqiyati tashkilot ilmiy – tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlarni innovatsiyaviy strategiyasi intensivligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Qo'shilishlar va xaridlar strategiyasi ishlab chiqaruvchi innovatsiyaviy rivojlanishining eng ko'p tarqalgan variantlaridan biri hisoblanadi. Buning asosiy sabablari boshqa strategiyalarga nisbatan pastroq tavakkalchilik darajasini nazarda tutishi, o'zlashtirilgan

ishlab chiqarish jarayonlariga tayanishi va o'zlashtirilgan bozorlarga yo'naltirilganligidadir. Mazkur strategiya natijasi bo'lib ajralgan tuzilmalar bazasida yangi ishlab chiqarishlar, yirik bo'linmalar, qo'shma korxonalar yaratish xizmat qiladi. Ularning eng samarali shakllari sifatida tashqi va ichki venchur loyihalarini keltirish mumkin.

Venchurlarni yaratish strategiyasi, quyidagi sohalarda batafsil tahlilni amalga oshirgan holda qo'llanilishi mumkin:

- yangi mahsulot va texnologiya tavsifi, hamda korxona asosiy texnologiyalari va bozorlari bilan aloqasi;
- korxona tashkiliy tuzilmasidagi venchurning o'rne (masalan, venchurni ishlab chiqarish bo'linmasi yoki markaziy tadqiqot va konstruktorlik bo'linmasida tashkil etilishi);
- moliyalashtirish usullari va muddatlari;
- ichki manbalar yoki chetdan jalb qilish hisobiga boshqaruv, tadqiqotlar, marketing bo'yicha malakali mutaxassislar bilan ta'minlash imkoniyati.

Hujumkor innovatsiyaviy strategiyalarda ichki farqlarni ajratish nisbatan qiyin kechadi, chunki ular ko'pgina umumiy jihatlarga ega bo'lgan holda, korxona hujumkor strategiyalarning bir nechta yo'nalishlari majmuini amalga oshirganda ayniqsa samaralidir.

Yangi mahsulotga nisbatan har qanday innovatsiyaviy strategiya bir qator omillarga bog'liq bo'lib, ularning asosiylari – texnologik imkoniyatlar va ishlab chiqaruvchining raqobat kurashidagi o'rnidir.

Texnologik imkoniyatlar korxonalarda ilmiy – tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlarni innovatsiyaviy faoliyatning ichki va tashqi tavsiflari bilan aniqlanadi. Ichki tavsifga oldindan tashkil topgan ilmiy va texnik-texnologik salohiyat kiritilib, uning asosiy elementlari sifatida kadrlar, moddiy-texnik baza, moliyaviy resurslar, «nou-xau», patentlar portfeli va h.k ta'kidlab o'tish mumkin. Texnologik imkoniyatlarning tashqi ko'rinishi – litsenziyalar

tarqatish mavjudligi va uning miqyosi, yetkazib beruvchilar va hamkorlar bilan o'zaro munosabatlar shakli va xarakteridir.

Raqobat imkoniyatlari quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: ishlab chiqaruvchi tomonidan nazorat qilinadigan, bozorning nisbiy ulushi; bozor tuzilmalari dinamikasi, tezkor javob qaytarish qobiliyati; nisbatan arzon, lekin sifatli resurslar manbalariga ega bo'lish; turli xodimlarning tayyorgarlik darajasi va kasbiy mahorati; tavakkalchilikga tayyorligi. Bundan tashqari korxonalarda ilmiy - tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlarni innovatsiyaviy faoliyatning ma'naviy va psixologik jihatlariga (tashkilot imidji, raqobatdoshlar va iste'molchilar o'rtasidagi obro'si va h.) ham katta e'tibor qaratiladi. Shunday qilib, innovatsiyaviy strategiyaning muayyan turi, birinchi navbatda, ishlab chiqaruvchini tashqi muhit bilan o'zaro aloqasi jarayonlariga bog'liq bo'ladi.

Innovatsiyaviy jarayonda ishtirok etuvchi barcha subyektlar novatorlar kategoriyasida birlashtirilishi mumkin. Ularga innovatsiyaviy jarayonga aloqador bo'lgan barcha shaxslar kiradi: muammo-ning nazariy ishlanishi va asoslanishini ta'minlovchi, tadqiqotchi-olimlar; uni amaliy-moddiy ko'rinishgacha olib keluvchi, amaliyotchi-mutaxassislar; yangi mahsulotni ishlab chiqarish yoki o'zlashtirishda ishtirok etuvchi, asosiy va yordamchi ishlab chiqarish ishchilari; innovatsiyaviy strategiyaning amalga oshirish natijalari uchun javobgar bo'lgan barcha pog'ona menejerlari shular jumlasidandir.

Innovatsiyaviy faoliyat mazmuni va xususiyatlari, xodimlarga nisbatan bir qator talablarni qo'yadi:

- yuqori malaka va original ijodiy fikrlash qobiliyatining mavjudligi;
- faoliyati davomida o'z ustidan ishlashga intilish va o'zgalar tajribasidan foydalanish;
- innovatsiyaviy jarayondagi faol va mahsuldor ishtirok;
- oqlangan tavakkalchilikga tayyorligi;
- turli xil masalalarning (texnik, boshqaruv, tashkiliy va h.) o'ziga xos original yechimlarini topish va amalga oshirish qobiliyati;

➤ yuqori ichki madaniyat va muomalaga ega bo'lishi.

Ishchilarning ko'rsatilgan guruhlarini rag'batlantirishning muayyan shakl va vositalari, ular mehnatining xarakteri va xususiyatlariga, hamda ular ishtirok etayotgan innovatsiyaviy jarayon bosqichining natijalariga qarab farqlanadi.

Innovatsiyaviy faollikni rag'batlantirishning asosiy vazifasi bo'lib, rag'batlantirishning yangi samarali uslub va vositalarini yaratish va rivojlantirish hisoblanadi. Shuning uchun ham, ishchilarning innovatsiyaviy faoliyatdagi ishtirokini faollashtirgan holda, ularni innovatsiyaviy jarayonning pirovard mahsulotiga yo'naltira olgan vositalar, doimo e'tibor markazida bo'ladi.

Ishchilar innovatsiyaviy faolligini rag'batlantirishning qo'llanilayotgan shakl va uslublarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- moddiy mukofot choralari;
- ma'naviy rag'batlantirish choralari;
- tashkiliy choralar.

Rivojlangan mamlakatlar yetakchi korxonalarining tajribasi ko'rsatishicha, innovatsiyaviy faoliyat samaradorligini ta'minlashning asosi bo'lib innovatsiyaviy g'oyalarni berish, innovatsiyalarni va ularning texnik-tashkiliy ta'minotini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun maxsus moliyaviy mukofotlarni taqdim etish xizmat qiladi.

4.2. Innovatsion menejment va texnologiyalar transferi.

O'rta muddatli va uzoq muddatli strategiyalar

Zamonaviy innovatsiyaviy menejmentning asosiy tendensiyalaridan biri – innovatsiyaviy jarayondagi faoliyatga xodimlarning maksimal mumkin bo'lgan sonini jalb etish bilan, ushbu jarayondagi asosiy rol baribir menejerga tegishli bo'ladi.

Menejrlarni moddiy rag'batlantirishning shakl va uslublari, bevosita ular tomonidan yechiladigan vazifalar xarakteri va natijalariga bog'liq.

Menejrlar innovatsiyaviy faolligini rag'batlantirishning yana bir varianti sifatida, maxsus mukofot jamg'armalarini tashkil etish

hisoblanadi. Ular, innovatsiyani amalga oshirish natijasida mustaqil bo'lim tomonidan olinadigan foyda miqdoriga bog'liq bo'lgan holda shakllanadi.

Menejrlarning innovatsiyaviy faoliyatdagi faol ishtirokini ta'minlashning yana bir muhim omili bo'lib, korxona tashkiliy tuzilmasida tegishli bo'linma mavqeining o'zgarishi va demak, uni korxona innovatsiyaviy rivojlanishidagi rolining kuchayishi xizmat qiladi. Bu esa natijada, tarif stavkalari, ish haqi, mukofot pullarining o'lchami o'zgarishiga olib keladi.

Innovatsiyaviy menejment uchun, menejmentning boshqa sohalari singari, quyidagilar tavsifiydir: **4.2.1-rasm.**

- maqsadning qo'yilishi va strategiya tanlash;
- to'rtta sikl.

1.Rejalashtirish: strategiyani amalga oshirish rejasini tuzish.

2.Tashkil etish va sharoitlarni aniqlash: innovatsiyaviy siklning turli bosqichlarini amalga oshirish uchun resurslarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash, xodimlar oldida masalani qo'yish, ishni tashkil etish.

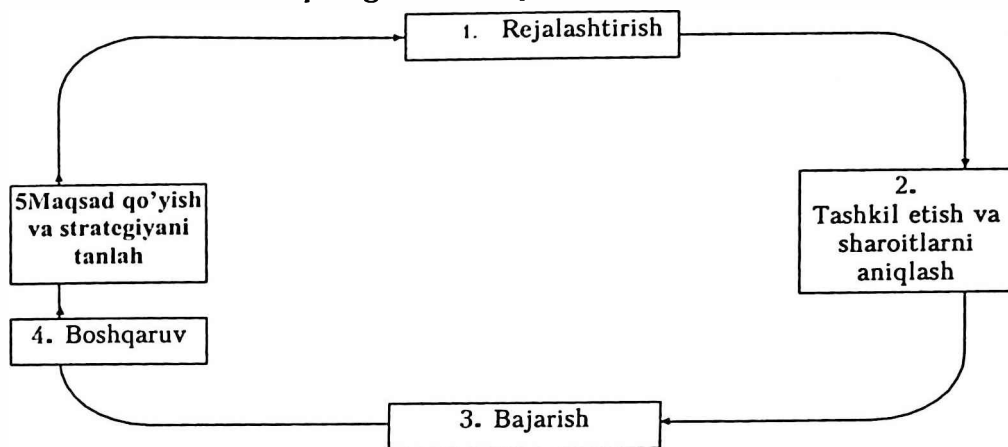
3.Bajarish: tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirish, rejani bajarish.

4.Boshqaruv: nazorat va tahlil, xatti-harakatlarni tartibga solish, tajriba yig'ish.

Innovatsiyaviy loyihalarni, innovatsiyaviy boshqaruv tashkiliy shakllari qarorlari yangiliklardan foydalanish samaradorligini baholash.

Innovatsiyaviy faoliyat natijalari bo'lib, iqtisodiy obyektning ishlab chiqarish infratuzilmasini yaxshilash va faoliyat maqsadlariga yanada samaraliroq erishish imkonini beruvchi turli xil yangiliklar va innovatsiyalar xizmat qiladi. Innovatsiyaviy menejmentning asosiy kategoriyalarini aniqlashga bo'lgan yondashuvlarning ko'pligi tufayli, innovatsiyaviy menejment atamalarini izohlashga bo'lgan yagona yondashuvni shakllantirish muammosi tug'iladi. Shu munosabat bilan, innovatsiyaviy menejment nazariyasi retrospektivasini

hisobga olgan holda quyidagi tushunchalarga yana bir bor alohida izoh berib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

4.2.1-rasm. Innovatsiyaviy menejment tuzilmasi

Amaliyotda, innovatsiyaviy rivojlanishda muvaffaqiyatga erishgan eng yirik korxonalar, bir tomondan xodimlar lavozimining o'sishi va ish haqi o'lchami, ikkinchi tomondan esa yangi mahsulotlarni yaratish va tijoratlashtirish natijalari o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqa tamoyilini qo'llashadi.

Zamonaviy sharoitlarda, xodimlar faolligini oshirishning muhim muammosi sifatida, bevosita innovatsiyaviy jarayonga jalb qilingan xodimlarni rag'batlantirishning samarali vositalarini izlashni e'tirof etish mumkin. Ushbu muammoning yechimi sifatida, innovatsiyaviy loyihalarning umumiy natijasi, yangi mahsulotning texnik-iqtisodiy va boshqa sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirish takliflarini kiritish uchun uzoq muddatli va bir martalik moddiy rag'batlantirish shakllari qo'llaniladi.

Turli xil rag'batlantirish tizimlarining samaradorligini belgilovchi asosiy narsa bu – tashkilotda takliflarni kiritish va baholashning, hamda ularning mualliflarini taqdirlashning aniq tizimi mavjudligidir. Yaponiyalik iqtisodchi Xirosima Yasuxisaning fikricha, bu yerda quyidagilarni amalga oshirish ayniqsa muhim :

- butun tashkilot miqyosida takliflarni kiritishning yagona tartibini o'rnatish;
- kiritilayotgan takliflar sonini oshirish – shunday choralarni qo'llash kerakki, har bir xodim taklif kiritish imkoniga ega bo'lsin;
- takliflarni qabul qilish, ularni ko'rib chiqish va baholash natijalarini qisqa muddatlarda e'lon qilish – takliflarni ko'rib chiqish uzoqqa cho'ziladigan bo'lsa xodimlarning qiziqishi susayadi;
- taqdirlash tartibini aniqlash va xodimlarga yetkazish – moddiy mukofotlar bilan bir qatorda ma'naviy rag'batlantirish ham (yorliqlar, patentlar, sertifikatlar va h.) muhim ahamiyat kasb etadi;
- guruh tomonidan taklif kiritilishini rag'batlantirish;
- taklif kiritish foydasi to'g'risida doimiy tarzda suhbat olib borish.

Moddiy rag'batlantirish vositalari bilan bir qatorda, xodimlarga psixologik va ma'naviy ta'sir ko'rsatish vositalari ham muhim ahamiyatga ega. Bunday ta'sirning samarali vositalari bo'lib, ayrim shaxslar yoki tadqiqotchilar guruhlarini ishi natijalarini ochiq shaklda nisbiy baholash; turli xil belgilardan foydalanish (medallar, ko'krak nishonlari va h.); hamda axborot va ish tajribasi almashishning turli shakllari (simpoziumlar, seminarlar, anjumanlar va h.) xizmat qiladi.

Ko'pgina korxonalar, innovatsiyaviy jarayonning eng faol ishtirokchilarini moddiy rag'batlantirishning o'zlashtirilgan sxema va mexanizmlariga ega. Ularning eng keng tarqalgan shakllari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

- «oyning eng yaxshi olimi» tomonidan amalga oshirilgan ishlarni nashr qilish imkoniyatini berish;
- korxonani turli xil seminar, anjuman va hokazolarda taqdim etish huquqini berish;
- chet elda tajriba almashish va malaka oshirishga jalb etish.

Xodimlar innovatsiyaviy faolligini rag'batlantirishning tashkiliy asosi bo'lib, ularning ish sharoiti, rejimi va mehnatni tashkil etishni yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar xizmat qiladi. Zaruriyat paydo bo'lganda, innovatsiya tashabbuskorlariga qo'shimcha huquqlar va

paydo bo'layotgan muammolarni yechish uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'lar taqdim etilishi mumkin. Innovatsiyaviy jarayon ishtirokchilari mehnati samaradorligini oshirish uchun ularning o'zaro faoliyatini takomillashtirish shakllari, rasmiy va norasmiy kommunikatsiyalarni boshqarish uslublari qo'llaniladi.

Umuman olganda, tashkiliy xarakterdagi shakl va vositalarning asosiy maqsadi, innovatsiyaviy jarayon ishtirokchilari faoliyatidagi turli xil cheklashlarni mumkin bo'lgan chegaralarda olib tashlashdan iborat bo'ladi.

4.3. Axborot-kommunikatsiya va innovatsion texnologiyalar

Iqtisodiy rivojlanishning innovatsion turi hammasidan avval determinatsiyalanganlikni keskin pasayishi va umumiy tizimni murakkablashishini bildiradi. Tashqi muhit o'zining sotsial va siyosiy janjallari va iztiroblari, axborotli va texnologik o'zgarishlari bilan yuqori faolligida iqtisodiy tizim va uning tuzilma tashkil qiluvchi xulqi borgan sari ehtimolli va oldindan aytib bo'lmaydigan xarakterga ega. Bunday sifatlarda korxonalarni yashab qolishi rahbarlarning qobiliyati, ularni kutilmagan vaziyatlarda to'g'ri yo'lni tanlay bilishlari, xatarni ko'ra olishlariga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Novatorlik firmasi rivojlanishining mantiqiy og'irlik markazini operativ taktik rejalashtirish va boshqarishdan strategik darajaga, boshqaruvning yangi turini shakllantirish darajasi- innovatsion marketingga ko'chishiga olib keladi. Unda an'anaviy tamoyillarning har xil fragmentlari saqlanib qolinadi, ammo ulardan vaziyatli tahlilga nisbatan qo'llanishda foydalaniladi. Bu yangiliklar, sarmoyalar manbalari va yangi bozorlarni uzluksiz qidirish sharoitlarida firma qobiliyatini muvofiqlashtirishga imkon beradi.

Innovatsion marketingda samarali rahbarlikning usullari, yondashishlari va yo'llari vaziyatga muvofiq o'zgaradi. Innovatsiyalar yashash davrining har bir bosqichida marketingning har xil usullari va yondashishlari, har xil strategiyasi va taktikasi talab qilinadi.

Yangi tovarni sotish kanallarini joylashishini shakllantirishni o'z ichiga oluvchi yangilikni bozorga kirib borishi strategiyasi va taktikasi marketing tadbirlarining muhim yo'nalishi bo'ladi. Joylashtirish-yangilikni bozorda mavjud bo'lgan tovarlar qatoridagi joyini belgilash tizimini bildiradi.

Joylashtirishdan maqsad –yangilikni bozordagi o'rnini mustahkamlashdir.

Yangi tovarni joylashtirish avvalo yangilik va mavjud bo'lgan tovarlar o'rtasidagi raqobatni bildiradi.

Innovatsiyani joylashtirish – bu uning mavjud bo'lganlar qatoridagi o'rinni belgilashdan iboratdir. Masalan, marketing nuqtai nazaridan innovatsiya ostida analoglariga ega bo'lmagan sifatan yangi tovarni, ushbu firma yoki ushbu bozor uchun yangi va mamlakat va xorij amaliyotida analogiga ega imitatsiya qilingan tovarni va qo'llashning yangi sohasiga ega tovarni tushunish mumkin. Tubdan yangi tovar bozor yangiligi bo'lgan tovardan, modifikatsiyalangan tovardan, alplikant tovardan, substitut tovardan farqlanadi, ya'ni har qanday innovatsiyaning belgilanishi bo'yicha to'ldiruvchi, o'rinni almashtiruvchi va siqib chiqaruvchi yangilik kiritishlardan farqlay olish kerak. Bu jihat innovatsiyani ishlab chiqarish bosqichida alohida rol o'ynamaydi, ammo yangilik kiritish bozorga kirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Innovatsiyaning muvaffaqiyati va marketingning strategiyasi ana shunga bog'liqdir.

Joylashtirish marketing faoliyatining har xil: sotish, reklama, tovar, narx, servis va h.k. yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatadi. Innovation marketing konsepsiyasi nafaqat yangi xaridorlarni qo'lga kiritishni, balki firmaning raqobat afzalliklaridan muvofiq foydalanish, korxona faoliyati sohalarini keng yoyish, kengaytirish yangi sohalar va yangi bozorlarni bosib olish hisobiga ta'sir ko'rsatish sohasini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Innovation marketing uchun marketingning barcha tadbirlari, ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlarning navlari, o'zaro bir

birlarini o'ldiradigan va o'zaro bog'liq bo'lishini bildiruvchi sinergizm tamoyili muhim bo'ladi.

Marketing tizimining yakunlovchi bosqichi-operativ marketing, bu bosqichda strategik innovatsion marketing konsepsiyalarini amalga oshirishning aniq shakllari ishlab chiqiladi. Operativ marketing bozordagi yangilik yashash davrlarining bosqichlari bilan mahkam bog'langan. Yangilik yashash davrining boshlang'ich nuqtasini belgilash ayniqsa muhim.

Innovatsiyalarni bozorda mavjud bo'lishi yashash davrining birinchi bosqichida innovatsiyaga e'tiborni jamlash va diffuziyalash uchun maxsus tadbirlar zarur. Masalan, sotishlarning kanallarini shakllantirish, mavjud bo'lgan eskilarni modifikatsiyalash va moslashtirish zarur. Bu yerda marketingning samaradorligi bir qator omillar: innovatsion reklamaning faolligi, innovatsiyani bozorga chiqishining muvofiq vaqti, innovatsiyaning mavjud bo'lgan tovarlar mavzusidagi xulqining variantini tanlash, ehtimol bo'lgan raqiblar xulqini bashoratlash, hamda bozorning tuzilishi yangi tovarga qanchalik mos kelishiga bog'liq. Bu sharoitlarda marketing nafaqat yangilikni bozorda joylashishini, balki texnologik bozorga joylashishini ta'minlashi, yangilik va boshqa tovarlar avlodlari o'rtasidagi vazifasi raqobatni yengib o'tishi shart. O'sish bosqichida marketing yondoshishlari o'zgaradi. Innovatsion marketing kreativ xarakterini o'zgartiradi va rag'batiruvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Reklamaning xarakteri o'zgaradi, u tashabbuskor, ushbu firma va ushbu tovarning yutuqlariga e'tiborni jamlovchi bo'ladi. Sotish kanallarining yangi tovar ostida modifikatsiyalangan tarmog'idan foydalaniladi. Ishlab chiqaruvchi firmaning raqobat afzalliklari bu yerda yetakchi rol o'ynaydi. Tovarlarning balog'atlilik bosqichida bozorning boshqa ishtirokchilari bilan to'g'ridan to'g'ri raqobat qilishdan qochib bo'lmaydi va buning natijasida raqobat strategiyasi o'zgarishi mumkin. Buerda xarajatlardagi yetakchilik strategiyasi-ning roli o'sadi, yangilikning narxi esa pasayadi. Xuddi shu bosqich-

da novator -korxona yangi molifikatsiya yoki tubdan yangi mahsulotni bozorga chiqarishga tayyorlaydi.

Raqobatdoshlik – bu tovarni muayyan iste'molni qondirish darajasi va unga bo'lgan xarajatlar darajasi bilan raqobatbardosh tovardan farqini aks ettiruvchi tavsifidir. Iste'mol xususiyatlar va narx – tovar raqobatdoshligining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ammo tovarlarning bozordagi istiqboli ishlab chiqarish sifati va xarajatlari bilangina bog'liq emas. Muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik sabablari bo'lib reklama faoliyati, korxona obro'si, xizmat ko'rsatishning taklif etilayotgan darajasi kabi notovar omillar xizmat qilishi mumkin.

Korxonalarda raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha korxona faoliyatining noishlab chiqarish jihatlari qanchalik muhim bo'lmasin, asosiysi bu sifat va narxdir. Shu bilan birga yuqori darajada xizmat ko'rsatish yuqori jozibadorlikni hosil qiladi. Bundan kelib chiqqan holda raqobatdoshlik formulasini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

Raqobatbardoshlik + Sifat + Narx + Xizmat ko'rsatish

Raqobatbardoshlikni boshqarish deganda – yuqorida tilga olingan tarkibiy elementlarning optimal nisbatini ta'minlash, asosiy kuchni quyidagi masalalarni yechishga yo'naltirish: mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, tejamkorlik va xizmat ko'rsatish darajasini oshirish tushuniladi. Ko'rsatilgan tarkibiy elementlar ko'p omilli bo'lib, ularning har biri boshqaruvning murakkab mustaqil obyekti sifatida ko'rilishi mumkin. Xususan, ishlab chiqarish xarajatlari miqdoriga xom-ashyo, yoqilg'i, elektr energiyasi, sotib olinadigan yarim fabrikatlar va tarkibiy qismlar sifati va qiymati, ishlab chiqarish xodimlarining malakasi va ish haqi darajasi, mehnat unumdorligi, boshqaruv xarajatlari va boshqalar ta'sir ko'rsatadi. Oxir oqibatda raqobatbardoshlikning tashkiliy elementlarining zaruriy darajasini ta'minlash imkoniyati, ishlab chiqarishning texnik darajasi, ishlab chiqarish va boshqaruv-

ning tashkil etish darajasi kabi ishlab chiqarish omillari bilan aniqlanadi.

Mohiyatan, zamonaviy «muvaffaqiyat falsafasining» asosi korxona manfaatlarini raqobatdosh mahsulot ishlab chiqish, ishlab chiqarish va sotish maqsadlariga bo'ysundirishdan iborat bo'ladi. Uzoq muddatli muvaffaqiyat va iste'molchiga yo'naltirilganlik birinchi darajali reja hisoblanadi. Albatta, iste'molchiga nisbatan bo'lgan yo'naltirilganlik korxonaning yuqori daromadlarga erishish va ularni uzoq vaqt mobaynida ta'minlash istagini ham bildiradi. Masalan, ayrim yapon kompaniyalarining falsafasi bunga yorqin misol bo'la oladi. Shuning uchun ham, korxona rahbarlari, daromadlilik masalasini sifat, mahsulotning iste'mol xususiyatlari, raqobatbardoshligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishadi.

Yangiliklarni ilgari surish uchun aniq ifodalangan strategiya juda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Strategiya – raqobatdoshlarga nisbatan mazkur korxona salohiyati va kuchini mustahkamlashga qaratilgan, o'zaro bog'liq bo'lgan tadbirlar majmuidir. Boshqacha qilib aytganda, strategiya - qo'yilgan maqsadlarga erishishning batafsil, hartomonlama strategik rejalashtirish zaruriyatini tan olgan va uni faol joriy etayotgan korxonalar soni kundan kunga oshib bormoqda. Bu o'sib borayotgan raqobat bilan ham belgilanadi. Raqobat kurashida jon saqlash va g'olib bo'lish uchun faqatgina bugungi kun bilan yashash emas, balki mumkin bo'lgan o'zgarishlarni ko'ra bilish va rejalashtirish lozim. Izlanishlar, tadqiqotlar va innovatsiyaviy faoliyatning boshqa shakllarini o'tkazish rejalarini ishlab chiqish strategiya tanlash bilan bog'liq.

Strategik rejalashtirish ikkita asosiy maqsadni ko'zlaydi.

Resurslarni samarali taqsimlash va foydalanish. Bu «ichki strategiya» deb nom olgan. Kapital, texnologiyalar, odamlar kabi cheklangan resurslardan foydalanish rejalashtiriladi. Bundan tashqari yangi tarmoqlarda korxonalarni xarid qilish, istalmagan

tarmoqlardan chiqib ketish, korxonalar samarali «portfelini» tanlash amalga oshiriladi.

Tashqi muhitga moslashish. Tashqi omillar (iqtisodiy o'zgarishlar, siyosiy omillar, demografik vaziyat va h.) o'zgarishiga samarali moslashishni ta'minlash vazifasi qo'yiladi.

Strategik rejalashtirish ko'p sonli tadqiqotlarni amalga oshirish, ma'lumotlarni yig'ish va tahlil etishga asoslanadi. Bu bozor ustidan nazoratni yo'qotmaslikka imkon beradi. Bunda zamonaviy sharoitlar tezkor tarzda o'zgarishini ham hisobga olish lozim. Demak, strategiya shunday bo'lishi kerakki, lozim bo'lganda uni yo'qqa chiqarish mumkin bo'lsin. Strategiyani ishlab chiqish korxona umumiy maqsadini ifodalashdan boshlanadi. U har bir insonga tushunarli bo'lishi kerak. Maqsad qo'yilishi korxonaning tashqi muhit, bozor va iste'molchilar bilan o'zaro aloqalarida muhim rol o'ynaydi.

Korxonaning umumiy maqsadi quyidagilarni hisobga olishi lozim:

- korxona faoliyatining asosiy yo'nalishi;
- tashqi muhitdagi ish tamoyillari (savdo tamoyillari; iste'molchiga munosabat; biznes aloqalarni yuritish);
- korxona madaniyati, uning an'analari, ish muhiti.

Maqsadni tanlashda quyidagi ikkita jihatni hisobga olish lozim: korxona mijozlari kimlar va u qanday ehtiyojlarni qondirishi mumkin.

Umumiy maqsad qo'yilgandan so'ng, strategik rejalashtirishning ikkinchi bosqichi – maqsadlarni konkretlashtirishga o'tiladi. Misol uchun, quyidagi asosiy maqsadlar qo'yilgan bo'lishi mumkin:

- daromadlilik;
- bozorlar (savdolar hajmi, bozor ulushi, yangi liniyalarni joriy etish);
- ish unumdorligi;

- mahsulot (ishlab chiqarishning umumiy hajmi, yangi tovarlarni ishlab chiqarish yoki ayrim modellarni ishlab chiqarishni to'xtatish va b.);
- moliyaviy resurslar (kapital hajmi va tuzilmasi; shaxsiy va qarz kapitalining nisbati; aylanma kapital hajmi va b.);
- ishlab chiqarish quvvatlari, bino va inshootlar;
- ITTKI va yangi texnologiyalarni joriy etish. Asosiy ko'rsatkichlar, texnologik tavsiflari, qiymati, joriy etish muddatlari;
- tashkil etish – tashkiliy tuzilma va faoliyatdagi o'zgarishlar;
- inson resurslari (ulardan foydalanish, harakati, o'qitish va h.);
- ijtimoiy mas'uliyat.

Innovatsiyalar samaradorligini baholash mezonlarini asoslashda bir qator qiyinchiliklarga duch kelinadi. Ishlab chiqarish faoliyati natijalarini baholashning asosiy mezoni bu kapital yoki foydani maksimallashtirish bo'lsa, tadqiqot va ishlanmalar uchun bu qisman to'g'ri keladi xolos. Innovatsiyalardan foyda olish maqsadidagi iqtisodiy foydalanish, natijalarni hisoblashni talab qiladi, bu esa ancha murakkab jarayondir, chunki tadqiqot va ishlanmalarining foydalilik samarasi turli xil shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, qaror qabul qilish mantig'i va tadqiqotlar jarayoni tuzilmasiga asoslangan holda, korxona innovatsiyaviy rivojlanishining muvaffaqiyati to'g'risida so'z yuritishga imkon beruvchi, innovatsiyalar samaradorligini baholash mezonlari tizimini yaratishning asosiy bosqichlarini ajratish mumkin

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. *Innovatsion rivojlanish strategiyasi tushuntiring?*
2. *Innovatsiya tuzilmasi o'z ichiga nimalarni oladi?*
3. *Fundamentag tadqiqot haqida tushuncha?*
4. *Innovatsiya loyihalarini ishlab chiqishdan avvvul nima ishlar qilinadi?*
5. *Innovatsiya ishlab chiqish bosqichlarini tushuntiring?*
6. *Raqamli iqtisodiyot rivojlanish tendensiyasi va tasnifi?*

7. *Ishlab chiqarishni raqobatlashtirish orqali tashkiliy texnologik tayyorgarligi vazifalari va bosqichlari nimadan iborat?*
8. *Uzoq va qisqa muddatli innovatsion rivojlanish strategiyasini tushuntiring?*
9. *Injiring va reinjiring jarayonlari nimalardan iborat?*
10. *Zamonaviy innovatsion strategiyalarning mohiyati va turlarini tushuntiring?.*
11. *Innovatsiyalar menejment konsepsiyasi aytib bering?*
12. *Yangi mahsulot va texnologiyalarning bozorga kirish strategiyasini izohlang?*
- 13 *Bozorda innovatsiyalarni baholash nima?*
14. *Narxni belgilash usullarini ayting?*

V BOB. ILMIY-TEXNIK MAXSULOTLAR BOZORI VA INNOVATSIYALAR DIFUZIYASI

O'quv maqsadi: *Korxonalarda ilmiy-texnik mahsulotlar bozori, innovatsiyalar diffuziyasi, intellektual kapital, intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishini, intellektual kapitalning qiymat modelini uning yaratilishini baholash huquqini muhofazalashni. Korxonalarda patent huquqi va ularni muhofazalash hamda intellektual mulkni boshqarish tizimini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Ilmiy-texnik mahsulot, intellektual kapital, intellektual qobiliyat, ixtiro, ijodiy salohiyat, iqtisodiy rag'batlantirish, intellektual salohiyat, mulkchilik huquqi, intellektual ijod, tijoratlash-tirish, qiymat, ixtiro, patent, xalqaro shartnomalar, xalqaro keli-shuvlar.*

5.1. Intellektual tovar, intellektual mulk va nomoddiy aktivlar.

Turli rivojlangan mamlakatlarda intellektual mulk yetakchi bo'lib, umumiy milliy mahsulot hajmining 50%ni tashkil etadi. Mulk turi sifatida (davlat, xususiy, jamoat, hissadorlik) u bozor munosabat-lari obyekti hisoblanadi, baholanish qiymatiga ega, shartnomalar va bitimlar, huquqlar berish predmeti bo'lishi mumkin, tovar aylanmasiga tijorat maqsadlarda qo'shilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko'rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o'rinlarda- tovar belgisi) o'sha kunning o'zida tovar belgisi haqidagi ma'lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda tovar belgilari davlat reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi²¹

²¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Интеллектуал мулк соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш чора-тадбирларини тўғрисида”ги ПҚ-4168 сонли Қарорин, 2019 йил 8 феврал

Bunday hamkorni tanlash iste'mol xususiyatlaridan kelib chiqishi lozim. Bozorning tor segmentiga yo'naltirilganda – patent-korxonalar tashkil etiladi.

Patent-korxonalar bozorning tor segmentiga ishlagan holda, ular moda, reklama va boshqa vositalar ta'sirida shakllangan ehtiyojlarni qondiradi. Ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishi hamda kashfiyotchilik faolligi pasayishi bosqichlarida faoliyat ko'rsatadilar. Ushbu korxonalaridagi mahsulot sifati va hajmlariga bo'lgan talablar bozorlarni egallash muammolari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda ishlanmalarni amalga oshirish yoki to'xtatish, litsenziyalarni sotish yoki xarid qilish to'g'risida qaror qabul qilish ehtiyoji tug'iladi.

Patent – butun jamiyat va patent egasi o'rtasidagi shartnoma-dir. Ushbu shartnoma shartlari bo'yicha patent egasiga patentlangan kashfiyotni, belgilangan muddat davomida, ishlab chiqarish va undan foydalanishga to'sqinlik qilish huquqi beriladi. Patentlarning amal qilish muddati turli mamlakatlarda turlicha bo'lishi mumkin. Patent muddati yakunlangandan so'ng, patentlangan kashfiyotdan har kim erkin foydalanishi mumkin bo'ladi. Patent, keyinchalik amalga oshiriladigan tadqiqot va ishlanmalarni rag'batlantiradi, chunki raqobatdoshlar patentlangan kashfiyotlarga o'xshash bo'lgan kashfiyotlarni yaratishga harakat qilishadi. Patent innovatsiyalarni ham, patentdan foydalanish muddati davomida sarflangan xarajatlarni qoplash imkonini bergan holda investitsiyalarni ham rag'batlantiradi.

Intellectual mulk himoyasi – mualliflarning o'z intellektual mehnati mahsulotiga bo'lgan huquqlarini, rasmiylashtirilgan tasdig'idir.

Mulkning boshqa turlari kabi, intellektual mulk ham baholanishi, hisobga olinishi, sotilishi, ijaraga berilishi, yangi egalariga rasmiylashtirilishi, tijorat aylanmasiga kiritilishi mumkin. Intellektual mulk to'g'risida gap yuritar ekanmiz, ikkita asosiy tushunchani farqlash lozim: **muallif va huquq egasi**.

Muallif– o‘z ijodiy mehnati bilan intellektual mulk obyektini (kashfiyot, adabiyot asari, kompyuter dasturi va h.) yaratgan jismoniy shaxsdir.

Huquq egasi– intellektual mulk obyektidan foydalanish va ushbu foydalanish orqali daromad olish huquqiga ega bo‘lgan yuridik yoki jismoniy shaxs. Intellektual mulkni himoya qilishning asosiy turlarini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tovar belgisi, korxona nomi va xizmat belgilari birinchi navbatda tovar va xizmatlarni kelib chiqish manbasini ko‘rsatish, ularni boshqa tovar va xizmatlardan farqlash uchun mo‘ljallangan. Ular shuningdek, tegishli tovar va xizmatlarning sifati to‘g‘risida ham axborot beradi. Bular qatoriga belgilar, logotiplar, tovush signallari, tasvirlar va hattoki mahsulotning nofunktsional shakli ham kiritilishi mumkin. Korxona belgilari mahsulotni farqlash uchun iste‘molchilar manfaatiga va raqobatni rivojlantirish uchun xizmat qilar ekan ularni amal qilish muddatini istagancha uzaytirish mumkin bo‘ladi.

Kommutant korxonalar mahsulot ishlab chiqarishining pasayish bosqichida faoliyat yuritadi. Ularning ilmiy-texnik siyosati mahsulotni o‘z vaqtida ishlab chiqarishga qo‘yish, violent-korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnologik xususiyatlari darajasi, ehtiyojlar talablariga muvofiq ularga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida qaror qabul qilishni talab qiladi.

Ishlab chiqarishda texnologik qo‘llanuvchi bilimlar mehnatning moddiy mahsulotlariga qaraganda ancha kechroq mustaqil mahsulot xususiyatiga ega bo‘ladi. Bu ilmiy-texnik yutuqlarga mulkchilik huquqi ishlab chiqilgach, imkonli bo‘ldi va buning yordamida ixtirolar xususiy manfaatlari va yangi texnika yaratuvchilari huquqlari hamda jamiyat ishlab chiqarish kuchlarini takomillash-tirish uchun ushbu yutuqlardan foydalanish tartiblari belgilanadi. Tovar munosabatlari asosiga qo‘yilgan birinchi huquqiy hujjat patent bo‘ldi.

Patent (patents – ochiq, yaqqol) – ixtirochiga beriladigan va uning muallifligini tasdiqlaydigan hamda ixtiroga istisnoli huquq va undan foydalanishga monopol huquq beruvchi guvohnomadir. Patent amaliy muddati 10-20 yil bilan chegaralanadi. Patent bilan bog'liq yuridik ahamiyatli harakatlar sodir etilgani uchun patent bojlari olinadi.

1421 yilda Florensiya shahar boshqarmasi tomonidan arxitektor, haykaltarosh va olim Filippo Brunelleskiga berilgan dunyodagi birinchi patent bilan kema burilishi krani ixtirosi himoya qilingandi.

Keyinchalik davlatlar patent egalari va tovar belgilari huquqlarini himoya qiluvchi qonunlar qabul qila boshlashdi. Patent qonunlari AQShda (1787), Fransiyada (1791), Rossiyada (1812) qabul qilingandi, tovar belgilarini qayd etish 1875 yilda Buyuk Britaniyada boshlangandi.

Amaliy ehtiyojlarga yo'naltirilgan fanning rivojlanishi har texnologiyalar sohasida tovarga oid munosabatlar paydo bo'lishi ning muhim omili bo'ldi. Tadqiqotchilik mehnatining yollanmaga aylanishi, ko'p sonli korxonalarda ilg'or texnologiyalardan ko'p martalik foydalanish ehtiyoji texnologiyalar berishning litsenziy kabi shaklining tarqalishiga olib keldi. Litsenziya – bu texnologiy egasi tomonidan (litsenziar) ma'lum bir muddatga va to'lov evaziga manfaatdor tomonga (litsenziat) patent bilan himoyalangan yoki himoyalangan shu texnologiyadan foydalanishga beriladiga ruxsat.

Bilimlarning iqtisodiy rivojlanish asosiy omiliga aylanish, bozorga intellektual mulk yangi obyektlarining chiqishi, tovar, moliy va ilmiy-texnik bozorlarning globallashuvi, intellektual mulk himoya qilish global tizimini ishlab chiqishga urinishlar XX asr so'nggi choragida intellektual mulk bozorining shakllanishiga olib keldi.

Intellektual mulk huquqi – bu yaratuvchisining yoki uning qonuniy merosxo'rining intellektual faoliyat natijasidan foydalanish bo'yicha shundan bilvosita yoki bevosita daromad olish maqsadiga

yaratuvchisi nomini eslatish yoki estalmaslik bilan xatti-harakatlar sodir etishga ruxsat berish yoki buni taqiqlash huquqidir.

Intellektual mulk natijasidan ruxsatsiz foydalanish intellektual mulk huquqining buzilishi hisoblanadi.

Intellektual mulk huquqining tarkibiy qismlari. Huquqlar, tavsif. Yaratuvchidan alohida beriladigan mulkka oid huquqlar (iqtisodiy mazmunga, huquqiy himoya muddatiga ega) tomonlar, ya'ni yaratuvchi va jamiyat manfaatlarini muvozanatini saqlash. Huquqiy qo'riqlash belgilangan hududiga ega. Huquqlarining berilish ikkiyoqlamaligi. Shaxsiy mulkka oid emas, yaratuvchidan ajratilmas, berilmas (iqtisodiy mazmunga, qo'riqlash muddatiga ega emas (muddatsiz)).

Intellektual mulk qonunchilikda ko'zda tutilgan usullar bilan (savdo-sotiq, ayirboshlash, ijara va boshqalar) fuqaroviy aylanishga jalb etilganda daromad keltirishga qodir. Buni intellektual sarmoya deb atash mumkin. Moliya resurslari qo'shimcha manbai sifatida intellektual mulkdan foydalanish usullari shu mulkni xo'jalik jamiyatlari va uyushmalari nizomdagi sarmoyasiga kiritish, korxonalar real qiymatini korxonalar aktivlari tarkibida mulkka oid huquqlar qiymatini hisobga olish yo'li bilan oshirish va boshqalar hisoblanadi.

Ikkita misol keltiramiz: 2000 yilda N.E.Bauman nomidagi MDTU talabalari Artyom Yuxin va Andrey Klimov A4Vision kompaniyasiga asos solishdi. Ular har qanday uch o'lchovli yuza, jumladan inson yuzining ham raqamli nusxasini olish imkonini beruvchi skaner yaratishdi. Uning ustiga insonni xabardor qilmasdan ham yuzini «skanerlash» mumkin. 2002 yilda fuqaro aviatsiyasi Xalqaro tashkiloti nomi ostida jahonning 188 ta mamlakati Yangiorlean bitimini imzolashdi va u yuz biometrikasini keyingi avlod passportlari hamda chiquvchi vizalar uchun identifikatsiya qilish asosiy texnologiyasi deb e'tirof etdi. 2003 yilda «biometrik» dasturlar va skanerlar savdosini yo'lga qo'ygan kompaniyaning aylanma mablag'i 1 mln AQSH dollariga yaqinlashdi. 2004 yilda A4Vision nazorat paketini Silikon vodiysining eng keksa venchur fondlaridan biri

MentoVenture sotib oldi. Jalb qilingan pullarning asosiy qismini kompaniya biometrik pasportlar ustida olib borilayotgan ishga sarflamoqda. 2005 yil oxiridan boshlab bunday biopasportlarni AQSH va Yevroittifoq fuqarolari olishmoqda, 2006 yildan esa Rossiyada 2013 yilda O'zbekistonda ham shunaqa chet el pasportlari berila boshlandi.

Yangi standartning standartlar bo'yicha Xalqaro tashkilotning (ISO) biometrika bo'yicha qo'mitasi tomonidan ma'qullanishi «uch o'lchamli fotografiya»ning bu texnologiyasi yagona xalqaro standart sifatida butun jahonda keyingi avlod pasportlari va vizalarida foydalanilishi zarurligini anglatadi.

Rossiyada innovatsion faoliyatning o'ta muhim qismi sifatida intellektual mulk bozorini shakllantirish uchun mos keluvchi qonuniy asos yaratish lozim; meyoriy metodik baza shakllantirish; amaldagi soliq va bojxona qonunchiligini o'zgartirish va to'ldirish zarur, chunki xo'jalik aylanishiga intellektual mulkning qo'shiluvidan keluvchi asosiy daromad ishlab chiqarish tovar mahsulotini sotish va yangi mahsulot chiqarish uchun sanoat texnologiyalaridan foydalanish jarayonida yuzaga keladi.

Ishlab chiqarishning tashkiliy texnikaviy darajasini tahlil qilish va uning istiqboli yangiliklarni joriy etish jarayonida rol funksiyalarini o'ziga olgan «antreprenierlar» va «intraprenierlar», «g'oyalar generatori», «axborot vositachilari» va boshqalar mavjud.

«Antreprenier» - innovatsiyaviy tashkiliy texnologik tayyor-
garlik asoslarini boshqaruvining asosiy unsuridir. Bu odatda, yangi
g'oyalarni qo'llab-quvvatlovchi va ilgari suruvchi, tavakkalchilik va
noaniqlikdan qo'rqmaydigan, nostandart yechimlarni izlovchi va
qiyinchiliklarni yengishga tayyor bo'lgan rahbar. Antreprenier uchun
oldindan ko'ra bilish, g'oyaga sodiqlik, tashabbuskorlik, tavakkalchi-
likka yo'l qo'yish va byurokratik to'siqlarni yengib o'tish kabi
shaxsiy xususiyatlar ham tavsifiydir.

Antreprenier tashqi vazifalarni hal etishga qaratilgan bo'lib:

- tashqi muhitda faoliyat yurituvchi tashkilot yaratish;

- tashqi faoliyatdagi korxona xizmatlarini muvofiqlashtirish;
- tashqi innovatsiyaviy muhit obyektlari bilan o'zaro aloqada bo'lish;
- yangi mahsulotni bozorda ilgari surish;
- yangi ishlanmalar va yangi mahsulotga bo'lgan ehtiyojni belgilash.

Shuning uchun ham antreprenyer yangi mahsulot bo'limining rahbari, loyiha boshlig'i kabi lavozimlarni egallaydi. Tashkilotda antreprenyerlar kam bo'ladi.

«Intraprenyer» - innovatsiyaviy boshqaruvdagi yana bir muhim shaxs. Intraprenyerlarning tashkilotdagi soni nisbatan ko'proq bo'lishi lozim. Bu ichki innovatsiyaviy muammolar, ichki innovatsiyaviy tadbirkorlikka yo'naltirilgan mutaxassis va boshqaruvchi. Uning vazifalariga ko'p sonli «aqliy hujumlar»ni tashkil etish, yangi g'oyalarning birlamchi qidiruvi, xodimlar innovatsiyaviy jarayonga kirishishi uchun sharoit yaratish va korxona «novatorlik» korxonasi deb hisoblanishi uchun novatorlarning yetarlicha sonini ta'minlash kiradi. Odatda, bu yuqori ijodiy faollikga ega guruh rahbari.

«G'oyalar generatori» - bu novatorlik xodimlarning boshqa bir turi. Uning tavsifiy xususiyatlariga qisqa muddat ichida ko'p sonli original takliflarni ishlab chiqish, faoliyat sohasi va tadqiqot predmetini o'zgartirish, murakkab masalalarni yechishga intilish, fikrlashdagi mustaqillik kabi xislatlarni kiritish mumkin. «goyalar generatori» sifatida faqatgina yetakchi olim va mutaxassislar emas, balki muhandislar, malakali ishchilar, funksional xizmatlar mutaxassislari ham xizmat ko'rsatishi mumkin.

«Axborot vositachilari» kommunikatsion tarmoqlarning bog'lama nuqtalarida joylashgan bo'lib, ixtisoslashgan axborotni jamlaydi va o'tkazadi, ilmiy-texnik, tijorat va boshqa xabarlar oqimlarini nazorat qiladi. Ular eng yangi bilimlar va yetakchi tajribalarni yig'adi va tarqatadi, yangi mahsulot yaratish yoki korxonada tashkiliy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishning turli bosqichlarida ijodiy faoliyatni axborot bilan ta'minlaydilar.

«Ishbilarmon farishtalar» - tavakkalchilikga ega loyihalar-ning investori sifatida chiquvchi shaxslar. Odatda, bu nafaqaxo'rlar yoki korxonaning katta yoshdagi xodimlari. Ulardan moliyalashtirish manbai sifatida foydalanishning qator ustunliklari mavjud. Ularning krediti ancha arzon, chunki jamg'armalardan farqli ravishda ularning xarajatlari kamroqdir.

Tashkilot iqtisodiy o'sish davrida ishga shtatdan tashqari ishchilarni qabul qilishi ham mumkin. Keyinchalik, ish faoliyati hajmi qisqarganda, birinchi navbatda vaqtinchalik xodimlar ozod etiladi.

Yangiliklarni ishlab chiqarishni tashkiliy texnologik tayyorgarligining asoslarida innovatsiyaviy loyihaning maqsadlaridan biri, korxona haqiqatdan ham yuqoriroq sifatga ega bo'lgan yangi texnologik mahsulotlarni talab qilingan miqdorda ishlab chiqarish qobiliyatiga ega ekanligini potensial hamkorlarga isbotlashdan iboratdir.

Mana shunday yangiliklarni korxona darajasida yaratishda innovatsiyaviy loyihaning asosiy vazifalari quyidagilar:

- loyiha, innovatsiya turi (qayta qurish, yangi texnologiyalarni joriy etish va h.) asosiy maqsadlarini aniqlash va loyiha korxonaning umumiy maqsadlariga mos tushishini isbotlash;
- loyihani amalga oshirishning konkret natijalarini bayon etish (sotuvlar hajmini X mln. so'mga oshishi, X mln. so'm miqdorida sof daromad olish; mavjud bozordagi korxona ulushini X foizdan Z foizgacha oshirish va h.);
- loyihani amalga oshirishda qo'yilgan maqsadlarga erishish bo'yicha korxona innovatsiyaviy strategiyasini tanlash;
- qabul qilingan innovatsiyaviy strategiya doirasida amalga oshirish uchun muayyan tadbirlarni belgilash;
- innovatsiyaviy loyihani amalga oshirishda investorlar ishtirok etishining mumkin bo'lgan shakllarini belgilash;
- loyihani amalga oshirish natijasida korxona tomonidan taqdim etiladigan mahsulot va xizmatlarning yangi turlarini belgilash;
- moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- darajasini hisoblash;

- qoplanishning taxminiy muddatini aniqlash;
- innovatsiyaviy loyihaning taxminiy hayotiy siklini hisoblash;
- mazkur loyiha asosida korxonaning keyinchalik rivojlanishi istiqbollarini belgilash.

Mana shu yuqorida ta'kidlangan innovatsiyaviy loyiha muayyan bozor va konkret iste'molchiga yo'naltirilgan. Korxona bozordagi muvaffaqiyatining asosi bo'lib, tovarlar hayotiy siklini qisqartirish va iste'molchilar talabalarini o'zgartirish, hamda raqobat kurashining keskinlashuvi bilan bog'liq bo'lgan yangiliklarni, xususan yangi turdagi mahsulot va xizmatlar ustida uzluksiz ish olib borish xizmat qiladi.

Texnologiyalarni rivojlantirishda innovatsiyaviy loyihalarni ishlab chiqishda, zamonaviy loyihalar, odatda, katta miqdordagi investitsiyalarni talab qilishini hisobga olish lozim. Investitsiyalar esa har doim ham mavjud emas. Shuning uchun ham investitsiyalar masalasi murakkab hisoblanadi, chunki investitsiyalarga ega bo'lish uchun loyihaning foydaliligi va samaradorligini isbotlab berish lozim. Bunda moliyalashtirish manbasi, uning hajmi, to'lovlar davriyligi va miqdorini tanlash asosiy hisoblanadi. Investorga yaratilayotgan loyihani tashkiliy texnikaviy darajasini tahlil qilib mohiyatini tushuntirib berish, hamkorlik ustunliklarini namoyish etish va asosiysi investor olishi kutilayotgan minimal va maksimal daromadlar istiqboli to'g'risida gap yuritish lozim. Ushbu ko'rsatkichlarning barchasini shunday taqdim etish lozimki, ular investorga o'z ta'sirini ko'rsatgan holda uni kapital qo'yilma amalga oshirish lozimligiga ishontirsin.

Innovatsiyaviy loyiha yetarlicha tushunarli bo'lishi lozim, u bilan tanishgan holda investorlar taklif etilayotgan dastur to'g'risida to'liq tushunchaga ega bo'lishlari va uning maqsadlarini anglab yetishlari lozim. Innovatsiyaviy loyihaning tarkibi va batafsillik darajasi yangilik dastur o'lchamlari va u amalga oshiriladigan sohaga bog'liq bo'ladi. Misol uchun, qandaydir mahsulot ishlab chiqarish yoki tashkiliy texnologik innovatsiyani kiritish nazarda

tutilgan bo'lsa, innovatsiyaviy dasturning pirovard mahsuloti va bu mahsulot bozorining murakkabliligi bilan belgilangan batafsil reja ishlab chiqilishi lozim. Innovatsiyaviy loyihaning tarkibi, shuningdek, rejalashtirilayotgan bozor o'lchami, raqobatdoshlar mavjudligi va dastur natijalarini qo'llash istiqbollariga bog'liq bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yangiliklarni ishlab chiqarishni tashkiliy texnologik tomondan innovatsiyaviy faoliyat rivojlanishini zamonaviy bosqichining o'ziga xos xususiyati yirik korxonalarda, yagona jarayonga tadqiqot va ishlab chiqarishni birlashtiruvchi, ilmiy-texnik majmualarning paydo bo'lishidir. Bu «ta'lim, fan - ishlab chiqarish» sikli barcha bosqichlari o'rtasida qalin aloqa bo'lishini nazarda tutadi. Bir butun ilmiy-ishlab chiqarish-savdo tizimlarini yaratilishi obyektiv qonuniyatga asoslangan, hamda ilmiy-texnik taraqqiyot va korxonaning bozor ehtiyojlari bilan belgilangan bo'ladi.

Innovatsiyalarni turkumlashtiruvchi belgilarning asosiylari bu :

- kategoriya va sinf. Kategoriya, mahsulot hayotiy siklining qaysi qismida innovatsiya amalga oshirilishini aniqlaydi;
- korxona faoliyatining pirovard mahsulotidagi innovatsiyalar;
- jarayonlar innovatsiyasi – pirovard mahsulotni rivojlantirish, ishlab chiqarish va tarqatish usullariga tegishli;
- protseduralar innovatsiyasi – korxona tashkiliy-boshqaruv tuzilmasini rivojlantirish uslublariga tegishli;
- sikllar innovatsiyasi – mahsulot hayotiy siklining bir nechta bosqichlarini yoppasiga rivojlanishi (jarayon va protseduralarning o'zaro faoliyati).

Bunday turkumlashtirish nafaqat texnologiyalar balki protseduralar, standartlar va yondashuvlarga ham nisbatan qo'llanilishi mumkin. Innovatsiyalarni turkumlashtirishning ikkinchi belgisi bo'lmish – innovatsiyalar sinfi – u yoki bu innovatsiya tomonidan amalga oshirilgan o'zgarishlar qanchalik katta ekanligini tavsiflaydi

- **o'zgartiruvchi** innovatsiyalar – pirovard mahsulot, jarayon, hayotiy sikl sohalaridagi unchalik katta bo'lmagan o'zgarishlar;
- **yaxshilovchi** (distinktiv) innovatsiyalar–yangi texnologiya va yondashuvlarga asoslanmagan ammo ancha ustuvorlik va yaxshilanishni ta'minlaydi;
- **yorib o'tuvchi** innovatsiyalar–fundamental yangi texnologiya va yondashuvlarga asoslangan. Oldin mumkin bo'lmagan yoki noma'lum funksiyalarni yangi, oldingidan ustun usulda amalga oshirishga imkon beradi;
- **integratsiyalovchi** innovatsiyalar – innovatsiyalar birinchi uchta sinfining o'zaro birlashuvidan foydalanadi. Integratsiyalovchi innovatsiyalar innovatsiyaviy jarayonning so'nggi bosqichini amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Yorib o'tuvchi innovatsiyalar yaxshilovchi innovatsiyalar sonining ko'payishi oqibatida yuzaga keladi, yaxshilovchi innovatsiyalar paydo bo'lishiga esa o'zgartiruvchi innovatsiyalar oqimi sababchi bo'ladi. Foydalanish sohasi kabi, innovatsiyalarning kategoriyasi va sinfi ham faoliyat sohasi, korxona yoki bo'limning tutgan o'rnidan kelib chiqqan holda o'zgarishi mumkin. Misol uchun, Asaka avtomobil zavodi konveyeri uchun yorib o'tuvchi sanalgan innovatsiya, ishlab chiqarish bo'limi uchun distinktiv innovatsiya sanalashi mumkin.

Korxona ichidagi barcha narsa ushbu kartaning bir yoki bir nechta sohasi doirasida innovatsiyalarga duch kelishi mumkin. Innovatsiyaviy karta innovatsiyalar va ularning maqsadlarini muzokara qilishda ham foydali, hamda ijodiy jarayonni yaxshilovchi vosita sanaladi.

5.2. Texnologiyalar transferi bozorida innovatsiyalarni olib chiqish va amalga oshirish shakllari va usullari.

O'zbekiston kapitalni import qiluvchi **mamlakat** sifatida jahon maydoniga chiqar ekan, bir qator muayyan manfaatlarni ko'zlaydi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida mamlakatga xorijdan yangi texnologiyalar, uskunalar, «nou-xau»ni olib kirishga, chet ellik

mutaxassislar, ekspertlar va maslahatchilarni jalb qilish orqali mahsulot sifati va ishchi kuchi malakasini oshirishga erishish mumkin.

Shuningdek, xorij sarmoyalari ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, qo'shimcha ish o'rinlariga ega qiladi, yangi texnika va texnologiyalarni iqtisodiyot tarmoqlariga olib kiradi, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuviga yordam beradi.

Texnologiyalar transferi markazlari (TTM) ilmiy-texnik natijalarning tijoratlashuvini tezlatishi, kichik innovatsion korxonalar, jumladan, texnoparklar va innovatsion-texnologik markazlar tarkibida yaratishni ta'minlashi ko'zda tutilgan (5.2.1-jadval).

Texnologiyalar transferi markazining asosiy vazifalari

Texnologiyaning rivojlanish bosqichlari	Texnologiyalar transferi bosqichlari
Ilmiy-tadqiqotchilik ishlari bosqichlarini bajarish Texnologiyani amalga oshirish imkoniyatini tekshirish	Tadqiqot natijalarini e'lon qilish Patent arizalari berish Anjuman va ko'rgazmalarda qatnashish Ilmiy-tadqiqotchilik ishlari natijalariga egallik huquqini sotish
Tajriba-konstruktorlik ishlari bosqichlarini bajarish Mahsulotning sinov namunasi Texnologiya prototipi Texnik jihatdan amalga oshirish imkoniyatini tasdiqlash	Texnologiyani amalga oshirish uchun kichik korxona tashkil etish Texnologiyani sotish
Texnologiyani maromiga yetkazish Bozor namunalari yaratish Sinov tariqasidagi sotuvlar Servisni tashkil qilish Ruxsatnoma olish Sertifikatsiya	Mahsulotni ko'paytirish (kichik seriyada) va sotish Foydalanuvchilarni o'rgatish Dillerlarni o'rgatish Servis Texnologiyani sotish Korxona aksiyalarini sotish Biznesni sotish
Sanoat texnologiyasi yaratish Ommaviy ishlab chiqarishni tashkil etish	Mahsulot va xizmatlarni sotish Servis Texnologiyani sotish Korxona aksiyalarini sotish

Mahsulotni sertifikatlash va ishlab chiqarish Diversifikatsiya	Biznesni sotish
Ishlab chiqarishni kengaytirish Mahsulotlarni ko'paytirish Ishlab chiqarishni sertifikatlash Ishlab chiqarish va mahsulotni yangilash Diversifikatsiya	Mahsulot va xizmatlar sotish Servis Foydalanuvchilarni o'rgatish Dillerlarni o'rgatish Texnologiyani sotish Korxona aksiyalarini sotish Biznesni sotish

Shuni ta'kidlash joizki, TTM tizimining samarali ishlashiga qator omillar to'sqinlik qiladi. Ularning orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq:

mintaqalar miqyosida innovatsion jarayonlarni boshqarishning sust tashkil etilganligi;

ko'pchilik TTMda ham ichki, ham xorijiy bozorlarga chiqish bilan bog'liq muammolar;

TTM tashkil qilish va faoliyat ko'rsatishi uchun resurslar bazasining yetarli emasligi;

innovatsion faoliyat kuchayishini rag'batlantiradigan meyoriy-huquqiy asoslarning yo'qligi.

«Qanchalar qiziq tuyulmasin, Internet tarmog'ida ommalashib borayotgan Cloud tizimi iqtisodiyotda ham o'z ta'siriga egadir. Bunga misol sifatida texnologiyalar konsorsiumini tuzilishini keltirish mumkin. Unga ko'ra, firmalar gorizontalar yo'nalishda koalitsiyalar [2] tuzishadi. Bu koalitsiyalarning maqsadi birgalikda innovatsiyalarni joriy etish, joriy etish bo'yicha tajriba almashinish va birgalikda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishdir. Ushbu ishlar texnologik innovatsiyalarni yaratishda tannarx pasayishiga olib kelishini hisobga oladigan bo'lsak, ular eng samarali hamkorlikda ishlardan biridir».

Texnologik innovatsiyalar deganda yuridik shaxsning texnologik yangi mahsulotlar va jarayonlarni, shuningdek mahsulotlar va jarayonlarda sezilarli darajada takomillashtirishlarni, texnologik

yangi va sezilarli darajada takomillashtirilgan xizmatlarni, xizmatlar ishlab chiqarilishi (yetkazib berilishi) bo'yicha yangi yoki sezilarli darajada takomillashtirilgan usullarni ishlab chiqish va joriy etish bilan bog'liq faoliyati nazarda tutiladi. Texnologik innovatsiyalar yuridik shaxs tomonidan birinchi marotaba ishlab chiqilayotgan mahsulotlar, jarayonlar, xizmatlar va usullar shaklida (agar ular boshqa yuridik shaxslar tomonidan qo'llanilayotgan bo'lsa ham) bo'lishi mumkin.

Texnologik innovatsiyalarning ikkita turi mavjud. Bular: mahsulotlar bo'yicha innovatsiyalar va jarayonlar bo'yicha innovatsiyalar.

Sanoat ishlab chiqarishida mahsulot bo'yicha innovatsiyalar texnologik yangi va takomillashtirilgan mahsulotlarni tayyorlash va joriy etishni o'z ichiga oladi. Texnologik yangi mahsulot – texnologik xususiyatlari (funksional belgilari, konstruktiv yo'l bilan bajarilishi, qo'shimcha operatsiyalari, shuningdek qo'llaniladigan tarkibiy qismlar va materiallar tarkibi) yoki qo'llanilish maqsadi prinsipial jihatdan yangi yoki yuridik shaxs tomonidan ilgari ishlab chiqarilgan shunga o'xshash mahsulotdan sezilarli darajada farq qiluvchi mahsulotdir. Bunday innovatsiyalar prinsipial jihatdan yangi texnologiyalarga yoki mavjud texnologiyalardan, tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanishga asoslangan bo'lishi mumkin.

Texnologik konsorsiumlarning 4 turi mavjud bo'lib, ular:

1. Ishlab chiqarish samaradorligini koalitsiyalar orqali takomillashtirish.

2. O'zgarmas kapitalga investitsiyalar kiritishdagi xarajatlarni bo'lishish.

3. Texnologiyalarni ortiqchalik samarasini oshirish uchun o'zaro bo'lishish.

4. Narx diskriminatsiyasi orqali innovatsiyalar xarajatini o'zaro taqsimlash.

Texnologik jihatdan takomillashtirilgan mahsulot – bu yuqori-roq samarali tarkibiy qismlar va materiallardan foydalanish, bir yoki

undan ortiq texnik tarkibiy qismlarini qisman o'zgartirish (kompleks mahsulotlarda) yo'li bilan ishlab chiqarilishining sifat bo'yicha xususiyatlari yaxshilanadigan va iqtisodiy samaradorligi oshadigan mahsulotdir.

5.3. Innovatsiyalar diffuziyasi. Ilmiy-texnik mahsulotlar bozorining tarkibi va asosiy elementlari.

Jarayonlar bo'yicha innovatsiyalar texnologik yangi yoki texnologik jihatdan sezilarli darajada takomillashtirilgan ishlab chiqarish, shuningdek mahsulotlarini yetkazib berish usullarini ishlab chiqish yoki joriy etishni o'z ichiga oladi. Bu turdagi innovatsiyalar yangi ishlab chiqarish asbob-uskunalaridan, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishning yangi usullaridan foydalanishga yoki ularni birgalikda qo'llashga, shuningdek tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanishga asoslangan bo'lishi mumkin. Bunday innovatsiyalar, odatda, tashkilotda ilgari mavjud bo'lgan mahsulotlarini ishlab chiqarish yoki yetkazib berishning samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi, shuningdek odatdagi usullar yordamida amalga oshirish imkoni bo'lmaydigan texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

Jarayonlar bo'yicha innovatsiyalarni tashkilot birinchi bo'lib joriy qilgan bo'lishi muhim emas.

Texnologik innovatsiyalarga quyidagilar kirmaydi:

- mahsulotdagi estetik (rangida, bezatilishida) o'zgartirishlar;
- mahsulotning konstruktiv vazifalarini o'zgartirmaydigan, uning yoki tarkibiy qismi hisoblangan materiallar va komponentlarning ko'rsatkichlariga, xususiyatlariga, narxiga yetarlicha sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan texnik va tashqi ko'rinishda sezilarsiz darajadagi o'zgartirishlar;
- vaqtinchalik talabni va tashkilotning daromadlarini ta'minlash maqsadida tashkilot tomonidan ilgari ishlab chiqarilmagan, ammo mahsulotlar, ishlar, xizmatlar bozorida yetarlicha ma'lum

bo'lgan mahsulotlar, ishlar, xizmatlar ishlab chiqarishini yo'lga qo'yish (boshqa ixtisoslik bo'yicha bo'lishi ham mumkin) evaziga ularning turlarini ko'paytirish. Masalan, mashinasozlik zavodida mavsumiy talabdan foydalangan holda yozgi davrda boshqa ixtisoslik bo'yicha mahsulot, ya'ni mix ishlab chiqarilishi;

- ma'lum modeldagi qo'shimcha dastgohlarni o'rnatish, hatto ularni shu modelning oxirgi modifikatsiyaga almashtirish evaziga ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish;
- to'laligicha boshqa tashkilot tomonidan ishlab chiqarilgan va tayyorlangan innovatsion tovarlar, ishlar, xizmatlarni sotish;
- tashkiliy va boshqarish bo'yicha o'zgartirishlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida innovatsiyalarni amalga oshirish samarasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ammo, o'tish iqtisodiyoti uchun ham u yetarlicha muhim hisoblanadi.

Hisobga olinadigan natija va xarajatlarga bog'liq holda samaraning quyidagi turlari farqlanadi (5.3.1 - jadval).

5.3.1- jadval

Samara turi	Omillar va ko'rsatkichlar
1.Iqtisodiy	Ko'rsatkichlar, innovatsiyani amalga oshirish bilan belgilanadigan qiymat ifodasiga ega barcha natijalar va xarajatlarni hisobga oladi.
2.Ilmiy-texnik	Yangilik, oddiylik, foydalilik, didga moslik, ixchamlilik.
3.Moliyaviy	Ko'rsatkichlarni hisoblash moliyaviy ko'rsatkichlarga asoslanadi.
4. Resurs	Ko'rsatkichlar, ishlab chiqarish hajmi va u yoki bu resurs turining iste'moliga innovatsiyaning ta'sirini ko'rsatadi.
5.Ijtimoiy	Ko'rsatkichlar, innovatsiyani amalga oshirishning ijtimoiy natijalarini hisobga oladi.
6.Ekologik	Shovqin, elektrmagnit maydon, yorug'lilik, vibratsiya, zararli gazlar, og'ir metallar. Ko'rsatkichlar, innovatsiyaning atrof muhitga bo'lgan ta'sirini hisobga oladi.

Natija va xarajatlarni hisobga olishning vaqt davriga bog'liq holda, joriy davr samarasi va yillik samara ko'rsatkichlari farqlanadi.

Qabul qilingan vaqt davrining davomiyligi quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- innovatsiyaviy davr davomiyligi;
- innovatsiya obyektlarining xizmat muddati;
- boshlang'ich axborotning ishonchliligi darajasi;
- investorlar talablari.

Ma'lumki, samaradorlikni baholashning umumiy tamoyili samara (natija) va xarajatlarni taqqoslashga asoslanadi.

Ushbu nisbat ham natural, ham pul kattaliklarida ifodalangan bo'lishi va bunda bir xil vaziyat uchun samaradorlik ko'rsatkichlari turlicha bo'lishi mumkin. Ammo, asosiysi «ishlab chiqarishdagi samaradorlik – bu doimo nisbat» ekanligini bilish muhimdir.

Umuman olganda, innovatsiyalarning eng qulay variantini tanlash va iqtisodiy samaradorligini aniqlash muammosi, bir tomondan, innovatsiyalardan foydalanishdan olinadigan pirovard natijaning, ularni ishlab chiqish va amalga oshirish xarajatlaridan yuqori bo'lishini, ikkinchi tomondan esa, olingan natijalarni boshqa o'xshash innovatsiyalardan olinishi mumkin bo'lgan natijalar bilan taqqoslashni talab qiladi.

Tezlashtirilgan amortizatsiyani amalga oshiruvchi korxonalar-da, to'g'ri variantni tezda tanlash va baholashga ayniqsa keskin zaruriyat paydo bo'ladi. Natijalarni xarajatlar bilan taqqoslashga asoslangan innovatsiyalar samarasini hisoblash uslubi, yangi ishlanmalardan foydalanish maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beradi. Innovatsiyalarning umumiy iqtisodiy samaradorligini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanilishi mumkin:

1. Integral samara (S_{int}) – boshlang'ich yilga olib kelingan, ya'ni diskontlangan, hisob davri natijalari va innovatsiyaviy xarajatlari-ning ayirmasi kattaligidir.

$$C_{\text{sum}} = \sum_{t=0}^{T_h} (U_t - X_t) \cdot \alpha_t, \quad (13.1)$$

Bu yerda: T_h – hisob yili;

N_t – t-yildagi natija;

X_t – t-yildagi innovatsiyaviy xarajatlar;

α_t – diskontlash koeffitsiyenti.

Integral samara, shuningdek, sof diskontlangan daromad, sof keltirilgan qiymat, sof keltirilgan samara deb ham nomlanadi.

2. Innovatsiyalar rentabelligi indeksi J_r .

Diskontlash uslubi – turli vaqtda amalga oshirilgan xarajat va daromadlar uslubi, mablag' kam bo'lganda innovatsiyalarga mablag' qo'yish yo'nalishini tanlash imkonini beradi.

Ushbu uslub, qattiq chegaralangan byudjetdan moliyalashtiriladigan tashkilotlar uchun foydali hisoblanadi. Bunday vaziyatlarda, barcha mavjud bo'lgan innovatsiya variantlarini, ularning rentabelligi pasayishi bo'yicha tartibga solish taklif etiladi. Rentabellik ko'rsatkichi sifatida esa rentabellik indeksidan foydalanish mumkin. U shuningdek, daromadlilik indeksi va foydalilik indeksi deb ham ataladi. Rentabellik indeksi – bitta davrga olib kelingan daromadlar va innovatsiyaviy xarajatlarning nisbatidir.

Rentabellik indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$J_r = \frac{\sum_{t=0}^{T_h} D_t \cdot \alpha_t}{\sum_{t=0}^{T_h} K_t \cdot \alpha_t}, \quad (13.2)$$

Bu yerda: J_r – rentabellik indeksi;

D_j – j-davrdagi daromad;

K_t – t-davrdagi innovatsiyalarga oshirilgan kapital qo'yilmalar hajmi.

Keltirilgan ifoda nisbatida innovatsiyalarni amalga oshirishning boshlanishiga keltirilgan daromadlar kattaligi, mahrajida esa investitsiyalash jarayonining boshiga nisbatan diskontlangan, innovatsiyalarga kiritilgan investitsiyalar kattaligi o'z aksini topgan.

Yoki boshqacha qilib aytganda, bu yerda to'lov oqimlarining daromad va investitsiyaviy qismlari taqqoslanadi.

Rentabellik indeksi integral samara bilan yaqindan bog'liq, agarda integral samara E_{int} musbat bo'lsa, unda rentabellik indeksi $J_r > 1$, va aksincha. $J_r > 1$ bo'lganda innovatsiyaviy loyiha samarali hisoblanadi. Aks holda, ya'ni $J_r < 1$ bo'lganda - samarasiz.

Mablag'lar cheklanganligi va tanqisligi sharoitida, rentabellik indeksi yuqori bo'lgan innovatsiyaviy loyihalar ustuvorlikga ega bo'lishi kerak.

3. **Rentabellik meyor** Yer – bu diskontning shunday meyoriki, unda muayyan yillardagi diskontlangan daromadlar kattaligi innovatsiyaviy qo'yimalarga teng bo'ladi. Bunda innovatsiyaviy loyiha-ning daromad va xarajatlari hisob vaqtiga keltirilish yo'li bilan topiladi.

$$M = \sum_{t=1}^T \frac{M_t}{(1+E_p)^t} \quad (13.3)$$

$$\text{yoki } K = \sum_{t=1}^T \frac{K_t}{(1+E_p)^t} \quad (13.4)$$

Ushbu ko'rsatkich muayyan investitsiyaviy qarorning, diskont stavkasi bilan ifodalanadigan daromadlilik darajasini boshqacharoq tavsiflaydi. Rentabellik meyor ko'rsatkichi shuningdek, **daromadlilikning ichki meyor, foydaning ichki meyor, investitsiyalarni qaytarish meyor** deb ham ataladi. Xorijda, rentabellik meyor, investitsiyalar miqdoriy tahlilining birinchi qadami sifatida ko'p qo'llaniladi. Keyinchalik tahlil qilish uchun, daromadlilik ichki meyor 15-20%dan kam bo'lmagan innovatsiyaviy loyihalar tanlanadi. Rentabellik meyor tahliliy tarzda, innovatsiyalar hayotining iqtisodiy muddatida hisoblangan integral samara nolga teng bo'lishini ta'minlovchi, rentabellikning chegaraviy qiymati sifatida aniqlanadi. Olingan Yer kattaligini investor tomonidan talab qilindigan rentabellik meyor bilan taqqoslanadi. Innovatsiyaviy qarorni qabul qilish to'g'risidagi masala, Yer qiymati investor talab qilgan kattalikdan past bo'lmagan taqdirdagina ko'rib chiqilishi mumkin.

Agarda innovatsiyaviy loyiha bank ssudasi hisobiga to'liq moliyalashtirilsa, unda Yer bank foiz stavkasining mumkin bo'lgan

maksimal darajasini ko'rsatadi, foiz stavkasining ushbu darajadan yuqori bo'lishi loyihani samarasiz qiladi. Boshqa manbalardan moliyalashtirishga yo'l qo'yilganda esa, Yer-ning quyi chegarasi, avans kapitali qiymatiga teng bo'ladi. O'z navbatida, avans kapitali, undan foydalanish uchun olinadigan to'lovning o'rtacha arifmetik kattaligi sifatida hisoblanishi mumkin.

Shartli masalani ko'rib chiqamiz. Yirik kashfiyotni amalga oshirish uchun uzoq muddatli kreditlar, aksiyalar va davlat byudjeti mablag'larini jalb etishga to'g'ri keldi. Moliyalashtirish manbalarining ulushi va ularga bo'lgan yillik to'lovlar misoli 5.3.2-jadvalda keltirilgan.

5.3.2- jadval

Moliyalashtirish manbalari	Ulushi, %	Yillik to'lovlar, %
Uzoq muddatli kreditlar	40,0	12,0
Aksiyalar	40,0	15,0
Byudjet mablag'lari	20,0	-
Jami	100,0	

Min Yer-dan iborat avans kapitalining qiymati $(12 * 40 + 15 * 40) = 10,8\%$ yoki 0,011ga teng bo'ladi.

Qoplanish davri T_0 investitsiyalar samaradorligini baholashning eng keng tarqalgan ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Amaliyotda foydalaniladigan «kapital qo'yilmalarni qoplanish muddati» ko'rsatkichidan farqli ravishda, u ham daromadga emas, balki investitsiyaviy mablag'lar va pul oqimlarini diskontlashga asoslanadi. Mamlakatimizdagi mavjud ichki resurslarimiz ko'lamini kengaytirish borasida Tiklanish va taraqqiyot fondining rolini kuchaytirish g'oyat muhim o'rin tutadi. Hozirgi vaqtda 6 milliard AQSH dollaridan ortiq mablag'ga ega bo'lgan ushbu Fond strategik muhim investisiya loyihalarini xorijiy investorlar bilan birgalikda moliyalashtirishda yetakchi sheriklardan biri sifatida faoliyat olib bormoqda.

Bozor sharoitidagi investitsiyalash katta tavakkalchilik bilan bog'liq va qo'yilmalarni qoplanish muddati qanchalik uzoq bo'lsa tavakkalchilik ham shunchalik yuqori bo'ladi. Bu vaqt davomida bozor konyukturasi ham, narxlar ham ancha o'zgarishi mumkin. Bunday yondashuv ayniqsa ilmiy-texnik taraqqiyot sur'atlari yuqori bo'lgan tarmoq va mahsulotlar uchun dolzarb hisoblanadi, chunki ularda yangi texnologiya yoki mahsulotning paydo bo'lishi oldingi investitsiyalarni puchga chiqarib tashlashi mumkin.

Va nihoyat, «qoplanish davri» ko'rsatkichi tanlanishining yana bir sababi sifatida, innovatsiyaviy tadbir amalga oshishiga bo'lgan ishonchsizlikni va investor uzoq muddatga qo'yilma amalga oshirish istagida bo'lmasligini keltirish mumkin.

4. Qoplanish davri formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$T_o = \frac{K}{D} \quad (13.5)$$

Bu yerda: K- innovatsiyalarga kiritilgan birlamchi kapital qo'yilmalar;

D – yillik pul daromadlari.

Yangi texnikani joriy etishning iqtisodiy samarasini hisoblash uslubiyotini misollarda ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib, innovatsiyalardan foydalanishning samarasi hisobga olinadigan natija va xarajatlarga bog'liq bo'ladi. U natijalar va xarajatlar nisbati orqali belgilanadi.

Innovatsiyaviy faoliyat natijalari muayyan buyumlashgan shaklga ega bo'lishi yoki buyumlashmagan shaklda (misol uchun, nou-xau) bo'lishi mumkin.

Yangilik (innovatsiya) yaratuvchilari ularga mualliflik yoki unga bog'liq huquqlarni oladi. Oqibatda, **intellektual mulk** kabi yuridik tushuncha paydo bo'ladi. Ushbu tushuncha, 1967 yilda Intellectual mulk butunjahon tashkilotiga asos solgan Konvensiyada ko'zda tutilgan.

O'zbekistonda intellektual mulkning qonuniy himoya qilinishi O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi bilan kafolatlangan. Shu-

ningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellectual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko'rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o'rinlarda- tovar belgisi) o'sha kunning o'zida tovar belgisi haqidagi ma'lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda tovar belgilari davlat reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi²².

Intellectual mulk obyektlari huquqlarini saqlash sohasida qator qonunlar ham mavjud.

Intellectual mulk obyektlari korxona va tashkilotlar tomonidan qo'llanilishi, ularga daromad olib kelishi mumkin. Ular nomoddiy aktivlar tarkibiga kiritiladi.

Kashfiyotlarni himoyalovchi hujjatlar sifatida patentlar, mualliflik guvohnomalarini keltirish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Intellectual kapital va tovar deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Intellectual kapital va mulkning tarkibiy tuzilishini ayting?*
- 3. Insondagi intellectual qobiliyat deganda nimani tushunasiz?*
- 4. Intellectual mulkni tijoratlashtirishning mohiyati va amalga oshirish bosqichlari ayting?*
- 5. Intellectual kapitalning qiymat modelini ayting?*
- 6. Ixtiro, ratsionazatorlik tushunchalariga ta'rif bering?*
- 7. Intellectual mulkni boshqarish tizimiga ta'rif bering?*
- 8. Xalqaro shartnomalar va kelishuvlar deganda nimani tushunasiz?*
- 9. Ilmiy-texnik mahsulotlar bozorining tarkibiy aytib bering?*
- 10. Texnologiyalar transferi bozori deganda nimani tushunasiz?*

²²Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Интеллектуал мулк соҳасида давлат бoshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”ги PQ-4168 sonli Qarori, 2019 йил 8 феврал

VI BOB. INNOVATSIYALARNI MOLİYALASHTIRISH VA INVESTITSION TA'MINOT

O'quv maqsadi: *Korxonalarda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimini, investitsion fondlarini tashkil etilishi va faoliyatini boshqarishni, fundamental, amaliy va innovatsion loyihalarni hamda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro tashkilotlarning roli va xorij tajribasini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion loyihalar, innovatsion kompaniyalar, kapital, innovatsion dasturlar, loyihalarni moliyalashtirish, moliyalashtirish manbalari, davlat grantlari, investitsion fondlar, joriy xarajatlar, kapital xarajatlar, ilmiy tadqiqot, ilmiy ishlanmalar, loyihalarning turlari, fundamental loyihalar, amaliy loyihalar, innovatsion loyihalar, xalqaro tashkilotlar.*

6.1. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish xususiyatlari

Innovatsiyaviy faoliyatni amalga oshirish ichki va tashqi xarajatlar bilan bog'liq. Ichki xarajatlar (joriy va kapital) moliyalashtirish manbalari bo'yicha taqsimlanadi:

- korxonaning o'z shaxsiy mablag'lari;
- byudjet mablag'lari;
- nobyudjet jamg'armalarining mablag'lari;
- tadbirkorlik sektori tashkilotlarining mablag'lari.

Tadqiqot va ishlanmalarga bo'lgan ichki joriy xarajatlar ish turlari va faoliyat sektorlari bo'yicha taqsimlanadi.

Ish turlari bo'yicha:

- fundamental tadqiqotlar;
- amaliy tadqiqotlar;
- ishlanmalar.

Faoliyat sektorlari bo'yicha:

- davlat;
- tadbirkorlik;
- oliy ta'lim sektori;
- xususiy foydasiz sektor.

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish jarayonida birinchi navbatda ilmiy innovatsion loyihalarning turlari bo'yicha aniqlik kiritish lozim bo'ladi.

Ilmiy loyihalarning turlari. Ilmiy loyiha nima va uning qanday turlari bor? Qo'yilgan ilmiy muammoni hal etish uchun maqsad va vazifalar, ijrochilar va bajarish muddatlari, manbalar va vositalarni ko'rsatgan holda shakllantirilgan chora-tadbirlar majmui ilmiy loyiha hisoblanadi. Ilmiy loyihalar qo'yilgan muammoning ilmiy yoki texnik yechimini topish, nou-xau yoki yangi texnologiyalarni olish va yangi xizmat turlarini yo'lga qo'yishga qaratilishi mumkin.

Qo'yilgan maqsad va vazifalardan, amalga oshirish shaklidan kelib chiqib, ilmiy loyihalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. fundamental loyihalar;
2. amaliy loyihalar;
3. innovatsion loyihalar.

Fundamental, amaliy va innovatsion loyihalar tanlov asosida, ayrim hollarda belgilangan tartibda tanlovdan tashqari moliyalashtiriladi. **Fundamental tadqiqotlar** – tabiat, jamiyat va insonning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid asosiy qonuniyatlar haqidagi yangi bilimlar olish, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, shuningdek, muayyan faoliyat natijasida yaratilgan obyektlarni o'rganishga ixtisoslashgan nazariy va (yoki) tajriba o'tkazishga qaratilgan tadqiqotlardir. Fundamental tadqiqot loyihalarining bajarilish muddati besh yilgacha bo'lishi mumkin.

Amaliy tadqiqotlar – amaliy maqsadlarga erishish hamda aniq vazifalarni hal etish uchun, asosan, yangi bilimlar va fundamental tadqiqotlar natijalarini qo'llashga yo'naltirilgan tadqiqotlardir. Amaliy loyihalarning bajarilish muddati uch yilgacha bo'lishi mumkin. **Innovatsion loyihalar** – amalga oshirish muddati, infratuzilmasi, ijrochilari, moliyalashtirish manbai va hajmiga ega innovatsiyani yaratish hamda ishlab chiqarishga yo'naltirilgan tadqiqotlardir. Innovatsiya ishlarining bajarilish muddati ikki yilgacha bo'lishi mumkin.

Tajriba-konstruktorlik loyihalari – tajriba, konstruktorlik namunalari, asboblari, materiallar, buyumlar va boshqa ilmiy ishlanmalarni loyihalash, tayyorlash va sinovdan o'tkazish, rivojlantirish bilan bog'liq loyihalar. Bu turdagi loyihalarining bajarilish muddati ikki yilgacha bo'lishi mumkin.

Fundamental, amaliy, innovatsion va tajriba-konstruktorlik loyihalari rahbarlari ilmiy darajaga ega bo'lishlari shart. Shuningdek, loyiha rahbari bir vaqtning o'zida ikkita bir xil turdagi loyihaga ilmiy rahbarlik qilishi mumkin emas.

Moliyalashtirish shakli va usuliga ko'ra loyihalar quyidagi turlarga bo'linadi:

Tematik ilmiy-tadqiqot loyihalari – ilmiy faoliyatning ilg'or yo'nalishlari, shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy soha-ning ehtiyojlari va muammolaridan kelib chiqqan holda, davlat boshqaruvi organlari va xo'jalik birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari ehtiyojlari asosida ishlab chiqiladigan, moliyaviy hajmi ko'rsatilgan, mavzu doirasida olinadigan yakuniy mahsuloti aniq aks ettirilgan, muntazam ravishda e'lon qilinadigan, tanlov asosida moliyalashtiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalaridir.

Maqsadli loyihalar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Vazirlar Mahkamasining hujjatlarida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash, davlat boshqaruvi va mahalliy davlat hokimiyati organlari oldida turgan muammolarni hal etish maqsadida ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Maqsadli loyihalar Ilmiy-texnik kengashlar tavsiyasiga ko'ra tanlovsiz moliyalashtiriladi.

Tashabbuskor loyihalar tanlovlari uchun mavzular shakllantirilmaydi. Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan e'lon qilinadigan ushbu turdagi tanlovga istalgan mavzudagi dolzarb muammolarning ilmiy yechimi hamda aniq natijaga qaratilgan loyihalarini taqdim etish mumkin. Tashabbuskor loyihalar tanlovida bir mavzu doirasida muqobil (alternativ) loyihaning tanlovga kelib tushishi talab etilmaydi.

6.2. Innovatsion faoliyatni moliyalash-tirish manbalarining mohiyati va ahamiyati

Xaridor, innovatsiyaviy mahsulot xarid qilishi bilan, o'z moddiy-texnika bazasini, ishlab chiqarish va boshqaruv texnologiyasini takomillashtiradi. U innovatsiyaviy mahsulotlarni xarid qilish, ularni tashish, o'zlashtirish va hokazo xarajatlarni o'z bo'yniga oladi.

Yangi (innovatsiyaviy) mahsulotlardan foydalanishga bo'lgan xarajatlar samaradorligini, quyidagi ko'rsatkichlarni tahlil qilgan holda boshqarish mumkin:

- innovatsiyalarni o'zlashtirish xarajatlari;
- mahsulotni ishlab chiqarish va sotishga bo'lgan umumiy xarajatlar;
- innovatsiyalarni qo'llagan holda ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan olingan tushum;
- innovatsiyalarni qo'llagan holda ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan olingan foyda;
- barcha mahsulotni sotishdan olingan tushum;
- nomoddiy aktivlar qiymati (davr uchun o'rtacha);
- asosiy fondlarning qiymati (davr uchun o'rtacha);
- sof foyda;
- xodimlarning o'rtacha ro'yxat bo'yicha soni.

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar, omilli indeks tahlilini amalga oshirish uchun – o'zaro bog'liq omillar tizimini barpo etishga yordam beradi:

- savdo hajmining bir birligiga bo'lgan xarajatlar;
- mahsulotni sotishdan olingan foyda;
- sof foyda.

Quyidagi shartli belgilashlarni kiritamiz:

X – sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari;

OT – butun mahsulotni sotishdan olingan tushum;

IO'X – innovatsiyalarni o'zlashtirish xarajatlari;

IMT – innovatsiyalarni qo'llagan holda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan olingan tushum;

MF – mahsulotni sotishdan olingan foyda;

YAMF – yangi mahsulotni sotishdan olingan foyda;

NA – nomoddiy aktivlar qiymati;

NA/AF – nomoddiy aktivlar va asosiy fondlar nisbati koeffitsiyenti;

X/OT – savdo hajmining bir birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar;

SF – sof foyda.

Innovatsiyalarni o'zlashtirishga bo'lgan xarajatlarning samaradorligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- mahsulot tannarxining pasayishi;
- mehnatning fond bilan qurollanishining o'sishi;
- mehnat unumdorligining o'sishi;
- mahsulotni sotish hajmining oshishi;
- sotuvlar rentabelligi va boshqa ishlab chiqarish hamda moliyaviy ko'rsatkichlarning o'sishi.

Tematik, maqsadli va tashabbuskor loyihalar fundamental, amaliy, innovatsion yoki tajriba-konstruktorlik shaklida bo'lishi mumkin.

- Loyiha rahbari
- Bosh buxgalter

O'zbekiston Respublikasida innovatsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari tizimi quyidagicha:

- davlat tomonidan moliyalashtirish;
- korxonalar tomonidan moliyalashtirish;
- moliya institutlari tomonidan moliyalashtirish;
- boshqa manbalardan moliyalashtirish.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda bir qancha modellar ishlatiladi (6.2.2-jadval).

6.2.1-jadval

Loyihani bajarish uchun xarajatlar smetasi

(loyiha nomi) _____

bajarish muddatlari: _____ (boshlanishi) _____ (tugashi) _____

Xarajatlar	Jami	Shu jumladan 1 yilga	Shu jumladan choraklar bo'yicha			
			1	2	3	4
<u>To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar</u>						
Ish haqi						
Ish haqi ajratmalari						
Materiallar						
Ilmiy ishlar uchun maxsus uskunalar						
Ilmiy xizmat safarlari						
Chetdagi tashkilotlar xizmatlari						
Boshqalar						
Jami						
Ustama xarajatlar, shu jumladan ish haqi						
Jami xarajatlar, shu jumladan ish haqi						
Jami loyiha bo'yicha						

6.2.2-jadval

Innovatsion rivojlanishini moliyaviy ta'minlash modellari

	Агрессив инвестициялаш модели	Корпоратив инвестициялаш модели	Консерватив инвестициялаш модели	Транзитив инвестициялаш модели
Давлатлар	АҚШ, Исроил, Буюк Британия, Финляндия, Канада	Япония, Жанубий Корея, Швеция, Хитой	Франция, Германия, Швейцария, Ирландия	Болгария, Чехия, Польша, МДҶ давлатлари
ИТТКНия молпялаштиришда асосий манба	Бизнес сектор (60%дан юқори)	Бизнес сектор (70%дан юқори)	Банк кредитлари ва хорижий инвестициялар	Давлат бюджети (50%дан юқори)
Инновацияларни яратиш босқичи	Инновацион махсулотни яратилишининг энг илк босқичлари	Ишлаб чиқаришнинг кенгайтириш босқичи	Кечки босқич ва ишлаб чиқаришнинг кенгайтириш босқичи	Кечки босқич ва ишлаб чиқаришнинг кенгайтириш босқичи
Маблағларни сарф этиш йўналишлари	Инновацион ишланмалар	Амалий тадқиқотлар	Амалий тадқиқотлар	Фундаментал ва амалий тадқиқотлар
Хорижий инвестициялар улуши	4 %дан кўп эмас	1%дан кўп эмас	10%дан кўп эмас	30%гача

**Innovatsion faoliyatni turli mamlakatlarda moliyalashtirish manbalari
tarkibi, %**

Mamlakat	ITTKlga xarajat, AQSH mlrd. doll.	Mablag'larning manbalar o'rtasidagi ulushi, %			
		Biznes	davlat	xorijiy investorlar	boshqa manbalar
AQSH	457,0	60,9	27,7	4,5	6,9
Xitoy	336,5	74,6	21,1	0,9	3,4
Yaponiya	160,3	75,5	17,3	0,5	6,7
Germaniya	101,0	66,1	29,2	4,3	0,4
Janubiy Koreya	68,9	75,7	23,8	0,3	1,1
Fransiya	55,2	55,4	35,0	7,6	2,0
Buyuk Britaniya	39,9	46,6	27,0	20,7	5,7
Rossiya	40,7	28,2	67,6	3,0	1,2
Polsha	8,1	30,0	61,0	5,6	3,4

Texnologiyalar bozoriga chiqish innovatsiyaviy faoliyatning samaradorligi to'g'risida dalolat beradi.

Innovatsiyaviy strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida tavakkalchilikni boshqarish muammosi alohida o'rinni egallagan. Ushbu muammoning hal etilishi ko'zda tutilmagan tavakkalchiliklarni oldini olish va ularning negativ oqibatlari ta'sirini pasaytirishga qaratilgan. Bozor sharoitlarida, hech qanday xo'jalik faoliyati tavakkalchiliksiz bo'lmaydi, ayniqsa innovatsiyaviy faoliyatda.

Shuning uchun ham innovatsiyaviy menejmentning asosiy maqsadlaridan biri mumkin bo'lgan tavakkalchiliklarni minimumga olib kelish va mumkin bo'lgan xatolarni oldini olish imkoniyatini beradigan, boshqaruvning strategik sohalari, uslub va vositalarini tanlashdan iboratdir. Bu yerda tashkilotni to'g'ri boshqarish va mumkin bo'lgan tavakkalchiliklardan sug'urtalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

6.3. Jalb etilgan mablag'lar evaziga va qarz mablag'lari evaziga innovatsion faoliyatni moliyalashtirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida, qaror qabul qiluvchi shaxs ishlab chiqarish – tijorat faoliyati bilan bog'liq tavakkalchiliklar, hamda korxona raqobatdoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi turli xil ko'zda tutilmagan voqea va hodisalar uchun javobgardir. Innovatsiyaviy faoliyatda bunday hodisalarning ro'y berish ehtimoli ayniqsa yuqori hisoblanadi. Shuning uchun ham, tavakkalchiliklar paydo bo'lishini oldindan ko'ra bilish, potensial tavakkalchilikga ega hududlarni aniqlash, tavakkalchilikni pasaytirish uchun oldindan to'g'ri choralarni ko'rish qobiliyati mavjudligi innovatsiyaviy menejerlarga qo'yiladigan asosiy talab bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, eng yaxshi boshqaruv va barcha mumkin bo'lgan salbiy variantlarning oldini olgan taqdirda ham, tavakkalchilikni to'liq inkor etib bo'lmaydi. Innovatsiyaviy sohadagi strategik boshqaruv amaliyoti ko'rsatishicha, tavakkalchilikning yuqori ammo oqlangan darajasiga ega bo'lgan loyihalar ijobiy yakunlanganda eng muvaffaqiyatli bo'lib chiqadi.

Umuman olganda, innovatsiyaviy faoliyatda tavakkalchiliklarni boshqarishning asosiy vazifasi, qaysi tavakkalchiliklarni davlat va tijorat sug'urta tuzilmalari hisobiga qoplash, qaysilarni esa tegishli boshqaruv ta'siri natijasida minimallashtirish mumkinligi to'g'risida qaror qabul qilishdan iborat. Tavakkalchilik darajasi to'g'risidagi axborotga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi, mumkin bo'lgan boshqaruv qarorlarini tanlashda muayyan ehtiyotkorlikni namoyon etadi. Shunday qilib, innovatsiyaviy tahlil tamoyillaridan tavakkalchilikni baholash uchun foydalanish ijobiy samara berishi mumkin. Bu yirik tadqiqot loyihalarini amalga oshirganda ayniqsa samarali, chunki xato qarorlar qabul qilinishini ehtimolini pasaytiradi.

O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 24 iyundagi «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi O'RQ-630-sonli qonunining **31-moddasida «Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari» keltirib o'tilgan.**

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasining respublika byudjeti;
- Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti hamda viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari;
- Innovatsion rivojlanishni va novatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi;
- innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash jamg'armalari;
- venchur jamg'armalari;
- innovatsion faoliyat subyektlarining o'z mablag'lari;
- xalqaro grantlar, tijorat banklarining, shu jumladan chet el banklarining va xalqaro moliya institutlarining maqsadli kreditlari;
- xususiy investorlarning, shu jumladan chet ellik xususiy investorlar va boshqa homiylarning mablag'lari;
- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar²³.

Iqtisodiy tadqiqotlarda innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda ishlab chiqaruvchilar faoliyatidagi tavakkalchiliklarni turkumlashtirishga ko'p sonli misollar mavjud:

- korxonaning shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan, ***ishlab chiqarish tavakkalchiligi***;
- korxonaning o'z investorlari oldida moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan, ***moliyaviy tavakkalchilik***;
- korxona investitsiyaviy portfelining qadrsizlanishi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan, ***investitsiyaviy tavakkalchilik***;
- bozor foiz stavkalarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan, ***bozor tavakkalchiligi***.

Tavakkalchilik turlarini tizimlashtirish maqsadida adabiyotlarda uchraydigan turkumlashtirish ko'rsatkichilari ichida eng

²³Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 24 июндаги “Инновацион фаолият тўғрисида”ги ЎРҚ-630-сонли қануни

muhimi bo'lib tavakkalchilik xarakteri sanaladi. Ushbu belgi bo'yicha: siyosiy, ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy, texnik, tarmoq va innovatsiyaviy tavakkalchiliklar ajratiladi.

Bu yerdagi innovatsiyaviy tavakkalchilik deganda, korxona tomonidan yangi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishga mablag' kiritishda mumkin bo'lgan yo'qotishlar ehtimoli tushuniladi. Innovatsiyaviy tavakkalchilik quyidagi vaziyatlarda ro'y berishi mumkin:

- tovar yoki xizmat ishlab chiqarishning mavjudga nisbatan arzonroq usulini joriy etganda, bunday investitsiyalar, korxonaga ushbu usulning yagona egasi bo'lgan muddat tugashigacha yuqori daromad keltiradi. Bu yerda korxona tavakkalchilikning bitta turiga duch keladi – bu esa ishlab chiqarilayotgan tovarga bo'lgan talabni mumkin bo'lgan noto'g'ri baholash hisoblanadi;

- eski uskunada yangi tovar yoki xizmatni ishlab chiqarish vaziyatida, yangi tovar yoki xizmatga bo'lgan talabni noto'g'ri baholash tavakkalchiligiga, yangi tovar yoki xizmat eski uskunada ishlab chiqarilayotganligi tufayli ularning sifati tegishli darajada bo'lmasligi tavakkalchiligi qo'shiladi;

- yangi texnika va texnologiya yordamida yangi tovar yoki xizmatni ishlab chiqarishda bunday innovatsiyaviy tavakkalchilik quyidagilarni o'z ichiga oladi.

Tavakkalchiliklar tipologiyasida muayyan innovatsiyaviy loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan, tavakkalchiliklar tavsifi muhim ahamiyatga ega. Bu yerda, baholanishi lozim bo'lgan muhim tavakkalchiliklar qatoriga tijorat va texnik tavakkalchiliklar ham kiradi.

Innovatsiyaviy loyihalarning texnik tavakkalchiliklari quyidagi ehtimoliy tavsiflar bilan belgilanadi:

- innovatsiyaviy loyihaga kiritilgan va uning asosini tashkil etuvchi ilmiy-tadqiqot ishlarining manfiy natijalari;

- konstruktorlik va texnologik ishlab chiqish jarayonida rejalashtirilgan ko'rsatkichlarga erishmasilik;

- olingan natijalarni o'zlashtirish bo'yicha ishlab chiqarishning texnik darajasi va texnologik imkoniyatlaridan oshib ketishi;

- yangi texnologiyalarni qo'llashda, fan va texnikaning zamonaviy darajasida hal etib bo'lmaydigan muammolarning yuzaga kelishi.

Innovatsiyaviy loyihalarning faoliyatni moliyalashtirish tavakkalchiliklari quyidagi xatti-harakatlar bilan bog'liq:

- loyiha iqtisodiy maqsadlarining noto'g'ri tanlanishi;
- moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarni noto'g'ri baholanishi;
- loyiha muddatlarining buzilishi;
- loyiha bo'yicha joriy ta'minotning ta'minlanmasligi;
- savdo bozorini noto'g'ri baholanishi;
- kontragent va hamkorlar bilan o'zaro aloqada bo'lish zaruriyati;
- ko'zda tutilmagan xarajatlar va loyiha smetasidan oshib ketish;
- loyiha bo'yicha mulkchilik huquqlarini ta'minlash;
- ko'zda tutilmagan raqobat.

Innovatsiyaviy loyihalarni boshqarishga nisbatan tavakkalchiliklarning tahlili, uning potensial ishtirokchilari tomonidan loyihada ishtirok etishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish uchun axborot yig'ish, hamda loyihaga kiritiladigan qo'yilmalarni sug'urtalash maqsadida amalga oshiriladi.

Loyihaning har bir ishtirokchisi tavakkalchiligini tahlil qilishda, amerikalik ekspert Santo B. tomonidan taklif etilgan mezonlar qo'llanilishi mumkin :

- tavakkalchilik yo'qotishlari bir biriga bog'liq emas;
- «tavakkalchiliklar portfeli»ning bir yo'nalishi bo'yicha yo'qotishlar, ikkinchi yo'nalish bo'yicha yo'qotishlarga olib kelishi yoki ularni oshirishi shart emas (fors-major holatlari bundan mustasno);

- maksimal mumkin bo'lgan zarar ishtirokchi moliyaviy imkoniyatlaridan yuqori bo'lmasligi lozim.

Xo'jalik yuritish subyektlarining tavakkalchiliklari, strategiyalari va faoliyatining iqtisodiy natijalarini baholash muammolari bo'yicha iqtisodiy adabiyotlarda tavakkalchilik sohasini ajratish tushunchasi va mezonlari bo'yicha turli mualliflarning fikrlari keltirilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida har qanday korxona faoliyatining beshta asosiy tavakkalchilik sohasini ajratish mumkin:

- tavakkalchiliksiz soha;
- minimal tavakkalchilik sohasi;
- yuqori tavakkalchilik sohasi;
- keskin tavakkalchilik sohasi;
- yo'l qo'yilishi mumkin bo'lmagan tavakkalchilik sohasi.

Ushbu sohalarini ajratish mezonini bo'lib, ishlab chiqaruvchi u yoki bu sohaga tushib qolgan taqdirda duch kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar darajasi xizmat qiladi.

Ayrim tadqiqotlarda tavakkalchilik darajasi to'rtta omil bo'yicha baholanadi :

- tavakkalchiliksiz hudud – yo'qotishlar kutilmaydigan soha. Bu soha – tadbirkorning foyda olish sohasi;
- mumkin bo'lgan tavakkalchilik hududi – faoliyatning iqtisodiy maqsadga muvofiqligi saqlanib qoladigan soha, ya'ni yo'qotishlar mavjud lekin kutilayotgan foydadan kam;
- keskin tavakkalchilik hududi – kutilayotgan foyda kattaligidan yuqori bo'lgan yo'qotishlar bilan tavsiflanadigan soha. Ushbu hududdagi mumkin bo'lgan yo'qotishlar miqdori kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lib, loyihaga kiritilgan barcha mablag'lar yo'qotilishiga olib kelishi mumkin;
- fojiaiy tavakkalchilik hududi – o'z miqdori bo'yicha keskin darajadan yuqori bo'lgan va korxonaning butun mulkiga teng kattaligacha yetadigan yo'qotishlar sohasi.

Fojiaiy tavakkalchilik korxona bankrot deb e'lon qilinishiga va umuman yo'qolib ketishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek,

fojiaviy tavakkalchilikka hayot uchun havfli yoki ekologik fojia bilan bog'liq tavakkalchiliklar ham kiradi.

Yuqorida taqdim etilgan yondashuvlar, bir-biriga qarama-qarshi emas va ularning farqlari ham yo'q. Bevosita tavakkalchilik darajasini baholashdan tashqari, bunday tadqiqotlar natijasida olinadigan axborot innovatsiyaviy strategiya tavakkalchiligini boshqarish bo'yicha tadbirlar majmuasini belgilash imkonini ham beradi.

Shunday qilib, tavakkalchilikni boshqarish va baholash obyekti bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga olgan strategik qarorlar va dasturlar xizmat qiladi:

- tashkilotning istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari;
- harakatlar xarakteri va boshqarish uslubi bo'yicha maslahatlar;
- xodimlar innovatsiyaviy faolligini rag'batlantirish shakllari;
- iste'molchilar, raqobatdoshlar, hamkorlarning kutilayotgan strategik qarorlarga bo'lgan prognoz qilinadigan javoblari.

Strategiya ishlab chiqarish jarayonida to'g'ri keladigan tavakkalchilik konsepsiyasining amaliy qo'llanilishi, bir qator masalalarni yechgan holda, quyidagilarni amalga oshirish imkonini beradi:

- qo'yilgan maqsadlarga erishmaslikka olib kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni aniqlash;
- voqealarning noxush rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan, yo'qotishlar tavsiflarini olish;
- tavakkalchilikni to'g'ri keladigan darajagacha pasaytirish tadbirlarini oldindan, qaror tayyorlash jarayonidayoq, rejalashtirish va zaruriyat paydo bo'lsa amalga oshirish;
- qaror qabul qilishda boshlang'ich baholash va tavakkalchilikni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni hisobga olish.

Ishlab chiqaruvchilar innovatsiyaviy faoliyatida tavakkalchilikni tahlil qilish va baholashning to'liq amalga oshirilishini ta'minlashning asosiy muammosi shundaki, eng noxush voqealar, odatda, bitta emas bir nechta salbiy omillar ta'siri ostida yuz beradi. Ushbu muammoni hal etish uchun tavakkalchilikni tahlil

qilish va baholashning majmuaviy yondashuvidan foydalanish istiqbolli hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimiz korporatsiyalari, shu jumladan xolding kompaniyalar oldida turgan asosiy muammolar - bu ishlab chiqarishni yangilash va yangi texnologiyalarni joriy etish, tarkibiy qayta tuzish, ishlab chiqarishni kengaytirish hamda boshqa mablag' talab loyihalar uchun zarur investitsiyalarni qidirib topish hisoblanadi. Investitsiyani shakllantirish siyosati kompaniya strategiyasining muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib, uni aynan texnologik maqsadlarga integratsiyalashmagan kichik korxonalarga qaraganda yirik integratsiyalashgan korporatsiyalarda investitsiya strategiyasining ahamiyati beqiyos.

6.4. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion loyiha – bu loyiha maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnik, tashkiliy, rejaviy, hisoblash va moliyaviy hujjatlarning yig'indisidir.

Loyihani yaratish va amalga oshirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- investitsion g'oyani shakllantirish;
- investitsion imkoniyatlar izlanishi;
- shartnoma hujjatlarini tayyorlash;
- loyiha hujjatlarini tayyorlash;
- qurilish-montaj ishlari;
- obyektни qo'llash.

Har qanday darajadagi innovatsion loyiha quyidagi bo'linmalarni o'z ichiga olishi kerak:

- muammo (g'oya)ning mazmuni va dolzarbligi;
- loyiha rahbarining rezyumesi;
- marketing tadqiqotlari va muammoni turkumlashtirish asosida qurilgan loyiha maqsadlari daraxti;
- loyiha maqsadlari daraxtini amalga oshirish bo'yicha tadbirlar tizimi;

- loyihani majmuaviy asoslanishi;
- loyihani amalga oshirilishini majmuaviy ta'minlanishi;
- ITK ning ta'rifi;
- loyihaning ekspert xulosasi.

Loyihani amalga oshirish mexanizmi va undovchi sabablar tizimi.

Jahonda kuzatilayotgan moliyaviy inqiroz sharoitida mamlakatni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning eng muhim omillari sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini jadal rivojlantirish mulkdorning o'rni va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqish ularning rivojlanishini har tomonlama davlat tomonidan qo'llab quvvatlashga yo'naltirilgan. Korxonalarda innovatsion faoliyatni huquqiy asoslar asosida uzoq muddatli o'zaro chuqur bog'langan chora - tadbirlar keng kompleksini amalga oshirish davlatimiz tomonidan bugungi kundagi dolzarb masalalar hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv va globallashuvning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi dunyo mamlakatlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jihatidan tafovutning ekologik tahdidlarning kuchayib borishi turli mamlakatlarda aholi sonini o'zgarishining keskin farqlanishi kabi holatlar jahon xo'jaligining yaxlit tizim sifatida barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Jahon hamjamiyati bugungi kunda boshidan kechirayotgan moliyaviy inqiroz ham aynan globallashuv jarayonlarini salbiy oqibati sifatida namoyon bo'lmoqda.

Davlat organlarining innovatsiya sohasidagi asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarga mablag'larni mujassamlash;
- innovatsiya faoliyatini muvofiqlashtirish;
- innovatsiya jarayonlarini huquqiy bazasini yaratish;
- innovatsiyalarni kadrlar bilan ta'minlash;

- ilmiy-innovatsiya infratuzilmasini shakllantirish;
- innovatsiya jarayonlarini hududiy tartibga solish.

Davlatning ilmiy-texnik siyosatini amalga oshirish mexanizmi:

- ilmiy-texnik taraqqiyot ustuvor yo'nalishlarini belgilab olish;
- davlat ilmiy-texnik dasturlarini shakllantirish;
- DITD bajarilishini monitoringi va natijalarni ekspertiza qilish;
- ITI natijalari ma'lumotlar bazasini shakllantirish;
- har yillik innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalar yarmarkasini tashkil etish.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlatimiz tomonidan mamlakat korxonalarini iqtisodiyotida innovatsion faoliyatni rivojlantirish muammolarini aniqlamay va ularning yechimlarini topmay turib, iqtisodiy o'sish, ijtimoiy muammolarni ayniqsa ishsizlikni oldini olish, aholi daromadlarini oshirish, iste'mol bozorini mahsulotlar bilan to'ldirish va eksportni oshirish kabi muhim vazifalarni amalga oshirishda qiyinchiliklar tug'diradi. Yuqoridagi muammolarni ijobiy hal etgan Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ishlab chiqariladigan YAIMning 71 foizdan ko'prog'i kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tarmog'ini ulushiga to'g'ri keladi.

Korxonalar iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish borasida strategik muhim rol o'ynaydigan innovatsion loyihalarni amalga oshirish, birinchi navbatda ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish, korxonalar bilan kichik biznes korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni yanada kengaytirish ishlarini amalga oshirishda yurtimizdagi siyosiy iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik xar qanday sarmoyaning asosiy garovi va shartidir. Chet el sarmoyasi uchun innovatsion jarayonlarni davlat tomonidan qo'llab- quvvatlanishi uchun qonuniy kafolat ham yaratilgan. Jumladan O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonuni, «Chet ellik investorlar huquqlarini kafolatlari va ularni himoya qilish to'g'risida»gi qonuni, «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi qonuni»Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbqiq etishni

rag'batlantirishdagi qo'shimcha chora- tadbirlar to'g'risidagi» qarori va «2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni va 2019 yil 30 avgustdagi «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori ishlab chiqarishning texnologik darajasini yanada oshirishda ilmiy izlanishlarni fundamental-tadqiqotlar va innovatsion loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib ishlab chiqarishning texnologik darajasining yanada oshirilib, ichki va tashqi bozorda raqobatbardosh va sifatli innovatsion mahsulotlarni olib chiqishni ta'minlab, innovatsion ishlanmalardan foydalanish va ilmiy texnikaviy salohiyatni rivojlantirishda muhim dastur bo'lmoqda.

Prezidentimizning 2015 yil 4 martdagi «2015-2019 yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi Farmoni mamalakatimizda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarishni yangilash va innovatsion texnologiyalarini joriy etish bo'yicha uzluksiz jarayonning mantiqiy davomi bo'ldi. Bu farmonda dasturga kiritilgan investitsiya loyihalarini hayotga tadbqiq etish borasida qiymati 30 million AQSH dollaridan ziyod va chet ellik investor ulushi kamida 50 foiz bo'lgan loyihalar bo'yicha ishlab chiqarish maydoni tashqarisida muhandislik- kommunikatsiya tarmoqlarini yo'lga qo'yish byudjet mablag'lari hamda ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan.

Shu maqsadda mamlakat korxonalarni iqtisodiyotda innovatsion texnologiyalar barqarorligini davlat tomonidan tartibga solishda uning rivojlanishini ta'minlash va jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini mustahkamlashda milliy iqtisodiyotimizga ichki va xorijiy investitsiyalar ko'lamini kengaytirish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega, shuning uchun hukumatimiz tomonidan ichki va chet el investitsiyalari uchun mamlakatimizda barcha shart-sharoitlar yaratib berilmoqda.

Hozirgi kunda xorijiy investorlarning o'z mablag'larini mamlakat korxonalarni iqtisodiyoti uchun sarflashga qiziqtirish maqsadida davlat qonunlari asosida qo'llab - quvvatlanishi maqsadida ular uchun imtiyozli moliyaviy sharoitlar yaratilgan. Jumladan:

- xorijiy investorlar kapitalini saqlanishi uchun kafolatlar;
- ko'rilgan zararlarni qoplanishi uchun kafolatlar;
- soliqqa tortish tizimida ularga berilgan imtiyozlar;
- foyda va daromadlarni xorijga olib chiqib ketishning erkinligi va imkoniyati borligi;
- bojxona imtiyozlarini mavjudligi;
- xorijiy investorlar mulklari va ularning o'zlarini xavf-xatarlardan sug'urtaviy muhofaza qilish tizimi yaratilgani.

Shu jumladan hozir korxonalarda bozor mexanizmiga yo'naltirilgan innovatsion faoliyatni shakllantirish va unda davlatning roli va maqsadlarini belgilash, istiqbolli rejalar tuzish alohida ahamiyat kasb etadi. Innovatsion sohaga taaluqli uslublar hamda zamonaviy fan yutuqlaridan foydalangan holda ilg'or innovatsion texnika va texnologiyalarni jalb qilish korxonalarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlar yaratilib, davlat buyurtmasi hajmini oshirishga yordam berilmoqda. Shu bois korxonalarda innovatsion boshqaruvni qo'llash zarurati mamlakatimiz korxonalari oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Jumladan uning asosiy iqtisodiy samarasini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- korxonalardagi innovatsion faollikni oshirish uchun sanoat, agrar, ilmiy va amaliy tashkilotlarini birlashtirish;
- olimlarning o'z tadqiqotlarini amaliyotga tadbqiq qilish faollik ta'sir ko'rsatadi;
- istiqbolli, ilmiy-texnika ishlanmalaridan tuman mintaqa miqyosida oziq- ovqat tovarlarni ishlab chiqaruvchilarni istiqbolli darajalarini ta'minlash;
- innovatsiya mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar ilmiy muassasalar va ishlab chiqarish asosida rivojlantirish;
- tuzilmalarining o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yish;

- innovatsion texnologiyalar hisobini olib borish, ulardan foydalanish jarayonning tahlil qilish, bu boradagi ehtiyoj monitoringini o'tkazish va shu asosda keyingi ilmiy- texnika ishlanmalarini rejalashtirishga imkon berish;
- tarmoqning rivojlanish yo'nalishlarini muvofiqlashtirish, ilmiy - tadqiqot ishlari bo'yicha faoliyat va ularning ustivorligi strategiyasini ishlab chiqishga ko'maklashish;
- korxonalar ishlab chiqarishni texnologik darajasining ko'tarilishi uchun muhim omilligini isbotlash.

O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ -576 Qonuniga asosan ishlab chiqarish tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlaridan innovatsion mahsulotlar va xizmatlarga buyurtmalar olish va innovatsion infratuzilmani (texnologiya parklari, texnologiyalarni tarqatish (texnologiyalar transferi) markazlari, innovatsion klasterlar, venchur jamg'armalari, biznes-inkubatorlar va boshqalarni) rivojlantirish²⁴.

Mamlakatimiz korxonalarni innovatsiya faoliyatini kengaytirish uchun qulay muhit yaratilgan bularning hammasi albatta davlatimiz taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Innovatsion faoliyatda murakkablik va yuqori risk o'zida xarakterlanadi. Buning uchun innovatsiyada potensialni va ichki rag'batlantirishlar mavjudligi yetarli emas. Bu yerda hal qiluvchi harakat kuchi sifatida tashki rag'batlantirishlar va davlat ko'magi bo'lishi mumkin. Davlatning faol ko'mak muhiti, avalambor, «Fundamental fan» fazasi hisoblanadi. Ilmiy g'oyalar korxonalar faoliyatida keng joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576- sonli Qonuni qabul qilingan.

Yangilik (innovatsiya)lar inson faoliyatining barcha sohalarida mavjud. Ko'p variantli imkoniyatlardan kelib chiqib, innovatsiyalar qo'llanilishi, tarqalish ko'lami va xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

²⁴Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги ЎРҚ 576-сонли Қонуни, 29 октябрь 2019 йил

Qo'llanilish sohasiga ko'ra, yangiliklar ilmiy-texnik, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va davlat- huquqiyga bo'linadi.

Tarqalish ko'lamiga ko'ra, global, milliy, mintaqaviy, tarmoqli va joylardagi (korxonadagi, firmadagi) innovatsiyalarga farqlanadi.

Xususiyatiga ko'ra esa evolyutsion va radikal (bir yoqlama, turg'un) bo'lishi mumki. Evolyutsion yangiliklar uzluksiz yuz beradi va aksariyat holatda ishlab chiqarish, sotish, iste'mol qilish sohalaridan kelib tushayotgan g'oya va takliflar oqibati hisoblanadi. Evolyutsion yangiliklar jarayoni butunligicha jamiyat ehtiyojlariga bo'ysunadi, to'lovga yaroqli talab bilan shakllantiriladi va o'zi yuz berayotgan tizimning texnologik quvvati imkoniyatlari bilan cheklanadi. Bozorga yangi joriy etilgan narsalar bilan chiqish tezligi to'plangan tajribalar va bilimlarga bog'liq. Natijada iste'molchilarning istaklari to'g'risidagi ma'lumotlarni olish va tahlil qilish, bozor signallarini qabul qilish bo'yicha firma imkoniyatlari oshadi, to'plangan bilimlar esa innovatsiyalar yordamida mahsulotlar va texnologiyalarni takomillashtirish imkonini beradi.

Innovatsiya-mahsulot – tovar shaklida bozorga tadbiq etilayotgan tamomila yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot ko'rinishidagi yangilikdir. Ko'p hollarda yangi mahsulotni joriy etish yangi bozorlarni o'zlashtirish yoki yaratish bilan bog'liq bo'ladi.

Innovatsion-jarayon – bu mahsulotni ishlab chiqarishga xarajatlarni kamaytiruvchi texnik, ishlab chiqarish va boshqaruvga oid takomillashuvdir. Innovatsion-jarayon agar bozorda talab qilingan bo'lsa, innovatsion-mahsulotga aylanishi mumkin.

Yana shuningdek, mahsulotdan korxona chegaralaridan tashqarida foydalanish jarayonlariga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq innovatsiya-servisni ham alohida ajratishadi (kompyuterlarning dasturli ta'minoti).

Xizmatlar sohasida avvalgi ishlab chiqarish uslublari bilan ta'minlanmaydigan ishlab chiqarish va taqdim etish (xizmat ko'rsatish)ning tamomila yangi yoki jiddiy takomillashtirilgan uslublari innovatsiya hisoblanadi. Bunga turizm sohasi, bankka oid, konsal-

ting xizmatlari, eng yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarga qaratilgan boshqa tarmoqlar kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tushunchasi va amalga oshirish qanday yo'llari mavjud?*
- 2. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalarini ayting?*
- 3. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning tarkibiy qismlari nimadan iborat?*
- 4. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning ustivor yo'nalishlarini sanab o'ting?*
- 5. Innovatsiya faoliyatida tavakkalchilik tushunchasi va turlarini ayting?*
- 6. Innovatsion loyihalarda tavakkalchilikning o'rnini izohlab bering?*
- 7. Innovatsiya faoliyatida tavakkalchilikni boshqarish tushunchasini ayting?*
- 8. Innovatsiyaviy faoliyatni xarajat turlarini izohlab bering?*
- 9. Innovatsiyaviy faoliyatni xarajat turlarini hisoblash usulini ko'rsatib bering?*

VII BOB. INTELLEKTUAL KAPITAL VA BILIMLAR IQTISODIYOTI

O'quv maqsadi: *Korxonalarda ilmiy-texnik mahsulotlar bozori, intellektual kapital, intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishini, intellektual kapitalning qiymat modelini uning yaratilishini baholash huquqini muhofazalashni. Korxonalarda patent huquqi va ularni muhofazalash hamda intellektual mulkni boshqarish tizimini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Ilmiy-texnik mahsulot, intellektual kapital, intellektual qobiliyat, ixtiro, ijodiy salohiyat, iqtisodiy rag'batlantirish, intellektual salohiyat, mulkchilik huquqi, intellektual ijod, tijoratlash-tirish, qiymat, ixtiro, patent, xalqaro shartnomalar, xalqaro kelishuvlar.*

7.1. Intellektual kapital va intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishi

Turli rivojlangan mamlakatlarda intellektual mulk yetakchi bo'lib, umumiy milliy mahsulot hajmining 50%ni tashkil etadi. Mulk turi sifatida (davlat, xususiy, jamoat, hissadorlik) u bozor munosabatlari obyekti hisoblanadi, baholanish qiymatiga ega, shartnomalar va bitimlar, huquqlar berish predmeti bo'lishi mumkin, tovar aylanmasiga tijorat maqsadlarda qo'shilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko'rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o'rinlarda- tovar belgisi) o'sha kunning o'zida tovar belgisi haqidagi ma'lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda tovar belgilari davlat reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi²⁵

²⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Интеллектуал мулк соҳасида давлат бошқаруvinини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4168 сонли Қарори, 2019 йил 8 феврал

Bunday hamkorni tanlash iste'mol xususiyatlaridan kelib chiqishi lozim. Bozorning tor segmentiga yo'naltirilganda – patiyent-korxonalar tashkil etiladi.

Patent-korxonalar bozorning tor segmentiga ishlagan holda, ular moda, reklama va boshqa vositalar ta'sirida shakllangan ehtiyojlarni qondiradi. Ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishi hamda kashfiyotchilik faolligi pasayishi bosqichlarida faoliyat ko'rsatadilar. Ushbu korxonalardagi mahsulot sifati va hajmlariga bo'lgan talablar bozorlarni egallash muammolari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda ishlanmalarni amalga oshirish yoki to'xtatish, litsenziyalarni sotish yoki xarid qilish to'g'risida qaror qabul qilish ehtiyoji tug'iladi.

Patent – butun jamiyat va patent egasi o'rtasidagi shartnoma-dir. Ushbu shartnoma shartlari bo'yicha patent egasiga patentlangan kashfiyotni, belgilangan muddat davomida, ishlab chiqarish va undan foydalanishga to'sqinlik qilish huquqi beriladi. Patentlarning amal qilish muddati turli mamlakatlarda turlicha bo'lishi mumkin. Patent muddati yakunlangandan so'ng, patentlangan kashfiyotdan har kim erkin foydalanishi mumkin bo'ladi. Patent, keyinchalik amalga oshiriladigan tadqiqot va ishlanmalarni rag'batlantiradi, chunki raqobatdoshlar patentlangan kashfiyotlarga o'xshash bo'lgan kashfiyotlarni yaratishga harakat qilishadi. Patent innovatsiyalarni ham, patentdan foydalanish muddati davomida sarflangan xarajatlarni qoplash imkonini bergan holda investitsiyalarni ham rag'batlantiradi.

Intellektual mulk himoyasi – mualliflarning o'z intellektual mehnati mahsulotiga bo'lgan huquqlarini, rasmiylashtirilgan tasdi-g'idir.

Mulkning boshqa turlari kabi, intellektual mulk ham bahola-nishi, hisobga olinishi, sotilishi, ijaraga berilishi, yangi egalariga rasmiylashtirilishi, tijorat aylanmasiga kiritilishi mumkin. Intellek-tual mulk to'g'risida gap yuritar ekanmiz, ikkita asosiy tushunchani farqlash lozim: **muallif va huquq** egasi.

Muallif– o‘z ijodiy mehnati bilan intellektual mulk obyektini (kashfiyot, adabiyot asari, kompyuter dasturi va h.) yaratgan jismoniy shaxsdir.

Huquq egasi– intellektual mulk obyektidan foydalanish va ushbu foydalanish orqali daromad olish huquqiga ega bo‘lgan yuridik yoki jismoniy shaxs. Intellektual mulkni himoya qilishning asosiy turlarini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tovar belgisi, korxona nomi va xizmat belgilari birinchi navbatda tovar va xizmatlarni kelib chiqish manbasini ko‘rsatish, ularni boshqa tovar va xizmatlardan farqlash uchun mo‘ljallangan. Ular shuningdek, tegishli tovar va xizmatlarning sifati to‘g‘risida ham axborot beradi. Bular qatoriga belgilar, logotiplar, tovush signallari, tasvirlar va hattoki mahsulotning nofunktsional shakli ham kiritilishi mumkin. Korxona belgilari mahsulotni farqlash uchun iste‘molchilar manfaatiga va raqobatni rivojlantirish uchun xizmat qilar ekan ularni amal qilish muddatini istagancha uzaytirish mumkin bo‘ladi.

Kommutant korxonalar mahsulot ishlab chiqarishining pasayish bosqichida faoliyat yuritadi. Ularning ilmiy-texnik siyosati mahsulotni o‘z vaqtida ishlab chiqarishga qo‘yish, violent-korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnologik xususiyatlari darajasi, ehtiyojlar talablariga muvofiq ularga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida qaror qabul qilishni talab qiladi.

Ishlab chiqarishda texnologik qo‘llanuvchi bilimlar mehnatning moddiy mahsulotlariga qaraganda ancha kechroq mustaqil mahsulot xususiyatiga ega bo‘ladi. Bu ilmiy-texnik yutuqlarga mulkchilik huquqi ishlab chiqilgach, imkonli bo‘ldi va buning yordamida ixtirolar xususiy manfaatlari va yangi texnika yaratuvchilari huquqlari hamda jamiyat ishlab chiqarish kuchlarini takomillashtirish uchun ushbu yutuqlardan foydalanish tartiblari belgilanadi. Tovar munosabatlari asosiga qo‘yilgan birinchi huquqiy hujjat patent bo‘ldi.

Patent (patents – ochiq, yaqqol) – ixtirochiga beriladigan va uning muallifligini tasdiqlaydigan hamda ixtiroga istisnoli huquq va undan foydalanishga monopoliya huquq beruvchi guvohnomadir. Patent amaliy muddati 10-20 yil bilan chegaralanadi. Patent bilan bog'liq yuridik ahamiyatli harakatlar sodir etilgani uchun patent bojlari olinadi.

1421 yilda Florensiya shahar boshqarmasi tomonidan arxitektor, haykaltarosh va olim Filippo Brunelleskiga berilgan dunyodagi birinchi patent bilan kema burilishi krani ixtirosi himoya qilingandi.

Keyinchalik davlatlar patent egalari va tovar belgilari huquqlarini himoya qiluvchi qonunlar qabul qila boshlashdi. Patent qonunlari AQShda (1787), Fransiya (1791), Rossiyada (1812) qabul qilingandi, tovar belgilarini qayd etish 1875 yilda Buyuk Britaniya boshlangandi.

Amaliy ehtiyojlarga yo'naltirilgan fanning rivojlanishi ham texnologiyalar sohasida tovarga oid munosabatlar paydo bo'lishining muhim omili bo'ldi. Tadqiqotchilik mehnatining yollanmaga aylanishi, ko'p sonli korxonalarda ilg'or texnologiyalardan ko'p martalik foydalanish ehtiyoji texnologiyalar berishning litsenziya kabi shaklining tarqalishiga olib keldi. Litsenziya – bu texnologiya egasi tomonidan (litsenziar) ma'lum bir muddatga va to'lov evaziga manfaatdor tomonga (litsenziat) patent bilan himoyalangan yoki himoyalanganmagan shu texnologiyadan foydalanishga beriladigan ruxsat.

Bilimlarning iqtisodiy rivojlanish asosiy omiliga aylanish, bozorga intellektual mulk yangi obyektlarining chiqishi, tovar, moliya va ilmiy-texnik bozorlarning globallashuvi, intellektual mulkni himoya qilish global tizimini ishlab chiqishga urinishlar XX asr so'nggi choragida intellektual mulk bozorining shakllanishiga olib keldi.

Intellektual mulk huquqi – bu yaratuvchisining yoki uning qonuniy merosxo'riining intellektual faoliyat natijasidan foydalanish bo'yicha shundan bilvosita yoki bevosita daromad olish maqsadida yaratuvchisi nomini eslatish yoki eslatmaslik bilan xatti-harakatlar sodir etishga ruxsat berish yoki buni ta'qiqlash huquqidir.

Intellectual mulk natijasidan ruxsatsiz foydalanish intellektual mulk huquqining buzilishi hisoblanadi.

Intellectual mulk huquqining tarkibiy qismlari. Huquqlar, tavsif. Yaratuvchidan alohida beriladigan mulkka oid huquqlar (iqtisodiy mazmunga, huquqiy himoya muddatiga ega) tomonlar, ya'ni yaratuvchi va jamiyat manfaatlari muvozanatini saqlash. Huquqiy qo'riqlash belgilangan hududiga ega. Huquqlarining berilish ikkiyoqlamaligi. Shaxsiy mulkka oid emas, yaratuvchidan ajratilmas, berilmas (iqtisodiy mazmunga, qo'riqlash muddatiga ega emas (mudatsiz)).

Intellectual mulk qonunchilikda ko'zda tutilgan usullar bilan (savdo-sotiq, ayirboshlash, ijara va boshqalar) fuqaroviy aylanishga jalb etilganda daromad keltirishga qodir. Buni intellektual sarmoya deb atash mumkin. Moliya resurslari qo'shimcha manbai sifatida intellektual mulkdan foydalanish usullari shu mulkni xo'jalik jamiyatlari va uyushmalari nizomdagi sarmoyasiga kiritish, korxonalar real qiymatini korxonalar aktivlari tarkibida mulkka oid huquqlar qiymatini hisobga olish yo'li bilan oshirish va boshqalar hisoblanadi.

Ikkita misol keltiramiz: 2000 yilda N.E.Bauman nomidagi MDTU talabalari Artyom Yuxin va Andrey Klimov A4Vision kompaniyasiga asos solishdi. Ular har qanday uch o'lchovli yuza, jumladan inson yuzining ham raqamli nusxasini olish imkonini beruvchi skaner yaratishdi. Uning ustiga insonni xabardor qilmasdan ham yuzini «skanerlash» mumkin. 2002 yilda fuqaro aviatsiyasi Xalqaro tashkiloti nomi ostida jahonning 188 ta mamlakati Yangiorlean bitimini imzolashdi va u yuz biometrikasini keyingi avlod pasportlari hamda chiquvchi vizalar uchun identifikatsiya qilish asosiy texnologiyasi deb e'tirof etdi. 2003 yilda «biometrik» dasturlar va skanerlar savdosini yo'lga qo'ygan kompaniyaning aylanma mablag'i 1 mln AQSH dollariga yaqinlashdi. 2004 yilda A4Vision nazorat paketini Silikon vodiysining eng keksa venchur fondlaridan biri MentoVenture sotib oldi. Jalb qilingan pullarning

asosiy qismini kompaniya biometrik pasportlar ustida olib borilayotgan ishga sarflamoqda. 2005 yil oxiridan boshlab bunday biopasportlarni AQSH va Yevroittifoq fuqarolari olishmoqda, 2006 yildan esa Rossiyada 2013 yilda O'zbekistonda ham shunaqa chet el pasportlari berila boshlandi.

Yangi standartning standartlar bo'yicha Xalqaro tashkilotning (ISO) biometrika bo'yicha qo'mitasi tomonidan ma'qullanishi «uch o'lchamli fotografiya»ning bu texnologiyasi yagona xalqaro standart sifatida butun jahonda keyingi avlod pasportlari va vzalarida foydalanilishi zarurligini anglatadi.

Rossiyada innovatsion faoliyatning o'ta muhim qismi sifatida intellektual mulk bozorini shakllantirish uchun mos keluvchi qonuniy asos yaratish lozim; meyoriy metodik baza shakllantirish; amaldagi soliq va bojxona qonunchiligini o'zgartirish va to'ldirish zarur, chunki xo'jalik aylanishiga intellektual mulkning qo'shiluvidan keluvchi asosiy daromad ishlab chiqarish tovar mahsulotini sotish va yangi mahsulot chiqarish uchun sanoat texnologiyalaridan foydalanish jarayonida yuzaga keladi.

Ishlab chiqarishning tashkiliy texnikaviy darajasini taxlil qilish va uning istiqboli yangiliklarni joriy etish jarayonida rol funksiyalarini o'ziga olgan «antreprenierlar» va «intraprenierlar», «g'oyalar generatori», «axborot vositachilari» va boshqalar mavjud.

«Antreprenier» - innovatsiyaviy tashkiliy texnologik tayyorlik asoslarini boshqaruvining asosiy unsuridir. Bu odatda, yangi g'oyalarni qo'llab-quvvatlovchi va ilgari suruvchi, tavakkalchilik va noaniqlikdan qo'rqmaydigan, nostandart yechimlarni izlovchi va qiyinchiliklarni yengishga tayyor bo'lgan rahbar. Antreprenier uchun oldindan ko'ra bilish, g'oyaga sodiqlik, tashabbuskorlik, tavakkalchilikka yo'l qo'yish va byurokratik to'siqlarni yengib o'tish kabi shaxsiy xususiyatlar ham tavsifiydir.

Antreprenier tashqi vazifalarni hal etishga qaratilgan bo'lib:

- tashqi muhitda faoliyat yurituvchi tashkilot yaratish;
- tashqi faoliyatdagi korxona xizmatlarini muvofiqlashtirish;

- tashqi innovatsiyaviy muhit obyektlari bilan o'zaro aloqada bo'lish;
- yangi mahsulotni bozorda ilgari surish;
- yangi ishlanmalar va yangi mahsulotga bo'lgan ehtiyojni belgilash.

Shuning uchun ham antreprenyer yangi mahsulot bo'limining rahbari, loyiha boshlig'i kabi lavozimlarni egallaydi. Tashkilotda antreprenyerlar kam bo'ladi.

«Intraprenyer» - innovatsiyaviy boshqaruvdagi yana bir muhim shaxs. Intraprenyerlarning tashkilotdagi soni nisbatan ko'proq bo'lishi lozim. Bu ichki innovatsiyaviy muammolar, ichki innovatsiyaviy tadbirkorlikga yo'naltirilgan mutaxassis va boshqaruvchi. Uning vazifalariga ko'p sonli «aqliy hujumlar»ni tashkil etish, yangi g'oyalarning birlamchi qidiruvi, xodimlar innovatsiyaviy jarayonga kirishishi uchun sharoit yaratish va korxona «novatorlik» korxonasi deb hisoblanishi uchun novatorlarning yetarlicha sonini ta'minlash kiradi. Odatda, bu yuqori ijodiy faollikga ega guruh rahbari.

«G'oyalar generatori» - bu novatorlik xodimlarning boshqa bir turi. Uning tavsifiy xususiyatlariga qisqa muddat ichida ko'p sonli original takliflarni ishlab chiqish, faoliyat sohasi va tadqiqot predmetini o'zgartirish, murakkab masalalarni yechishga intilish, fikrlashdagi mustaqillik kabi xislatlarni kiritish mumkin. «goyalar generatori» sifatida faqatgina yetakchi olim va mutaxassislar emas, balki muhandislar, malakali ishchilar, funksional xizmatlar mutaxassislari ham xizmat ko'rsatishi mumkin.

«Axborot vositachilari» kommunikatsion tarmoqlarning bog'lama nuqtalarida joylashgan bo'lib, ixtisoslashgan axborotni jamlaydi va o'tkazadi, ilmiy-texnik, tijorat va boshqa xabarlar oqimlarini nazorat qiladi. Ular eng yangi bilimlar va yetakchi tajribalarni yig'adi va tarqatadi, yangi mahsulot yaratish yoki korxonada tashkiliy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishning turli bosqichlarida ijodiy faoliyatni axborot bilan ta'minlaydilar.

«Ishbilarmon farishtalar» - tavakkalchilikga ega loyihalar-ning investori sifatida chiquvchi shaxslar. Odatda, bu nafaqaxo'rlar yoki korxonaning katta yoshdagi xodimlari. Ulardan moliyalashtirish manbai sifatida foydalanishning qator ustunliklari mavjud. Ularning krediti ancha arzon, chunki jamg'armalardan farqli ravishda ularning xarajatlari kamroqdir.

Tashkilot iqtisodiy o'sish davrida ishga shtatdan tashqari ishchilarni qabul qilishi ham mumkin. Keyinchalik, ish faoliyati hajmi qisqarganda, birinchi navbatda vaqtinchalik xodimlar ozod etiladi.

Yangiliklarni ishlab chiqarishni tashkiliy texnologik tayyor-
garligining asoslarida innovatsiyaviy loyihaning maqsadlaridan biri, korxona haqiqatdan ham yuqoriroq sifatga ega bo'lgan yangi texnologik mahsulotlarni talab qilingan miqdorda ishlab chiqarish qobiliyatiga ega ekanligini potensial hamkorlarga isbotlashdan iboratdir.

Mana shunday yangiliklarni korxona darajasida yaratishda innovatsiyaviy loyihaning asosiy vazifalari quyidagilar:

- loyiha, innovatsiya turi (qayta qurish, yangi texnologiyalarni joriy etish va h.) asosiy maqsadlarini aniqlash va loyiha korxonaning umumiy maqsadlariga mos tushishini isbotlash;
- loyihani amalga oshirishning konkret natijalarini bayon etish (sotuvlar hajmini X mln. so'mga oshishi, X mln. so'm miqdorida sof daromad olish; mavjud bozordagi korxona ulushini X foizdan Z foizgacha oshirish va h.);
- loyihani amalga oshirishda qo'yilgan maqsadlarga erishish bo'yicha korxona innovatsiyaviy strategiyasini tanlash;
- qabul qilingan innovatsiyaviy strategiya doirasida amalga oshirish uchun muayyan tadbirlarni belgilash;
- innovatsiyaviy loyihani amalga oshirishda investorlar ishtirok etishining mumkin bo'lgan shakllarini belgilash;
- loyihani amalga oshirish natijasida korxona tomonidan taqdim etiladigan mahsulot va xizmatlarning yangi turlarini belgilash;

- moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- darajasini hisoblash;
- qoplanishning taxminiy muddatini aniqlash;
- innovatsiyaviy loyihaning taxminiy hayotiy siklini hisoblash;
- mazkur loyiha asosida korxonaning keyinchalik rivojlanishi istiqbollari belgilash.

Mana shu yuqorida ta'kidlangan innovatsiyaviy loyiha muayyan bozor va konkret iste'molchiga yo'naltirilgan. Korxona bozordagi muvaffaqiyatining asosi bo'lib, tovarlar hayotiy siklini qisqartirish va iste'molchilar talabalarini o'zgartirish, hamda raqobat kurashining keskinlashuvi bilan bog'liq bo'lgan yangiliklarni, xususan yangi turdagi mahsulot va xizmatlar ustida uzluksiz ish olib borish xizmat qiladi.

Texnologiyalarni rivojlantirishda innovatsiyaviy loyihalarni ishlab chiqishda, zamonaviy loyihalar, odatda, katta miqdordagi investitsiyalarni talab qilishini hisobga olish lozim. Investitsiyalar esa har doim ham mavjud emas. Shuning uchun ham investitsiyalar masalasi murakkab hisoblanadi, chunki investitsiyalarga ega bo'lish uchun loyihaning foydaliligi va samaradorligini isbotlab berish lozim. Bunda moliyalashtirish manbasi, uning hajmi, to'lovlar davriyligi va miqdorini tanlash asosiy hisoblanadi. Investorga yaratilayotgan loyihani tashkiliy texnikaviy darajasini tahlil qilib mohiyatini tushuntirib berish, hamkorlik ustunliklarini namoyish etish va asosiysi investor olishi kutilayotgan minimal va maksimal daromadlar istiqboli to'g'risida gap yuritish lozim. Ushbu ko'rsatkichlarning barchasini shunday taqdim etish lozimki, ular investorga o'z ta'sirini ko'rsatgan holda uni kapital qo'yilma amalga oshirish lozimligiga ishontirsin.

Innovatsiyaviy loyiha yetarlicha tushunarli bo'lishi lozim, u bilan tanishgan holda investorlar taklif etilayotgan dastur to'g'risida to'liq tushunchaga ega bo'lishlari va uning maqsadlarini anglab yetishlari lozim. Innovatsiyaviy loyihaning tarkibi va batafsillik darajasi yangilik dastur o'lchamlari va u amalga oshiriladigan

sohaga bog'liq bo'ladi. Misol uchun, qandaydir mahsulot ishlab chiqarish yoki tashkiliy texnologik innovatsiyani kiritish nazarda tutilgan bo'lsa, innovatsiyaviy dasturning pirovard mahsuloti va bu mahsulot bozorining murakkabliligi bilan belgilangan batafsil reja ishlab chiqilishi lozim. Innovatsiyaviy loyihaning tarkibi, shuningdek, rejalashtirilayotgan bozor o'lchami, raqobatdoshlar mavjudligi va dastur natijalarini qo'llash istiqbollariga bog'liq bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yangiliklarni ishlab chiqarishni tashkiliy texnologik tomondan innovatsiyaviy faoliyat rivojlanishini zamonaviy bosqichining o'ziga xos xususiyati yirik korxonalarda, yagona jarayonga tadqiqot va ishlab chiqarishni birlashtiruvchi, ilmiy-texnik majmualarning paydo bo'lishidir. Bu «ta'lim, fan - ishlab chiqarish» sikli barcha bosqichlari o'rtasida qalin aloqa bo'lishini nazarda tutadi. Bir butun ilmiy-ishlab chiqarish-savdo tizimlarini yaratilishi obyektiv qonuniyatga asoslangan, hamda ilmiy-texnik taraqqiyot va korxonaning bozor ehtiyojlari bilan belgilangan bo'ladi.

Innovatsiyalarni turkumlashtiruvchi belgilarning asosiylari bu :

- kategoriya va sinf. Kategoriya, mahsulot hayotiy siklining qaysi qismida innovatsiya amalga oshirilishini aniqlaydi;
- korxona faoliyatining pirovard mahsulotidagi innovatsiyalar;
- jarayonlar innovatsiyasi – pirovard mahsulotni rivojlantirish, ishlab chiqarish va tarqatish usullariga tegishli;
- protseduralar innovatsiyasi – korxona tashkiliy-boshqaruv tuzilmasini rivojlantirish uslublariga tegishli;
- sikllar innovatsiyasi – mahsulot hayotiy siklining bir nechta bosqichlarini yoppasiga rivojlanishi (jarayon va protseduralarning o'zaro faoliyati).

Bunday turkumlashtirish nafaqat texnologiyalar balki protseduralar, standartlar va yondashuvlarga ham nisbatan qo'llanilishi mumkin. Innovatsiyalarni turkumlashtirishning ikkinchi belgisi

bo'lmish – innovatsiyalar sinfi – u yoki bu innovatsiya tomonidan amalga oshirilgan o'zgarishlar qanchalik katta ekanligini tavsiflaydi

- **o'zgartiruvchi** innovatsiyalar – pirovard mahsulot, jarayon, hayotiy sikl sohalaridagi unchalik katta bo'lmagan o'zgarishlar;
- **yaxshilovchi** (distinktiv) innovatsiyalar–yangi texnologiya va yondashuvlarga asoslanmagan ammo ancha ustuvorlik va yaxshilanishni ta'minlaydi;
- **yorib o'tuvchi** innovatsiyalar–fundamental yangi texnologiya va yondashuvlarga asoslangan. Oldin mumkin bo'lmagan yoki noma'lum funksiyalarni yangi, oldingidan ustun usulda amalga oshirishga imkon beradi;
- **integratsiyalovchi** innovatsiyalar – innovatsiyalar birinchi uchta sinfining o'zaro birlashuvidan foydalanadi. Integratsiyalovchi innovatsiyalar innovatsiyaviy jarayonning so'nggi bosqichini amalga oshirishini ta'minlaydi.

Yorib o'tuvchi innovatsiyalar yaxshilovchi innovatsiyalar sonining ko'payishi oqibatida yuzaga keladi, yaxshilovchi innovatsiyalar paydo bo'lishiga esa o'zgartiruvchi innovatsiyalar oqimi sababch bo'ladi. Foydalanish sohasi kabi, innovatsiyalarning kategoriyasi va sinfi ham faoliyat sohasi, korxona yoki bo'limning tutgan o'rnidan kelib chiqqan holda o'zgarishi mumkin. Misol uchun, Asaka avtomobil zavodi konveyeri uchun yorib o'tuvchi sanalgan innovatsiya, ishlab chiqarish bo'limi uchun distinktiv innovatsiya sanalashi mumkin.

Korxona ichidagi barcha narsa ushbu kartaning bir yoki bir nechta sohasi doirasida innovatsiyalarga duch kelishi mumkin. Innovatsiyaviy karta innovatsiyalar va ularning maqsadlarini muzokara qilishda ham foydali, hamda ijodiy jarayonni yaxshilovchi vosita sanaladi.

7.2. Intellektual mulkni tijoratlashtirish mohiyati va amalga oshirish bosqichlari va zarurligi.

O'zbekiston kapitalni import qiluvchi mamlakat sifatida jahon maydoniga chiqar ekan, bir qator muayyan manfaatlarni ko'zlaydi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida mamlakatga xorijdan yangi texnologiyalar, uskunalar, «nou-xau»ni olib kirishga, chet ellik mutaxassislar, ekspertlar va maslahatchilarni jalb qilish orqali mahsulot sifati va ishchi kuchi malakasini oshirishga erishish mumkin.

Shuningdek, xorij sarmoyalari ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, qo'shimcha ish o'rinlariga ega qiladi, yangi texnika va texnologiyalarni iqtisodiyot tarmoqlariga olib kiradi, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuviga yordam beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida innovatsiyalarni amalga oshirish samarasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ammo, o'tish iqtisodiyoti uchun ham u yetarlicha muhim hisoblanadi.

Hisobga olinadigan natija va xarajatlarga bog'liq holda samaraning quyidagi turlari farqlanadi (7.2.1 - jadval).

7.2.1- jadval

Samara turi	Omillar va ko'rsatkichlar
1.Iqtisodiy	Ko'rsatkichlar, innovatsiyani amalga oshirish bilan belgilanadigan qiymat ifodasiga ega barcha natijalar va xarajatlarni hisobga oladi.
2.Ilmiy-texnik	Yangilik, oddiylilik, foydalilik, didga moslik, ixchamlik.
3.Moliyaviy	Ko'rsatkichlarni hisoblash moliyaviy ko'rsatkichlarga asoslanadi.
4. Resurs	Ko'rsatkichlar, ishlab chiqarish hajmi va u yoki bu resurs turining iste'moliga innovatsiyaning ta'sirini ko'rsatadi.
5.Ijtimoiy	Ko'rsatkichlar, innovatsiyani amalga oshirishning ijtimoiy natijalarini hisobga oladi.
6.Ekologik	Shovqin, elektrmagnit maydon, yorug'lilik, vibratsiya, zararli gazlar, og'ir metallar. Ko'rsatkichlar, innovatsiyaning atrof muhitga bo'lgan ta'sirini hisobga oladi.

Natija va xarajatlarni hisobga olishning vaqt davriga bog'liq holda, joriy davr samarasi va yillik samara ko'rsatkichlari farqlanadi.

Qabul qilingan vaqt davrining davomiyligi quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- innovatsiyaviy davr davomiyligi;
- innovatsiya obyektlarining xizmat muddati;
- boshlang'ich axborotning ishonchliligi darajasi;
- investorlar talablari.

Ma'lumki, samaradorlikni baholashning umumiy tamoyili samara (natija) va xarajatlarni taqqoslashga asoslanadi.

Ushbu nisbat ham natural, ham pul kattaliklarida ifodalangan bo'lishi va bunda bir xil vaziyat uchun samaradorlik ko'rsatkichlari turlicha bo'lishi mumkin. Ammo, asosiysi «ishlab chiqarishdagi samaradorlik – bu doimo nisbat» ekanligini bilish muhimdir.

Umuman olganda, innovatsiyalarning eng qulay variantini tanlash va iqtisodiy samaradorligini aniqlash muammosi, bir tomondan, innovatsiyalardan foydalanishdan olinadigan pirovard natijaning, ularni ishlab chiqish va amalga oshirish xarajatlaridan yuqori bo'lishini, ikkinchi tomondan esa, olingan natijalarni boshqa o'xshash innovatsiyalardan olinishi mumkin bo'lgan natijalar bilan taqqoslashni talab qiladi.

Tezlashtirilgan amortizatsiyani amalga oshiruvchi korxonalar-da, to'g'ri variantni tezda tanlash va baholashga ayniqsa keskin zaruriyat paydo bo'ladi. Natijalarni xarajatlar bilan taqqoslashga asoslangan innovatsiyalar samarasini hisoblash uslubi, yangi ishlanmalardan foydalanish maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beradi. Innovatsiyalarning umumiy iqtisodiy samaradorligini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanilishi mumkin:

1. Integral samara (S_{int}) – boshlang'ich yilga olib kelingan, ya'ni diskontlangan, hisob davri natijalari va innovatsiyaviy xarajatlari-ning ayirmasi kattaligidir.

$$C_{int} = \sum_{t=0}^{T_h} (H_t - X_t) \cdot \alpha_t, \quad (7.1)$$

Bu yerda: T_h – hisob yili;

N_t – t-yildagi natija;

X_t – t-yildagi innovatsiyaviy xarajatlar;

α_t – diskontlash koeffitsiyenti.

Integral samara, shuningdek, sof diskontlangan daromad, sof keltirilgan qiymat, sof keltirilgan samara deb ham nomlanadi.

2. Innovatsiyalar rentabelligi indeksi J_r .

Diskontlash uslubi – turli vaqtda amalga oshirilgan xarajat va daromadlar uslubi, mablag' kam bo'lganda innovatsiyalarga mablag' qo'yish yo'nalishini tanlash imkonini beradi.

Ushbu uslub, qattiq chegaralangan byudjetdan moliyalashtiriladigan tashkilotlar uchun foydali hisoblanadi. Bunday vaziyatlarda, barcha mavjud bo'lgan innovatsiya variantlarini, ularning rentabelligi pasayishi bo'yicha tartibga solish taklif etiladi. Rentabellik ko'rsatkichi sifatida esa rentabellik indeksidan foydalanish mumkin. U shuningdek, daromadlilik indeksi va foydalilik indeksi deb ham ataladi. Rentabellik indeksi – bitta davrga olib kelingan daromadlar va innovatsiyaviy xarajatlarning nisbatidir.

Rentabellik indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$J_r = \frac{\sum_{j=0}^{T_r} D_j * \alpha_t}{\sum_{t=0}^{T_r} K_t * \alpha_t} \quad (7.2)$$

Bu yerda: J_r – rentabellik indeksi;

D_j – j-davrdagi daromad;

K_t – t-davrdagi innovatsiyalarga oshirilgan kapital qo'yilmalar hajmi.

Keltirilgan ifoda nisbatida innovatsiyalarni amalga oshirishning boshlanishiga keltirilgan daromadlar kattaligi, mahrajida esa investitsiyalash jarayonining boshiga nisbatan diskontlangan, innovatsiyalarga kiritilgan investitsiyalar kattaligi o'z aksini topgan.

Yoki boshqacha qilib aytganda, bu yerda to'lov oqimlarining daromad va investitsiyaviy qismlari taqqoslanadi.

Rentabellik indeksi integral samara bilan yaqindan bog'liq, agarda integral samara E_{int} musbat bo'lsa, unda rentabellik indeksi $J_r > 1$, va aksincha. $J_r > 1$ bo'lganda innovatsiyaviy loyiha samarali hisoblanadi. Aks holda, ya'ni $J_r < 1$ bo'lganda - samarasiz.

Mablag'lar cheklanganligi va tanqisligi sharoitida, rentabellik indeksi yuqori bo'lgan innovatsiyaviy loyihalar ustuvorlikga ega bo'lishi kerak.

3. **Rentabellik meyor**i Yer – bu diskontning shunday meyoriki, unda muayyan yillardagi diskontlangan daromadlar kattaligi innovatsiyaviy qo'yilmalarga teng bo'ladi. Bunda innovatsiyaviy loyiha-ning daromad va xarajatlari hisob vaqtiga keltirilish yo'li bilan topiladi.

$$M = \sum_{t=1}^T \frac{M_t}{(1+E_p)^t} \quad (7.3)$$

$$\text{yoki } K = \sum_{t=1}^T \frac{K_t}{(1+E_p)^t} \quad (7.4)$$

Ushbu ko'rsatkich muayyan investitsiyaviy qarorning, diskont stavkasi bilan ifodalanadigan daromadlilik darajasini boshqacharoq tavsiflaydi. Rentabellik meyor i ko'rsatkichi shuningdek, **daromadlilikning ichki meyor**i, **foydaning ichki meyor**i, **investitsiyalarni qaytarish meyor**i deb ham ataladi. Xorijda, rentabellik meyor i, investitsiyalar miqdoriy tahlilining birinchi qadami sifatida ko'p qo'llaniladi. Keyinchalik tahlil qilish uchun, daromadlilik ichki meyor i 15-20%dan kam bo'lmagan innovatsiyaviy loyihalar tanlanadi. Rentabellik meyor i tahliliy tarzda, innovatsiyalar hayotining iqtisodiy muddatida hisoblangan integral samara nolga teng bo'lishini ta'minlovchi, rentabellikning chegaraviy qiymati sifatida aniqlanadi. Olingan Yer kattaligini investor tomonidan talab qilinadigan rentabellik meyor i bilan taqqoslanadi. Innovatsiyaviy qarorni qabul qilish to'g'risidagi masala, Yer qiymati investor talab qilgan kattalikdan past bo'lmagan taqdirdagina ko'rib chiqilishi mumkin.

Agarda innovatsiyaviy loyiha bank ssudasi hisobiga to'liq moliyalashtirilsa, unda Yer bank foiz stavkasining mumkin bo'lgan maksimal darajasini ko'rsatadi, foiz stavkasining ushbu darajadan yuqori bo'lishi loyihani samarasiz qiladi. Boshqa manbalardan moliyaashtirishga yo'l qo'yilganda esa, Yer-ning quyi chegarasi, avans kapitali qiymatiga teng bo'ladi. O'z navbatida, avans kapitali,

undan foydalanish uchun olinadigan to'lovning o'rtacha arifmetik kattaligi sifatida hisoblanishi mumkin.

Shartli masalani ko'rib chiqamiz. Yirik kashfiyotni amalga oshirish uchun uzoq muddatli kreditlar, aksiyalar va davlat byudjeti mablag'larini jalb etishga to'g'ri keldi. Moliyalashtirish manbalarining ulushi va ularga bo'lgan yillik to'lovlar misoli 7.2.1-jadvalda keltirilgan.

7.2.1- jadval

Moliyalashtirish manbalari	Ulushi, %	Yillik to'lovlar, %
Uzoq muddatli kreditlar	40,0	12,0
Aksiyalar	40,0	15,0
Byudjet mablag'lari	20,0	-
Jami	100,0	

Min Yer-dan iborat avans kapitalining qiymati $(12 * 40 + 15 * 40) = 10,8\%$ yoki 0,011ga teng bo'ladi.

Qoplanish davri T_0 investitsiyalar samaradorligini baholashning eng keng tarqalgan ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Amaliyotda foydalaniladigan «kapital qo'yilmalarni qoplanish muddati» ko'rsatkichidan farqli ravishda, u ham daromadga emas, balki investitsiyaviy mablag'lar va pul oqimlarini diskontlashga asoslanadi. Mamlakatimizdagi mavjud ichki resurslarimiz ko'lamini kengaytirish borasida Tiklanish va taraqqiyot fondining rolini kuchaytirish g'oyat muhim o'rin tutadi. Hozirgi vaqtda 6 milliard AQSH dollaridan ortiq mablag'ga ega bo'lgan ushbu Fond strategik muhim investitsiya loyihalarini xorijiy investorlar bilan birgalikda moliyalashtirishda yetakchi sheriklardan biri sifatida faoliyat olib bormoqda.

Bozor sharoitidagi investitsiyalash katta tavakkalchilik bilan bog'liq va qo'yilmalarni qoplanish muddati qanchalik uzoq bo'lsa tavakkalchilik ham shunchalik yuqori bo'ladi. Bu vaqt davomida bozor konyukturasi ham, narxlar ham ancha o'zgarishi mumkin. Bunday yondashuv ayniqsa ilmiy-texnik taraqqiyot sur'atlari yuqori

bo'lgan tarmoq va mahsulotlar uchun dolzarb hisoblanadi, chunki ular da yangi texnologiya yoki mahsulotning paydo bo'lishi oldingi investitsiyalarni puchga chiqarib tashlashi mumkin.

Va nihoyat, «qoplanish davri» ko'rsatkichi tanlanishining yana bir sababi sifatida, innovatsiyaviy tadbir amalga oshishiga bo'lgan ishonchsizlikni va investor uzoq muddatga qo'yilma amalga oshirish istagida bo'lmasligini keltirish mumkin.

4. Qoplanish davri formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$T_o = \frac{K}{D} \quad (7.5)$$

Bu yerda: K- innovatsiyalarga kiritilgan birlamchi kapital qo'yilmalar;

D – yillik pul daromadlari.

Yangi texnikani joriy etishning iqtisodiy samarasini hisoblash uslubiyotini misollarda ko'rib chiqamiz.

1 - misol. Payvandlash bo'yicha yangi uskuna joriy etilmoqda. Vaqt omilini hisobga olgan holda mazkur uskunadan foydalanishning iqtisodiy samarasini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Hisob davri yillari					
	1	2	3	4	5	6
Natijalar-R	14260	15812	16662	18750	26250	28750
Xarajatlar – Z	996	4233	10213	18140	18396	20148
10% daromad stavkasidagi diskontlash koeffitsiyenti	0,9091	0,8264	0,7513	0,683	0,6209	0,5645

Yechim: hisob davri yillari, ya'ni uskuna joriy etishning 6 yili mobaynidagi diskontlangan natijalar va diskontlangan xarajatlarni topamiz.

1. $N = (14260 * 0,9091) + (15812 * 0,8264) + (16662 * 0,7513) + (18750 * 0,6830) + (26250 * 0,6209) + (28750 * 0,5645) = 12963,8$

+ 13067,0 + 12518,22 + 12806,3 + 16298,6 + 16229,4 = 83883,3 pul birligi.

2. $X = (996 * 0,9091) + (4233 * 0,8264) + (10213 * 0,7513) + (18140 * 0,6830) + 18396 * 0,6209) + (20148 * 0,5645) = 905,5 + 3498,2 + 7673 + 12389,6 + 11422 + 11373,5 = 47261,8$ pul birligi.

№	Investitsiyalar (K), mln. so'm.	Rejalashtirilgan daromad, mln. so'm.
1	446,5	640,2
2	750,6	977,5
3	1250,0	1475,5

3. $S = \sum H - \sum X.$

Ya'ni, payvandlash uskunasidan foydalanishning iqtisodiy samarasi $(83883,3 - 47261,8) = 36621,5$ ga teng bo'ladi.

2-misol. Joriy etish uchun uchta kashfiyot taklif etilgan. Ulardan qaysi birining rentabelligi katta ekanligini aniqlash lozim.

Yechim: Daromdlilik indeksini topamiz.

$$J_{\text{dop}} = \frac{H_i}{K_i} \cdot 100\%.$$

Birinchi kashfiyot bo'yicha:

$$J_{\text{dop}} = \frac{1475,5}{1250,0} \cdot 100\% = 118,04\%.$$

Ikkinchi kashfiyot bo'yicha:

$$J_{\text{dop}} = \frac{977,5}{750,6} \cdot 100\% = 130,23\%.$$

Uchinchi kashfiyot bo'yicha:

$$J_{\text{dop}} = \frac{640,2}{446,5} \cdot 100\% = 143,38\%.$$

Shunday qilib, innovatsiyalardan foydalanishning samarasi hisobga olinadigan natija va xarajatlarga bog'liq bo'ladi. U natijalar va xarajatlar nisbati orqali belgilanadi.

Innovatsiyaviy faoliyat natijalari muayyan buyumlashgan shaklga ega bo'lishi yoki buyumlashmagan shaklda (misol uchun, nou-xau) bo'lishi mumkin.

Yangilik (innovatsiya) yaratuvchilari ularga mualliflik yoki unga bog'liq huquqlarni oladi. Oqibatda, **intellektual mulk** kabi yuridik tushuncha paydo bo'ladi. Ushbu tushuncha, 1967 yilda Intellectual mulk butunjahon tashkilotiga asos solgan Konvensiyada ko'zda tutilgan.

O'zbekistonda intellektual mulkning qonuniy himoya qilinishi O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi bilan kafolatlangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellectual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko'rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o'rinlarda- tovar belgisi) o'sha kunning o'zida tovar belgisi haqidagi ma'lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda tovar belgilari davlat reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi²⁶.

Intellectual mulk obyektlari huquqlarini saqlash sohasida qator qonunlar ham mavjud.

Intellectual mulk obyektlari korxona va tashkilotlar tomonidan qo'llanilishi, ularga daromad olib kelishi mumkin. Ular nomoddiy aktivlar tarkibiga kiritiladi.

Kashfiyotlarni himoyalovchi hujjatlar sifatida patentlar, mualliflik guvohnomalarini keltirish mumkin.

7.3. Intellectual mulkni yaratish, baholash, huquqiy muhofazani ta'minlash hamda ularni huquqiy asoslari.

Keyingi yillarda bozorlarda transmilliy firma va korporatsiyalar asosiy o'rinni egallamoqda, bu esa amaldagi subyektlar sonining qisqarishiga olib keldi, ammo savdo markalari ko'paydi va ularning paydo bo'lish sur'ati tezlashdi, mavjudlik muddati qisqargan yangi tovarlarni ishlab chiqarish tezligi oshadi hamda bu holat

²⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellectual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4168 sonli Qarori, 2019 yil 8 fevral

innovatsiyalarni joriy etishga va yangi brendlar, tovar turlari yuzaga kelishiga turtki bo'ldi; bozorlarning segmentatsiyasi ko'paydi, yangi mahsulotni bozorga chiqarish qiymati oshdi; iste'molchilarning fe'l-atvori o'zgardi; axborot manbalariga yo'l ochilgani bois ular mahsulotlar, xizmatlar va reklamaga yanada talabchanroq bo'lishdi. Bozorlardagi o'zgarishlar innovatsion faoliyatga katta ta'sir qiladi. Binobarin, omadsiz urinishlar foizi ham o'sadi va bu mahsulotlar mavjudlik muddati qisqarishi hamda yangi mahsulotlarni rivojlantirish va olg'a surishga xarajatning o'sishi bilan bog'liq. Shu sababli yangi mahsulotni ishlab chiqish, yangiliklarini yaratish jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi.

Eng keng tarqalganlari bu mazkur bozor ichida yuzaga keluvchi mahsulotlardir. Ushbu innovatsiyalar yangi kategoriyalar yoki bozorlarni yaratmaydi, yangi mahsulot esa dastlabki g'oya yuzaga kelgan kategoriya doirasida paydo bo'ladi. Ular aniq bir mahsulot yoki xizmatning istalgan asosiy xususiyatlari turlarining kengayishi yoki qisqarishi, tashqi bezakning o'zgarishi, mahsulot o'rami yoki xizmat ko'rsatish muhitining o'zgarishiga asoslanadi. Yangiliklarni bunday yaratish eng keng tarqalgandir, u bozorga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki uning hajmini oshiradi va ehtimolli iste'molchilarning haqiqiysiga aylanishini ta'minlaydi.

Yangiliklarni yaratishning muqobil yo'li – mavjud bozordan tashqarida yuzaga keluvchi mahsulotlardir. Mahsulotning to'liq o'zgarishi holatlarida yangi vaziyatlar, avval e'tiborga olinmagan yangi kategoriyadagi iste'molchilar paydo bo'ladi. Bunday turdagi innovatsiyalar ustunligi shundan iboratki, bozorning bir qismini bosib olish o'rniga yangi bozor yaratiladi.

Misol qilib, yoqilg'i quyish shahobchalarida daromad olishning muqobil manbai sifatida oziq-ovqat mahsulotlaridan foydalanish g'oyasini olish mumkin. Bugungi kunda ko'plab mamlakatlar yirik shaharlaridagi yoqilg'i quyish shahobchalarida meva, non, sabzavotlar va boshqa mahsulotlarni xarid qilish mumkin. Uning ustiga, agar bir litr benzinni sotishdan tushgan daromad 1%ga

yaqinni tashkil etsa, oziq-ovqat do'konlarining o'rtacha daromadi – 50%dan ortiqroqdir. Boshqa bir misol. Internet yangilik bo'lgan, har kim ham foydalana olmagan paytlarda qahvaxonalar mijozlariga internetga ulanish imtiyozi berildi. Ushbu g'oyani amalga oshirish yangi tadbirkorlik – internet-qahvaxonalar yaratilishiga olib keldi. Ularning xo'jayinlari ko'proq vaqtini shu yerda o'tkazishdan manfaatdor, chunki qahva sotgandan ko'ra, internet xizmatini taqdim etishdan katta daromad olishdi.

Innovatsiyalarga keltirilgan ikkita har xil yondashuvda birinchi holatda mavjud bozor doirasidagi o'zgartirishlar, ikkinchisida esa mahsulotning muvofiq o'zgarishlari va yangi iste'molchilarni jalb qilish bilan yangi kategoriyanı yaratish aks etgan.

Birinchi yordashuv vertikal marketingni aks ettiradi – izchil va mantiqiy fikrlash jarayoni orqali umumiydan xususiyya; ikkinchi yondashuv – lateral marketing – orginal va ijodiy fikrlashdan foydalanib, xususiyydan umumiyga.

Filip Kotler va Fernando de Bez Triaslar «Marketingga oid yangi texnologiyalar» kitobida lateral marketingning quyidagi ta'rifini keltirishadi: «Bu mavjud mahsulotlar yoki xizmatlarga nisbatan qo'llanilish natijasida ayni paytda qamrab olinmagan ehtiyojlarni, maqsadli iste'molchilarni yoki vaziyatlarni qamrab oluvchi innovatsion mahsulot yoki xizmatlarni beradigan ish jarayonidir va shu tarzda u yangi kategoriyalar yoki bozorlarni yaratish uchun yuqori darajdagi imkoniyatlar taqdim etuvchi jarayon hisoblanadi».

Lateral marketing ana'anaviydan bir qator farqlarga ega – u o'zgarishlarni rag'batlantirib, yaqqol ma'nosiz ham mahsulot yoki xizmatlarning boshqa kategoriyalariga tez sakrab o'tishi mumkin; yangi qarashga olib kelishi mumkin bo'lgan hech bir imkoniyatdan voz kechmaydi; aniq bir mahsulotga mansub bo'lmagan kategoriyalar yoki tovarlardan foydalanishi mumkin, vertikal marketing esa ehtimolli bozor tavsifidan tashqarida bo'lgan konsepsiyalarni istesno etadi.

Mahsulot yoki xizmat raqobat qilayotgan bozor lateral marketing unsurlarini o'z ichiga oladi. Bular «ehtiyoj», «maqsad», «sharoit» kabilar. Sharoit «makon», «zamon», «vaziyat» va «tajriba» mushtarakligidan iborat.

Hech bir mahsulot, hech bir xizmat ushbu unsurlarsiz mavjud bo'la olmaydi. Ulardan birining o'zgarishi tovar, xizmat va yangi unsur orasida uzilish paydo bo'lishini keltirib chiqaradi. Shu unsurlardan birini istisno qilish yoki qayta yaratish, shulardan ikkitasini birlashtirish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish uchun ma'lum say-harakatlar talab etiladi.

Ehtiyojning o'zgarishi. Firmalar qo'shimcha daromad manbalarini qidiradilar (masalan, taksomotor parki taksi haydovchilaridan hujjatlar solingan paketlarni tez yetkazib berishda foydalanishni taklif etadi).

Maqsadning o'zgarishi. Mazkur mahsulot yoki xizmat bozorida ehtimolli maqsadli mijoz bo'lmagan iste'molchilarni tanlash va jalb qilish.

Sharoitning o'zgarishi. Avval foydalanilmagan mahsulotni amalga oshirish joyi, sharoiti va vaziyatini taklif etish.

Vaziyatning o'zgarishi va tajribadan foydalanish. Boshqa mahsulotlar mustahkam o'rin egallagan, taklif etilayotganidan esa foydalanilmagan sohada qo'llanadi. Masalan, tavakkalchilik xavfini o'zi uchun qabul qilish (ko'prikdan rezina arqonlarda sakarash) ekstremal turizm va sportning paydo bo'lishi va tarqalishiga olib keladi.

Korxona innovatsionligi mezoni uning bozordagi ishtirokni saqlab turish va kengaytirishga doimiy strategik yo'nalishi hisoblanadi. Strategik amalga oshirish yo'llarini aniqlashi uchun firma belgilangan marraga erishishining batafsil marketing rejasini tayyorlashi zarur. Odatda, bunday reja oltita bo'limdan iborat bo'ladi: vaziyat tahlili, maqsadlar, strategiya, taktika, byudjet va nazorat.

Vaziyat tahlili. Firma makromiqyosda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy, texnologik vaziyatni tahlil qiladi va uning atrofidagi

ishtirokchi shaxslarni (kompaniyani, raqobatchilarni, sotuvchilar va ta'minotchilarni) tekshiradi. Buning uchun firma odatda kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavf-xatar tahlilini o'tkazadi.

Maqsadlar. Tahlil jarayonida belgilangan imkoniyatlardan kelib chiqib, firma maqsadlar va sohib (hissador)lar manfaatlari hamda tadbirkorlikka aloqasi bo'lgan boshqa omillarni hisobga olgan holda ularning bajarilish vaqtini belgilaydi.

Strategiya. Belgilangan maqsadlarga erishish uchun eng samarali xatti-harakatlar yo'nalishi tanlanadi. Strategiyani ishlab chiqish uchun eng yaxshi qoidalardan biri mazkur maqsadli bozorning iste'molchilari nimani yaxshi ko'rishlari va nimani yoqtirmasliklarini aniqlashga urinishdan iborat.

Taktika. Batafsil ishlab chiqilishi zarur: mahsulot, narx, joy, olg'a surish, odamlar, jarayon, rejani amalga oshirishdagi taqvim muddatlarida aniq bir xodimlar tomonidan bajariladigan xatti-harakatlar.

Byudjet. Belgilangan marraga yetish uchun firma byudjetda muvofiq tadbirlarni amalga oshirish uchun yetarlicha mablag'ni ko'zda tutishi lozim.

Nazorat. Firma reja bajarilishi ustidan nazorat muddatlarini belgilaydi, zarurat tug'ilganda esa rejalarni tahrir qilish choralari qabul qiladi: maqsadlar, strategiya qayta ko'rib chiqiladi yoki taktika o'zgartiriladi.

Alohida bir shaxs yoki jamoaning ijodiy sa'i-harakatlari natijasida yaralgan intellektual mahsulot intellektual xususiy mulk asosini tashkil etadi.

U turli shakllarda bo'lishi mumkin: kashfiyot va ixtirolar, yangi mahsulot va texnika namunalari, yangi texnologiyalar, ilmiy-ishlab chiqarish, konsalting, moliya-iqtisodiy, boshqaruv, marketing xizmatlari hamda adabiy-badiiy ijodning har xil turlari.

Intellektual mulk tushunchasining mazmuni intellektual mulk Butun jahon tashkiloti (IMBT) konvensiyasida bayon etilgan: «Intel-

lektual mulk adabiy, badiiy va ilmiy asarlari, radio va televizion namoyishlarga; inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolarga; ilmiy kashfiyotlarga; ishlab chiqarish namunalariga; savdo belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, firma nomlari va tijoriy alomatlarga; adolatsiz raqobatga qarshi himoyaga taalluqli huquqlarni hamda ishlab chiqarish, ilmiy, adabiy va badiiy sohalaridagi intellektual faoliyatga daxldor boshqa huquqlarni o'zida mujassam etadi».

Iqtisodiy taraqqiyotda intellektual mulk rolini yuksak baholash mubolag'a bo'lmaydi. Bu – barcha davlatlarning asosiy zahirasi, chunki uchinchi ming yillikda iqtisodiyot taraqqiyotining asosiy rag'batlantiruvchisi tabiiy resurslar emas, balki intellektual faoliyat natijalari bo'ladi.

O'zbekistonda intellektual mulk tizimi asosida ijodiy faoliyat, uning natijalari, ulardan tijorat maqsadlarida foydalanish va huquqiy himoya masalalarini tartibga soluvchi qonuniy meyorlar yotadi. Qonunlardan tashqari, intellektual mulk tizimi yaxlitligi uning ishlashini, qonuniy himoyasini va qonunbuzarliklarga qarshi kurashni tashkil etuvchi davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'minlanadi.

Intellektual mulk – bu individual yoki jamoaviy subyektlarning ilmiy-texnik, adabiy va boshqacha ijodini mujassam etuvchi biror-bir obyektiv shakllarda ifodalangan ideal obyektlarga ega bo'lish, foydalanish, qo'llash munosabatlaridir. Intellektual mulk inson ongi, aqli mahsulining natijasi bo'lib, uning chegaralari mislsiz keng, imkoniyatlari tuganmas, o'zgarishi shunchalik tezkorki, bir necha yillar davomida intellektual mukning yangi turlari yuzaga keladi, uning strukturasi va funksiyalari o'zgaradi.

Intellektual mulkning barcha obyektlari – aqliy faoliyat natijalari yoki namoyonlaridir. Ko'p hollarda ushbu mahsulotlar inson iste'dodining fan, texnika, adabiyot, san'at sohalaridagi bilvosita va bevosita namoyoni hisoblanadi.

Inson mehnatining boshqa mahsulotlari kabi intellektual faoliyat natijalari baholanish qiymatiga ega. Ular mahsulot

ayirboshlashga tijorat asosda kiritilishi, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqacha foydali samara berishi, shaxsiy va jamoat ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Mulk subyekti o'z hukumiy va o'z manfaatlaridan kelib chiqib, uchinchi shaxslarni aralashtirmagan holda intellektual faoliyat mahsulotlarini o'zlashtirishni, egalik qilishni, foydalanish va qo'llashni amalga oshiradi.

Intellektual mulk mahsulotlari nomoddiy xususiyatga ega ma'lum bir axborot tashuvchilar bo'lib, bu axborot ilmiy-texnik yoki tijorat aylanishiga faqatgina hujjatlarda rasmiylashtirilsagina mahsulot sifatida qo'shilishi mumkin. Ijodiy mehnat natijasi o'laroq intellektual mulk mahsulotlaridan ko'pchiligining muallifi bor. Tovar belgisi va boshqacha alomatlar oddiy mehnat subyektlari va mahsulotlarini (tovarlar, xizmatlar) individuallashtiradi.

Intellektual mahsulotlar vaqt o'tishi bilan axloqiy va jismoniy eskiradigan «iste'moldagi narsalar»ga mansub emas.

Intellektual faoliyat natijalaridan bir vaqtning o'zida chegaralanmagan miqdordagi shaxslar foydalanishi mumkin. Nafaqat mulkdorlar, balki zaruriy litsenziya sotib olingach, istalgan subyektlar, qonunda ko'zda tutilgan hollarda esa intellektual mahsulotning xo'jayini ixtiyoriga zid ravishda foydalanishi mumkin.

Intellektual mulk obyektlari orasida tizimli aloqa mavjud. Ilmiy va texnik jarayon taraqqiyotining har bir bosqichida avvalgilariga ma'lum darajada bog'liq bo'lgan yangi intellektual mahsulotlar shakllanadi va rivojlanadi.

Intellektual mulk obyektlari intellektual faoliyat natijalariga rasman tasdiqlangan huquqlar hisoblanadi.

Intellektual mulk obyektlari (IMO):

- mualliflik huquqi obyektlariga (fan, adabiyot va san'at asarlari);
- oraliq huquqlar obyektlari (efir va kabeli namoyish, ijro, fonogramma);

➤ sanoat mulki obyektlari (ixtirolar foydali modellar va ishlab chiqarish namunalari, firma nomlari, tovar belgilari, mahsulot yuzaga kelgan joylar belgisi);

➤ ilmiy va ilmiy-texnik soha obyektlariga (integral mikrosxemalari, seleksion yutuqlar, ixtirolar va boshqalar) bo'linadi.

Alohida bir shaxs yoki jamoaning ijodiy sa'i-harakatlari natijasida yaralgan intellektual mahsulot intellektual xususiy mulk asosini tashkil etadi.

U turli shakllarda bo'lishi mumkin: kashfiyot va ixtirolar, yangi mahsulot va texnika namunalari, yangi texnologiyalar, ilmiy-ishlab chiqarish, konsalting, moliya-iqtisodiy, boshqaruv, marketing xizmatlari hamda adabiy-badiiy ijodning har xil turlari.

Intellektual mulk tushunchasining mazmuni intellektual mulk Butun jahon tashkiloti (IMBT) konvensiyasida bayon etilgan:

➤ «intellektual mulk adabiy, badiiy va ilmiy asarlari, radio va televizion namoyishlarga;

➤ inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolarga;

➤ ilmiy kashfiyotlarga;

➤ ishlab chiqarish namunalari;

➤ savdo belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, firma nomlari va tijorat alomatlarga;

➤ adolatsiz raqobatga qarshi himoyaga taalluqli huquqlarni hamda ishlab chiqarish, ilmiy, adabiy va badiiy sohalaridagi intellektual faoliyatga daxldor boshqa huquqlarni o'zida mujassam etadi».

Iqtisodiy taraqqiyotda intellektual mulk rolini yuksak baholash mubolag'a bo'lmaydi. Bu – barcha davlatlarning asosiy zahirasi, chunki uchinchi ming yillikda iqtisodiyot taraqqiyotining asosiy rag'batlantiruvchisi tabiiy resurslar emas, balki intellektual faoliyat natijalari bo'ladi.

O'zbekistonda intellektual mulk tizimi asosida ijodiy faoliyat, uning natijalari, ulardan tijorat maqsadlarida foydalanish va huquqiy himoya masalalarini tartibga soluvchi qonuniy meyorlar yotadi. Qonunlardan tashqari, intellektual mulk tizimi yaxlitligi

uning ishlashini, qonuniy himoyasini va qonunbuzarliklarga qarshi kurashni tashkil etuvchi davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'minlanadi.

Intellektual mulkdan foydalanish huquqini birovga berishning keng tarqalgan shakli franchayzing hisoblanadi. Atama fransuzcha franchise so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «imtiyoz», «yengillik» ma'nosini beradi. Franchayzing shartnomalari va tadbirkorlikni franchayzingli tarmoqlar shakllantirish yo'li bilan tashkil etish tadbirkorlik sohasida qo'llaniladi va yangi xo'jalik majmualarini yaratish, tovar va xizmatlarni sotish tarmog'ini (do'konlar, restoranlar, mehmonxonalar va hokazo) kengaytirish maqsadida tuziladi.

Franchayzing qurilishi asosida bir tomon (franchayzer) boshqasiga (franchayzi) pul evaziga unga tegishli intellektual mulkdan franchayzer ishlab chiqqan va qo'llaydigan ish yuritish tizimini qo'llashdek zarur shartda foydalanish huquqini taqdim etuvchi kelishuv yotgan vertikal integrallashtirilgan tizimdir.

Franchayzing, franchayzer va franchayzi orasidagi o'zaro munosabatlarning ancha murakkab tizimini va har xil shakllarini taqozo qiladi. O'zaro munosabatlar ishtirokchilarning sohaviy mansubligi, strategik maqsadlari, resurslari, mintaqaviy joylashuvi va boshqalarga bog'liq, shu sababli shartnoma yagona modelini ishlab chiqish deyarli mumkin emas.

Franchayzingga xos bir qator belgilarni alohida ajratish mumkin. Bular quyidagilar: franchayzerda intellektual mulkka rasman tan olingan huquqlarning va ish yuritish tizimining (ishlab chiqilgan standartlar, nou-xau va boshqalar) mavjudligi. Shartnoma tuzish oldidan franchayzer ish yuritish uchun franchayziga zarur ma'lumotlarni oshkor etishi, hamokrlik jarayonida esa zaruriy yordam ko'rsatishi (texnik hujjatlar, o'qitishi va hokazo) lozim. Franchayzi ishlarni franchayzer talablariga to'la muvofiq tarzda olib borish, o'z mablag'lari hisobidan ishga sarmoya kiritish va franchayzerga tomonlar kelishuvidagi mukofotni to'lash mas'uliyatini

oladi. Franchayzing munosabatlar uzoq muddatligini va tomonlar yuridik mustaqilligini ko'zda tutadi.

Foydalanuvchi huquq egasining ishlab chiqarish sirlarini va undan olgan maxfiy tijoriy axborotlarni oshkor etmasligi; huquq egasi firma nomi va tijoriy belgisidan shartnomada ko'rsatilgan tarzda foydalanishi; ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatining bevosita huquq egasi ko'rsatayotgan muqobil xizmatlar sifatiga mos kelishini ta'minlashi; huquq egasi qo'llaydigan, jumladan tijorat xonalarining tashqi va ichki bezatilishiga tegishli alohida huquqlar majmuidan foydalanish xususiyatlari, usullari va shartlari muvofiqligini ta'minlash bo'yicha huquq egasi yo'riqlari hamda ko'rsatmalariga rioya qilishga majbur.

Foydalanuvchi shuningdek, iste'molchilarni tijorat konsessiyasi shartnomasiga ko'ra, u huquq egasining firma nomi, tovar belgisi yoki individuallashtirish boshqa vositasidan foydalanilayotganligidan xabardor qilishi, hamda iste'molchilarga ular bevosita huquq egasidan xizmatni olgan taqdirlarida kutishlari mumkin bo'lgan barcha qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatish lozim.

Yevropa Ittifoqi Yevropaning aksariyat patentlari amerikalik va yaponiyalik firmalarga tegishli ekanligidan xavotirlanib, Hamjamiyat patenti haqidagi Nizomni ma'qulladi va bu AQSH hamda Yaponiyada mavjudlariga taqqoslasa bo'ladigan patentni Yevropada olish uchun harakat qilishga imkon berdi, shu bilan innovatsion imkoniyatlarni kuchaytirib, yevropalik kompaniyalar raqobatbardoshligini oshirdi.

Internetdan tijorat maqsadlarida foydalanishning o'sishi bilan mualliflik huquqlari buzilishi bilan bog'liq ishlar soni keskin ko'paydi. Yevropa Ittifoqida kichik va o'rta tadbirkorlik hamda individual ixtirochilar ehtiyojlariga mo'ljallangan internet patent taqsimlash xizmati (DIPS) tashkil etildi.

Patent va litsenziyadan tashqari ko'pgina mamlakatlarda quyidagilar intellektual mulk himoya shakllari hisoblanadi:

- kopirayt (ishlab chiqarish huquqi) – adabiyot, san’at, audio yoki videoasarlarni chiqarish bilan bog’liq munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy meyor. Asarga tushiriladigan aylana ichidagi lotincha S harfi mazkur asar mualliflik huquqi bilan himoyalanganini bildiradi;

- tovar belgisi va xizmat ko’rsatish belgisi – tovarlarni bajarilayotgan ishlarni hamda yuridik yoki jismoniy shaxslar ko’rsatayotgan xizmatlarni individuallashtirish uchun xizmat qiluvchi belgilardir.

Firma nomi – qayd etilgach, muddatsiz hisoblanib, firma tugatilsa barham topadi, ammo sotilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko’rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o‘rinlarda- tovar belgisi) o‘sha kunning o‘zida tovar belgisi haqidagi ma’lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda Tovar belgilari davlat reyestrda ro‘yxatdan o‘tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi²⁷

Ushbu qonunga ko‘ra fan, adabiyot va san’at asarlariga mualliflik huquqi uning yaratilishi bilan yuzaga keladi. Mualliflik huquqining yuzaga kelishi va amalda tatbiq etilishi uchun asarni qayd etish, asarni maxsus rasmiylashtirish yoki boshqa bir rasmiyatchilika rioya qilish talab etilmaydi.

Alohida mualliflik huquqi egasi o‘z huquqlarini e’lon qilishi uchun asarning har bir nusxasida joylashtiriladigan va uch unsurdan iborat mualliflik huquqini qo‘riqlash belgisidan foydalanish huquqiga ega: aylana ichidagi lotincha C harfi, alohida mualliflik huquqiga ega shaxsning nomi, asar birinchi nashrining yili.

²⁷Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Интеллектуал мулк соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4168 сонли Қарори, 2019 йил 8 феврал

Xizmat majburiyatlarini yoki ish beruvchi xizmat topshirig'ini bajarish tartibida yaratilgan asarga mualliflik huquqi xizmatga doir asar muallifiga tegishli.

Biroq, xizmatga doir asardan foydalanishga alohida huquqlar muallif mehnat munosabatlarida bo'lgan (ish beruvchi) shaxsga tegishli, agar u va muallif orasidagi kelishuvda boshqa shart ko'zda tutilmagan bo'lsa. Xizmatga doir asarning foydalanish har bir turiga mualliflik mukofoti hajmi va uni to'lash tartibi muallif bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnoma bilan belgilanadi.

Qonun muallif rozilgisiz va mualliflik haqisiz (asaridan foydalanilayotgan muallif nomini, olingan manbani ko'rsatish sharti bilan) asardan foydalanishga yo'l qo'yiladigan holatlarni belgilaydi. Ilmiy, tadqiqot, polemik, tanqidiy va axborotga oid maqsadlarda huquqiy e'lon qilingan asarlardan ko'chirma (sitata) maqsadi bilan o'zini oqlaydigan hajmda ko'chirma keltirishga yo'l qo'yiladi; gazetlarda, e'firda joriy siyosiy, iqtisodiy va boshqa masalalar bo'yicha maqolalarni chiqarish hamda omma oldida aytilgan siyosiy nutqlarni keltirish.

Mualliflik huquqi muallifning butun hayoti davomida va o'limidan keyin 70 yil amalda bo'ladi. Mualliflik huquqi meros bo'yicha o'tadi. Mualliflik huquqi, muallif nomiga huquq va obro'sini himoya qilish huquqi muddatsiz qo'riqlanadi, ammo meros bo'lib o'tmaydi. Asarlarga mualliflik huquqi amal qilishi muddatining tugashi ularning jamoat mulkiga o'tishini bildiradi va bu har qanday shaxsga undan mualliflik haqini to'lamasdan foydalanish huquqini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Intellektual kapital deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Intellektual kapitalning tarkibiy tuzilishini ayting?*
- 3. Insondagi intellektual qobiliyat deganda nimani tushunasiz?*
- 4. Intellektual mulkni tijoratlashtirishning mohiyati va amalga oshirish bosqichlari ayting?*
- 5. Intellektual kapitalning qiymat modelini ayting?*
- 6. Ixtiro, ratsionazatorlik tushunchalariga ta'rif bering?*

7. *Intellektual mulkni boshqarish tizimiga ta'rif bering?*
8. *Xalqaro shartnomalar va kelishuvlar deganda nimani tushunasiz?*
9. *Intellektual kapitalni yaratish, baholash va huquqiy muhofazasi ta'minlash deganda nimani tushunasiz?*
10. *Intellektual kapitalning huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?*

VIII BOB. Innovatsion jarayon va faoliyatni diversifikatsiyalash

O'quv maqsadi: *Korxonalarda innovatsion jarayon bosqichlari, ilmiy-texnologik, innovatsion ishlanmalar, texnologiyalar va innovatsion faoliyat hamda innovatsiya turlari bo'yicha axborot markazlarini o'rganishdan iborat*

Tayanch iboralar: *Innovatsiya faoliyat, innovatsion salohiyat, innovatsion ishlanmalar, innovatsion texnologiyalar, innovatsion tadbirkorlik, ilmiy tadqiqot, injeniring, texnoparklar, biznes-inkubatorlari, tajriba markazlari, ekspertiza markazlari, intellektual mulk, axborot markazlari.*

8.1. Innovatsion faoliyatning asosiy elementlari, mazmuni va tashkiliy tuzilmalari

Korxonalarni innovatsion faoliyatida fan-texnika ko'z o'ngimizda kundan- kunga rivojlanib taraqqiy etib borayotgan paytda, iqtisodiy va barcha ijtimoiy munosabatlar tizimida chuqur sifat o'zgarishlari kechayotgan hozirgi murakkab o'tish davrida iqtisodiyotda salmoqli tarkibiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Shu nuqtai nazardan tarkibiy o'zgarishlarni o'rganish, innovatsiyaning hayotiylik davri ishlab chiqarishda, innovatsion faoliyatda tadqiqotlar olib borishning nazariya va uslublarini yaratish, ularni amalga oshirishning yo'llari va usullarini ishlab chiqish bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanib innovatsion faollikni oshirishga e'tiborni qaratadi. Mazkur masalaning ijobiy hal qilinishi esa iqtisodiy mustaqillikka erishish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Korxonalardagi islohotlarning maqsadi iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini, fan va texnikaning so'nggi yutuqlaridan foydalanган holda ishlab chiqarish innovatsion faoliyatni takomillashtirish, aholi ijtimoiy himoyasini va farovonligini oshirishda innovatsion faollikni innovatsiyaning hayotiylik davri tutgan o'rni yuqori bo'lishlikdan iboratdir. Mazkur siyosat asosini mamlakatning yirik tabiiy resurslari, ichki salohiyatidan samarali foydalanish,

korxonalarda va sanoatda ilmiy asoslangan holda iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini taraqqiy ettirish va ularning mamlakatdagi ichki iqtisodiy muammolarni hal etishda investitsiyani yo'naltirish, aholi bandligini ta'minlash va boshqalarni tashkil etadi.

Milliy taraqqiyotimizning dastlabki bosqichidayoq oqilona va samarali iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi va hayotga izchil ravishda tatbiq etilishi, barqaror innovatsion rivojlanishning asosiy manbai hamda omillarining to'g'ri tanlanishi va ularga ustuvor ahamiyat qaratilishi innovatsiyaning hayotiylik davri keyingi yillarda yurtimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari ta'minlanishiga imkoniyat yaratmoqda. Jumladan, bunday eng muhim omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir:

- makroiqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishi va qulay makroiqtisodiy sharoitini yaratish;
- iqtisodiyotning muhim tarmoqlarida tarkibiy islohotlarning yanada chuqurlashuvi;
- iqtisodiyotning yanada erkinlashtirilishi va modernizatsiya qilinishi;
- iqtisodiyotda xususiy sektorning roli va ahamiyatining oshirilishi;
- tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy mustaqilligi va huquqlarini kengaytirish orqali xususiy sektor rivojining rag'batlantirilishi;
- moddiy-texnik resurslar hamda tayyor mahsulotlarni sotish va sotib olish tizimining innovatsion faoliyatini innovatsiyaning hayotiylik davri erkinlashtirilishi;
- korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga davlat nazorati organlari aralashuvining keskin qisqartirilishi va h.k.

Korxonalarda innovatsion jarayonlarning tarmoq xususiyatlaridan tashqari, shuningdek, innovatsion jarayonning o'zining ham mazmun mohiyatini e'tiborga olish zarur.

8.1.1-rasm. Korxonalarda innovatsiyalarni amalga oshirish omillari

Korxonalarda innovatsiyalarning asosiy maqsadi sohada kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va raqobatbardoshlikni ta'minlashdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim:

1. Korxonalarning daromadliligini ta'minlovchi innovatsion tizimni va innovatsion mexanizmlarni shakllantirish;
2. Mamlakat oziq – ovqat xavfsizligini ta'minlash va mahsulot ishlab chiqarishning raqobatbardoshligiga erishish;
3. Korxonalarni mahsulotlarini jahon bozoriga chiqarishni ta'minlashdan iboratdir.

Korxonalarda innovatsiyalarni rivojlantirish maqsadida quyidagi mexanizmlarni joriy etishni taqozo qiladi:

- korxonalardagi innovatsiyani davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;
- fanni ishlab chiqarish talabiga yaqinlashtirish;
- innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha korxonalarniga ko'maklashish ;
- kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- innovatsiya manbalarini keng joriy etish;
- innovatsiya loyihalarini amalda qo'llash.

Innovatsiya xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- an'anaviy qarorlarga nisbatan ustunliklari;
- mavjud amaliyot va texnologik tuzilmaga mos tushishi;
- murakkabligi, joriy etish tajribasi va b;

Shu bilan birga, mamlakatimizda sohaga ixtisoslashtirilgan «Eko Energiya», «Intelлект Dialog», «Chigatay invest» kabi o'nlab korxonalar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Hozirgi kunda xorijiy bir qator axborot texnologiyalari mavjudki, ular davlat tomonidan muammo yechilishi darajasini ancha ko'tarish imkonini beradi.

Boshqaruvning mavjud uslub va vositalaridan foydalanish, quyidagi funksiyalar bajarilishini rasmiylashtirish imkonini beradi:

- loyiha maqsadini aniqlash va uni asoslash;
- oraliq maqsad va bosqichlarni ajratgan holda loyihani bajarilish muddatlarini belgilash va loyihani amalga oshirish grafigini ishlab chiqish;
- avtomatlashtirilgan loyihalashtirish uslublarini qo'llash;
- zaruriy hisobotlarni avtomatlashtirilgan rasmiylashtirish bilan loyihani bajarish ustidan nazorat o'rnatish.
- davlat tomonidan tartibga solinishida rasmiylashtirish uchun avtomatlashtirilishga moyilligi loyihani tuzilmalashtirishni ko'rsatish lozim.

Bunda mumkin bo'lgan tavakkalchiliklarni hisobga olgan holda zaruriy moliyalashtirish hajmlarini aniqlash bo'lgan loyiha konsepsiyasini ishlab chiqish eng murakkab bosqich hisoblanadi. Bu yerda davlat tomonidan innovatsiyaviy faoliyat natijalarini, uning ishtirokchilarining subyektiv tavsiflariga bog'liqligi maksimal aks ettiriladi. Odatda, innovatsiyaviy loyiha g'oyasi, loyiha mavzusiga doir bo'lgan axborotni tahlil qilish va umumlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Bu yerda turli xil xarakterdagi (iqtisodiy, ilmiy, texnik, ijtimoiy va h.) axborot bloklari o'rtasida uyushmalar aloqalarni shakllantirish jarayoni yuz beradi. Natijada, ishlanmalarining istiqbolliligi to'g'risida subyektiv tasavvur shakllanadi.

8.2. Innovatsiya turlari

Hozirgi vaqtda «innovatsiya» tushunchasining turli xil ta'riflari uni innovatsion faoliyat samarasi va samaradorligi, bozorga kirishini va ishlab chiqarilgan tovarlar yoki xizmatlarning sifat belgilarini o'zgarishini ta'minlaydigan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot (xizmat) yoki texnologik jarayon sifatida ta'riflanadi.

Innovatsiyalarni ta'riflashda mahsulot yoki xizmatning takror ishlab chiqarish va bozor jihatlariga emas, balki sifat va samaradorlik-texnologik o'zgarishiga asosiy e'tiborni qaratish lozimdir. Demak, innovatsiyada evolyusion yondashuv innovatsion jarayonning uzluksizligini tahlil qilish, har bir innovatsiyaning iqtisodiy mazmun-mohiyati esa faqat iqtisodiyot tarmoqlarining «innovatsion sektori» nuqtai nazaridan aniqlash mumkin. Biroq, ishlab chiqarish omillarining yangi birikmasi va uning natijasida tovarlar va xizmatlar bozori tarkibida yuz berayotgan sifatli o'zgarishlar va samaradorlik paydo bo'lishi innovatsion jarayonlarning yaqqol ko'rinishidir.

Iqtisodchi olimlar hozirgi kunda «Innovatsiya» kategoriyasini turli xil talqin qilinishi sababi innovatsion hodisalarning ko'p qirrali tabiatidir. Keng ma'noda «innovatsiya» tushunchasi ishlab chiqarishning texnologik asoslarini tubdan modernizatsiyalashni va diversifikatsiyalashni aks ettiradi va yangilik yoki ixtiro bo'lganligi tufayli, birinchidan, ma'lum bir iqtisodiy subyektning yuqori darajadagi noaniqligi, ikkinchidan, uning hayotiy sikli davomida uzoq muddatli samarasi bilan tavsiflanadi, ya'ni innovatsion jarayonning uzluksizligi bilan. Bundan kelib chiqadiki, innovatsiya o'ziga xoslik va doimiylikni uyg'unlashtiradi.

Y.Shumpeterning ta'kidlashicha, «yangi mahsulotni paydo bo'lishi bilan tadbirkor raqobatchilardan qutiladi va monopol narxlarning asosiy tamoyillariga muvofiq ravishda narx belgilaydi, bu esa kapitalistik iqtisodiyotda foydaning monopol elementi mavjudligidan dalolat beradi». Shunday qilib, Shumpeterning fikriga ko'ra, innovatsiyalardan samara olish mexanizmi yaratiladi.

Y.Shumpeterning innovatsion nazariyasida noaniqlik va innovatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik borligi ko'p marotaba ta'kidlangan. Shu bilan birga, innovatsiyalar bir qator tashqi omillar (yangi qonunlar, globallashuv va boshqalar) ta'sirida faollashadi, ularning asosida innovatsiyalarni ishlab chiqarish yoki nafililik funksiyalarning o'zgarishi sifatida tavsiflash mumkin. Innovator-tadbirkor ishlab chiqarish va iqtisodiy jarayonga noaniqlikni kiritadi.

Shubhasiz, yangiliklarga doir qaror qabul qilish jarayoni axborotning yuqori darajada noaniqlik va to'liq emasligi bilan tavsiflanadi, ammo korxonaning innovatsiyalarsiz faoliyati ham bozor iqtisodiyotining keyinchalik qay tarzda rivojlanishidagi noaniqligi bilan bog'liq. F.Naytning fikriga ko'ra, tadbirkorlikning mohiyati noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish va ular uchun javobgarlik tortishni o'z ichiga oladi. Y.Shumpeterdagi tadbirkor noaniqlik keltirib chiqaradigan innovatsiyalarni joriy qiladi va shu tariqa noaniqlikning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Nayt esa tadbirkorlik, asosan, innovatsiyani amalga oshira oladigan odamlarga xos ekanligini ta'kidlaydi. Shumpeterga asosan, o'zgarishlar, innovatsiyalar keyinchalik o'zi odatiy holga aylanib boradi, texnologik taraqqiyot esa yuqori malakali mutaxassislarning ishiga aylanib, ular oldindan rejalashtirilgan tarzda ishlashga majbur qiladilar²⁸.

Muayyan mezonlar bo'yicha innovatsiyalarni ma'lum guruhlarga tasnifi 8.2.1- jadvalda keltirilgan²⁹.

8.2.1-jadval

Innovatsiyalar tasnifi

Mezon	Innovatsiyalarning turi
Tarqalganligi bo'yicha:	yagona; tarqoq.
Ishlab chiqarish siklidagi o'rni bo'yicha;	- xom-ashyoviy; - mahsulotli;ta'minotli.

3. <https://knp.uz/Инновационный ривожланиш назирли билан эксклюзив сухбат>
И.Н.Шумпестер Теория экономического развития. Москва, Прогресс, 2010. - 344 с.

Boshqa innovatsiyalar bilan bog'liqligi bo'yicha:	o'chib beruvchi; inkor etuvchi; o'rnini bosuvchi; qaytariladigan.
Bozorni egallashi bo'yicha:	- mahalliy; - tizimli.
Yangilikning salohiyati va darajasi bo'yicha:	radikal; takomillashtiruvchi; - aralash.
Korxona faoliyat yo'nalishi bo'yicha:	texnologik; iqtisodiy; marketing; - ijtimoiy; - ekologik.

Iqtisodiyot tarmoqlarida intellektual mulkning xilma-xil turlari mavjud, ular korxona va tashkilotlar kapitalining bir qismini tashkil etadi, jumladan sotib olingan huquqlar, franchayzing va h.k.

Mamlakatimizning iqtisodiyot tarmoqlarida intellektual mulkning xilma-xil turlari mavjud, ular korxona Intellektual mulk nomoddiy aktivlar qatoriga kiradi. Intellektual mulkning natijasi - bu alohida shaxsning yoki ilmiy-tadqiqot guruhning aqliy va ijodiy faoliyatining intellektual mahsuli. Ushbu mahsulot (xizmat) turli shakllarda bo'lishi mumkin:

- ilmiy ixtirolar;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining natijalari;
- konsalting xizmatlari, ya'ni intellektual mulk obyektlari.

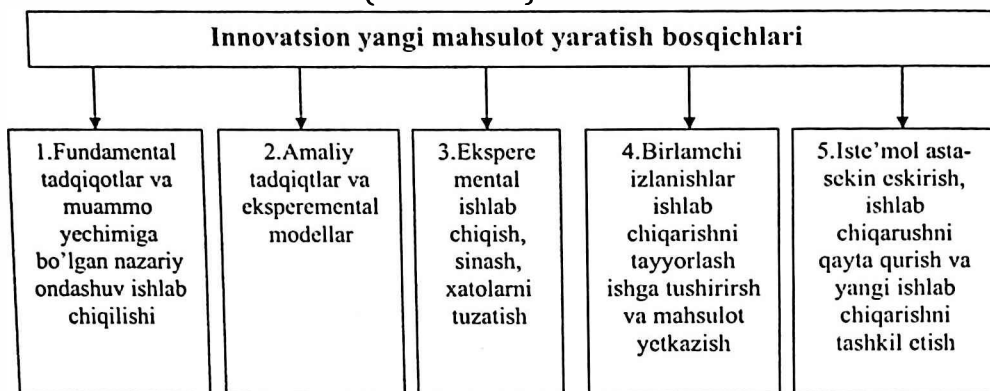
Iqtisodiyot tarmoqlarida intellektual mulkning xilma-xil turlari mavjud, ular korxona va tashkilotda intellektual mulk obyektlari patent huquqi (sanoat mulki obyektlari) va mualliflik huquqiga ega obyektlarga bo'linadi. Iqtisodiyot tarmoqlarida mulki obyektlariga ixtirolar, sanoat namunalari, shuningdek tovar belgilari, korxona nomi va boshqalar kiradi.

Ko'p hollarda innovatsiyalar iqtisodiyot tarmoqlariga turli xil yangiliklarni, innovatsion loyihalarni va ixtirolarni joriy etish natijasida yaratiladi, ularga jahon miqyosidagi yangiliklar, texnologik

darajasi va iqtisodiyot tarmoqlaridagi iste'moli yuqori bo'lgan yangi qurilmalar, moddalar, texnologiyalar, tabiiy hujayralar (o'simliklar va hayvonlarning) kiritish mumkin.

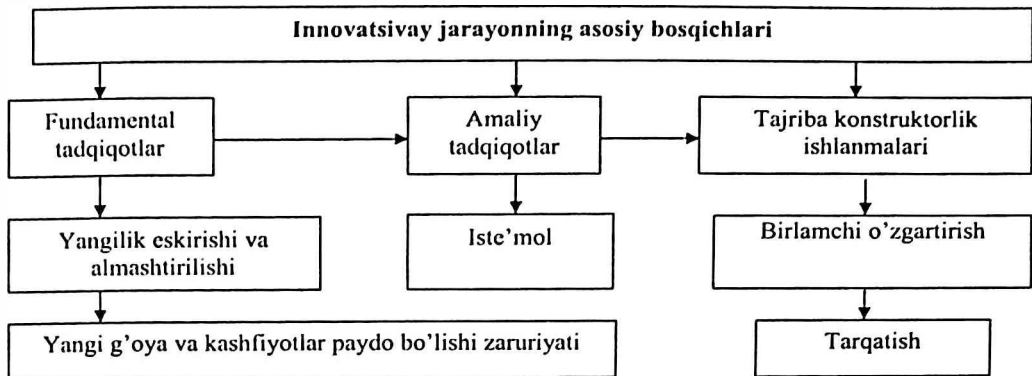
8.3. Innovatsion jarayonning bosqichlari va ularning xususiyatlari

Korxonalarda innovatsiyaviy yangi mahsulot yaratish bosqichlarida, asosan quyidagilar ajratiladi. Taqdim etilgan innovatsiyaviy jarayon korxonalarining yangi mahsulot hayotiy siklini to'la aks ettiradi (8.3.1-rasm).

8.3.1-rasm. Innovatsiyaviy yangi mahsulot yaratish bosqichlari

Shunday qilib, innovatsiya va yangiliklar innovatsiyaviy faoliyat natijasida yuzaga keladi, ular o'zaro bog'liq va biri ikkinchisiz mumkin emas. Ularning asosiy farqi shundaki birinchi holatda – yangi mahsulot shakllanishi jarayoni ro'y bersa, ikkinchisida – uni tijoratlashtirish jarayoni amalga oshiriladi.

8.3.2-rasm Innovatsiyaviy jarayonning asosiy bosqichlari

Yuqorida ko'rib chiqilgan innovatsiyaviy faoliyat tuzilmasi innovatsiyaning hayotiylik davri mazmuni, innovatsiyaviy faoliyatni ta'riflashga bo'lgan bir nechta yondashuvlar mavjudligini ko'rsatgan holda, u ilmiy-texnik taraqqiyot yoki davlat innovatsiyaviy siyosati ko'rinishida taqdim etilgan bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, innovatsiyaviy faoliyatning boshqaruv obyekti sifatida va innovatsiyaning hayotiylik davri kengaytirilgan ta'rifi quyidagi jihatlarni aks ettirishi lozim:

- fan va texnikaning rivojlanishi, obyektiv iqtisodiy qonunlar va qonuniyatlar asosida jamiyat ehtiyojlarini o'sishi natijasida, ishlab chiqarishning doimiy takomillashuvini ta'minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarakteriga ega *jarayonlar*;
- ishlab chiqarishning yangi sifatiga ega bo'lish imkonini beruvchi yangi mahsulotlarni yaratish, tijoratlashtirish va ekspluatatsiya qilish uchun yetarli bo'lgan ishlab chiqarishning innovatsiyaviy salohiyatidan foydalanishning yuqori darajasini ta'minlovchi *hatti-harakatlar*.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish vazifasi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda doimo diqqatimiz markazida bo'lib, iqtisodiy rivojlanish borasida erishgan yutuqlarimizning muhim omili hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida kechayotgan murakkab innovatsion jarayonlar iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish,

raqobatdoshligini oshirish uchun uning tarkibiy tuzilishini mustaqil takomillashtirib borish zaruratini yanada kuchaytirdi.

Korxonalarda iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida tarkibiy o'zgarishlar siyosati quyidagicha bo'ladi:

- mamlakat korxonalarini iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuv darajasini ko'tarish, ya'ni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar nomenklaturasini kengaytirish, YAIM, eksport kabi ustuvor yo'nalishlar ko'rsatkichlarida alohida tarmoq mahsuloti yoki mahsulot guruhining ustunlik qilishiga barham berish;

- tashqi bozorlardagi konyunktura o'zgarishlariga kam ta'sirchan bo'lgan tarmoqlar va sohalarning YAIM va bandlikdagi ulushining yuqori bo'lishini ta'minlash;

- tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi, shuningdek, eksport qiluvchi korxona va tarmoqlarning xomashyo va butlovchi qismlar bilan ta'minlanishida mahalliy korxonalar ulushining ustunligiga erishish;

- yuqori innovatsion texnologiyalar va zamonaviy texnika bilan qurollangan, arzon va sifatli, tashqi bozorda bimalol raqobatga kirisha oladigan sanoat tarmoqlarining sanoat ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridagi ulushini oshirish;

- konyunktura o'zgarishlariga tez moslashuvchan, kapital sig'imi past bo'lgan soha va tarmoqlarning yalpi iqtisodiy ko'rsatkichlardagi salmog'ini oshirishga erishish yo'nalishlarida olib borilmoqda.

Iqtisodiy islohotlar nafaqat innovatsion texnologiyalar, unga xizmat qiluvchi tarmoqlar, mahsulotni qayta ishlovchi sohalar, balki ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma bug'inlari va tashqi savdo sohalarini isloh qilishni va innovatsiyalarning hayotiylik davrini ham o'z ichiga oladi.

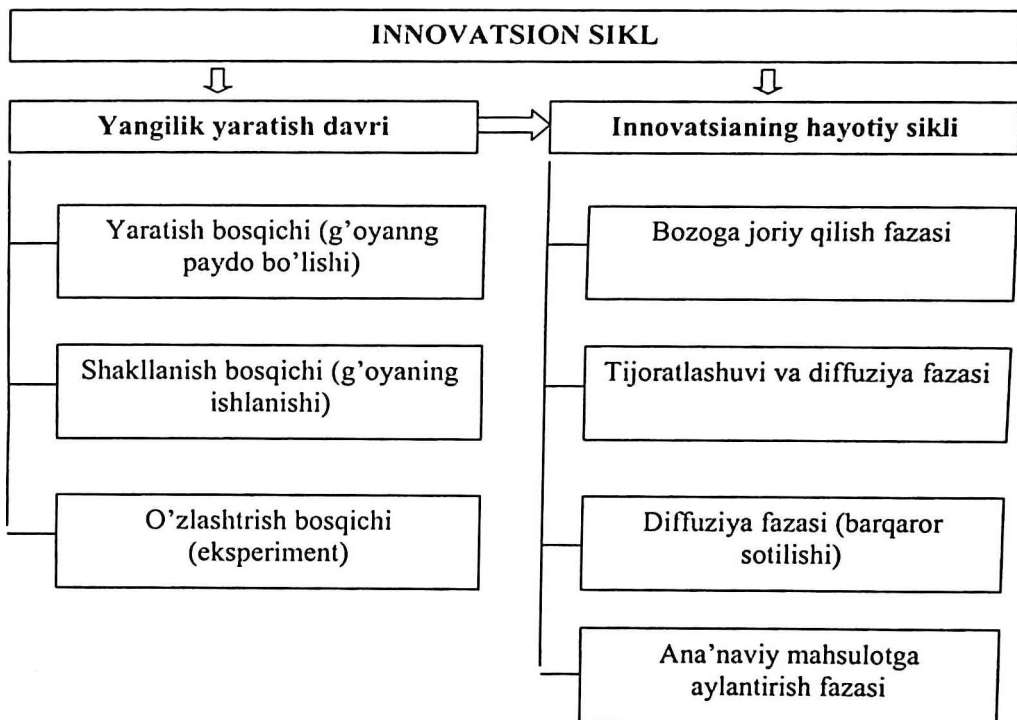
Yangi g'oyalarni qidirishdan tortib ulardan foydalanishgacha, sotilishi va tarqatilishigacha bo'lgan vaqtdagi faoliyatning barcha bosqichlari yig'indisini hisoblash uchun «innovatsion davr» tushunchasini kiritish lozim.

Innovatsion davr (8.3.3-rasm) yangilikning yaratilish va mavjud bo'lish vaqtini o'z ichiga oladi. Bu yangilikdan innovatsiyalar yartish uchun bir necha marta, uning ustiga yangilik paydo bo'lgan sohadan juda uzoq tarmoqlarda foydalanish mumkinligi bilan bog'liq.

Yangilikni yaratish davri yaralish (innovatsiyalarga ehtiyoj va imkoniyatning anglashilishi) g'oyaning paydo bo'lishi); shakllanish (g'oyaning ishlanishi) hamda o'zlashtirish (ishlab chiqarishga joriy etish, tajriba) bosqichlarini o'z ichiga oladi.

Innovatsiya amaliy davri kiritish, tijoratlashuv va diffuziya, (yangiliklarning barqaror sotilishi) hamda keng tarqalishi va an'anaviy mahsulotga aylanishidan iborat bo'ladi.

Innovatsion davr yangilik vaqtining oraliq bosqichlaridan birida yoki amaldagi davri bosqichlaridan birida to'xtasa to'liq tugallanmaydi.

8.3.4-rasm. Innovatsion sikl sxemasi

Turizm biznesda innovatsion davr sayohatlar yangi yo'nalishini ochish fikrining paydo bo'lish vaqtidan, yangi mahsulotni yaratish yoki mavjudiga o'zgartirishlar kiritish paytidan, texnologiyalar yoki kommunikatsiyalar yangi turlarini joriy etishdan boshlanadi. Ma'lum iste'molchiga mo'ljallangan mahsulotning maqsadli yo'nali-shi mahsulotning taxminiy to'ldirilishi ishlab chiqiladi va belgilanadi.

Kelajakdagi mahsulot g'oyasi shakllantirilgach, g'oyani amaliyotda joriy etish imkoniyatlari o'rganiladi, yetkazib beruvchilar va sheriklarni qidirish va saralash, asosiy va qo'shimcha xizmatlarni, tashishni, tibbiy sug'urtalashni rejalashtirish, xomaki iqtisodiy va narxlashga oid ishlanmalar amalga oshiriladi. Bunday xatti-harakatlardan keyin mahsulotni tajribaviy tekshiruvi o'tkaziladi: taqdimot, sinov savdolari, ehtimolli talab va raqobatni baholash. Yangilikni yaratish davri shu bilan tugaydi. Innovatsion davrning navbatdagi bosqichi korxona mahsulotini olg'a surish va bozorga kiritish, sotish va tijoratlashuvga yo'naltirilgan choralar majmuidan iborat (targ'ibot va reklama aksiyalarini, bevosita marketingni o'tkazish, savdoni rag'batlantirish).

Xodimlarning rag'batlantirilishini o'z ichiga oluvchi savdoni boshqarish tizimi shakllantiriladi. Korxona bozorining boshqa subyetlari o'z faoliyatida shu innovatsiyani faol qo'llay boshlagan-larida innovatsion davr tugaydi.

Korxonalarning jahon iqtisodiyotidagi o'rni keyingi yillarda keskin rivojlanib bormoqda, bu esa korxonalarning jahon iqtisodiyotidagi ahamiyati yanada oshayotganidan dalolat beradi. Shuning uchun ham korxonalar mahsuloti ishlab chiqarishning asosiy omillari bo'lgan moliya, kapital, mehnat resurslari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar miqyosida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat tomonidan innovatsiyaviy loyihaning tahlili bosqichida, loyihaning ilmiy va texnik darajasini, uni bajarish imkoniyatlari va innovatsiyalarning hayotiylik davrini samaradorligini baholash

zaruriyati paydo bo'ladi. Innovatsiyaviy loyihalarni baholash jarayonlari xilma-xil, ular doimiy tarzda takomillashadi va optimalashtiriladi. Bunda ekspertizaning asosiy maqsadi – loyihaning investitsiyaviy jozibadorligi va amalga oshirilishini aniqlashdir. Ekspert bahosi, loyihaning ilmiy-texnik tarkibi tahlili, mualliflar jamoasining boshqaruv salohiyati va loyiha mahsulotiga bo'lgan bozor talabi asosida beriladi.

Konkurs tanlovida ekspertiza taqqoslama tahlili asosida amalga oshiriladi. Ekspertiza asosan quyidagi uchta bosqichda amalga oshiriladi:

- kelib tushgan loyihalarni ekspert kengashi tomonidan boshlang'ich ko'rib chiqilishi;
- ekspertlar tomonidan har bir loyiha reytingi aniqlanishi;
- ekspert kengashi tomonidan har bir loyiha bo'yicha xulosa chiqarilishi.

Innovatsiyaviy loyihani ilmiy izlanishlar va fundamental tadqiqotlar tayyorlash bosqichining natijasi bo'lib loyiha biznes-rejasi xizmat qiladi. Uning asosiy funksiyalaridan biri – loyihani amalga oshirish bosqichini moliyalashtirishni ta'minlashdir. Innovatsiyaviy loyihani tayyorlash bosqichidan uni amalga oshirish va tizimli modellashtirish bosqichlariga o'tishi, texnik va tashkiliy-moliyaviy xarakterga ega bo'lgan ko'p sonli muammolarni hal etishni talab qiladi.

Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda tizimli loyihalashtirish bosqichidagi masalalarni yechish uchun quyidagi uslublardan foydalaniladi:

- tuzilmaviy va iyerarxik dekompozitsiya uslublari;
- kompozitsion tuzilmaviy modellarni barpo etish uslublari;
- tuzilmaviy modellarda masalalarni yechish uslublari;
- loyihalarni amalga oshirish jarayonlarini modellashtirish uslublari;
- modellar tizimlarini barpo etish uslublari;

- kalendar rejalashtirish uslublari;
- funksional-qiyamat tahlili, tavakkalchilikni hisobga olish, ishonchlilik va boshqa uslublari;

- sifatni boshqarish uslublari;
- tavakkalchilikni boshqarish uslublari;
- texnik tahlil va loyihalashtirish uslublari.

Loyihani amalga oshirish bosqichida quyidagi uslublardan foydalaniladi:

- ish, vaqt, resurslar, qiymatning tezkor rejalashtirish uslublari;

- loyiha monitoringi uslublari (hisobga olish, nazorat ishlari va ko'rsatkichlar dinamikasi tahlili);

- loyihani rivojlanish prognozi va tartibga solish;
- xarajatlarni nazorat qilish uslubi;
- zaxiralarni boshqarish uslubi;
- o'zgarishlarni boshqarish uslubi;
- loyihani amalga oshirish bosqichidagi loyihaviy tahlil uslubi;

- loyiha samaradorligi tahlili uslublari.

Loyihani amalga oshirish bo'yicha ishlarni tuzilmalashtirishda, loyihani tashkil etish bosqichini alohida ajratish maqsadga muvofiq.

Loyihani tashkil etish bosqichidagi asosiy ishlar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- bajaruvchilar jamoasini shakllantirish va ular o'rtasida funksiyalarni taqsimlash;

- resurslarni taqsimlash, shu jumladan vakolatlarni ham;
- zarur bo'lganda tashkiliy tuzilmalarni loyihalashtirish (qayta loyihalashtirish) va loyihani amalga oshirish infratuzilmasini shakllantirish;

- loyihani moliyalashtirish masalasini yechish;
- zarur bo'lgan ruxsat beruvchi hujjatlarni (litsenziyalar, sertifikatlar va h.).

Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, loyiha hayotiy siklini tashkil etuvchi ishlar tarkibida, yuqorida sanab o'tilganlar juda ham past darajada tahlil va loyihalashtirishning rasmiy uslublari yordami bilan ta'minlangan bo'lib, ko'pincha ijodiy yondashuvni talab qiladi. Davlat o'z zimmasiga innovatsion jarayonni muhim resurslari bo'lmish – ilmiy bilim va g'oyalar bilan ta'minlash funksiyasini oladi.

Shuning bilan, xorijda jahonni yetakchi mamlakatlarida fanni qo'llab – quvvatlash borasida davlat siyosatlarini maqsadlari quyidagilardan iborat:

- davlat iqtisodiyotini rivojlanishiga fan va texnikani ulushini oshirish;
 - chet mamlakatlarida iqtisodiy o'sishni 90 foizi fan-texnika taraqqiyotining hisobiga to'g'ri keladi. Rossiyada esa 5 foizdan past (1990 yillarda bu ulush 65 foizgacha ko'tarilardi.);
 - material ishlab chiqarishda sohasida taraqqiyot o'zgarishlarni ta'minlash;
 - jahon bozorida milliy mahsulotlarni raqobatbardoshligini oshirish;
 - mamlakatni xavfsizligini va mudofaa qobiliyatini kuchaytirish;
 - ekologik ahvolni yaxshilash;
 - tashkil topgan ilmiy maktablarni saqlab qolish va rivojlantirish.
- Yuqorida sanab o'tilgan maqsadlarni quyidagi prinsiplar asosida amalga oshirish mumkin:
- ilmiy va ilmiy- texnik ijodkorlikni erkinligi;
 - intellektual mulkni huquqiy himoyasi;
 - ilmiy , ilmiy-texnik faoliyatni va ta'limni integratsiyalash;
 - ilmiy rivojlanishni kerakli yo'nalishlarida resurslarni konsentratsiyalash va h.k.

Innovatsiyalarni tarmoqlar bo'yicha tasniflash ham har bir sohaning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Bu xususiyatlar ularning har biriga alohida yondoshuvni taqoza etadi. Korxonalarni boshqa tarmoqlarga nisbatan ,joriy qilinishi va amalda sinab qo'rilishi jihatidan tubdan farq qiladi. Masalan sanoat sohasi bilan korxonalar

bir biridan tubdan farq qilgan holda mo'ljallangan investitsiyalarni qo'llashni bir hilda olib borib bo'lmaydi. Shu sababli innovatsiya korxonalarda yoki korxonalarga mo'ljallangan investitsiyalar deb yuritiladi. Ammo innovatsiyalar tarmoqlar bo'yicha tasniflanganda ularning bir-biriga bog'liqligini ko'rishimiz mumkin.

Korxonalarga mo'ljallangan innovatsiyalar nafaqat texnika va texnologiyalarni, balki boshqa ishlarni ham takomillashtirilishi mumkin.

Iqtisodiyotning har bir tarmog'ida ishlab chiqarish vositalaridan foydalaniladi, turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishchi-xizmatchilardan yetarlicha malaka talab qilinadi. Xuddi shunday korxonalarning ham o'ziga xos xususiyatlari borki, bu tarmoqda tadbirkorlik faoliyatini olib borishda ushbu xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Korxonalarda innovatsion jarayonlarning o'ziga xosligi sohaning o'ziga xos xususiyatga ega ekanligidan kelib chiqadi. Tarmoqning farqli jihatlarining asosida eng avvalo korxonalarni ishlab chiqarishi yotadi. Tabiiy –omillar hisobiga sohaning texnik-texnologik xususiyatlari kelib chiqadi (ishlab chiqarishning mavsumiyligi, ish davrining uzunligi va boshqalar). Ushbu farqlardan kelib chiqqan holda uzoq rivojlanish jarayonida sohaning o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari va xususiyatlari shakllandi. Innovatsion jarayon nuqtai-nazardan qaraydigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

➤ korxonalarning mahsulotlari yetishtiruvchi korxonalarning ixtisoslashuv darajasi boshqa sohalarga nisbatan past, korxonalarni mahsulotlari ishlab chiqarishning mavsumiylik xarakteri bilan bog'liq, natijada ishchi kuchi, texnika va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida to'liq foydalanishni tashkil etish talab etiladi;

➤ hozirgi kunda ishlab chiqarish jarayonidagi bir qator ishlarni maxsus xizmatlar sohasi, ya'ni infratuzilma obyektlari tomonidan bajarib kelinmoqda (mashina traktor parklari, servis

korxonalari, yoqilg'i-moylash materiallarni sotish shoxobchalari, tayyorlov korxonalar va boshqalar);

➤ turli mulkchilik sharoitida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va ta'sir etishning maxsus shakllari talab etiladi (ilmiy-texnik siyosatni olib borish, informatsion baza bilan ta'minlash, soliq va kredit siyosati va boshq.);

➤ korxonalarni ishlab chiqarishning o'ziga xosligi va innovatsiyalarni joriy etish yuqori malakali kadrlarga yoki professional maslahatlarga bo'lgan ehtiyojini oshiradi;

➤ Ishlab chiqarish hajmi yillar davomida o'zgarib turadi, shu sababli ishlab chiqarish jarayonining uzviyligini ta'minlash maqsadida yirik sug'urta fondlarini tashkil etish kerak;

➤ texnologik jarayonning uzunligi va tabiiy sharoitga bog'liqligi ishlab chiqarish natijasini oldin bashorat qilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi;

➤ ishlab chiqarishning ehtimollik xarakteri innovatsiyalarni joriy etishning natijalarini ham ehtimollik xarakteriga ega bo'lishga olib keladi. Ishlab chiqarish omillarining yoki, umuman, iqtisodiy holatning o'zgarishi kutilmagan salbiy natijalarga olib kelishi mumkin, shu sababli innovatsiya yutuqlarini korxonalarni ishlab chiqarishiga olib kirishdan oldin har tomonlama chuqur tahlil qilish talab etiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Innovatsion jarayon deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Innovatsiyaning hayotiylik davri deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Innovatsiyaning davr tushunchasi deganda nimani tushunasiz?*
- 4. Korxona innovatsion faoliyatida iqtisodiy usullarning ayting?*
- 5. Innovatsion faoliyatni boshqarish konsepsiyasi deganda nimani tushunasiz?*
- 6. Innovatsion faoliyatda infratuzilma deganda nimani tushunasiz?*
- 8. Innovatsion rivojlanish jarayonlari deganda nimani tushunasiz?*
- 9. Innovatsiyaning turlarini aytib bering?*
- 10. Innovatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?*

11. *Yangi tejamkor texnologiyalar deganda nimani tushunasiz?*
12. *Innovatsion bozorining boshqarish uslubiyotlarini ayting?*
13. *Texnologik turtki deganda nimani tushunasiz?*
14. *Ilmiy texnologik rivojlanish jarayonlarini ayting?*

IX BOB. INNOVATSIYALARNI TIJORATLASHTIRISH VA TEXNOLOGIYALAR TRANSFERI

O'quv maqsadi: *Korxonalarda ilmiy-texnik mahsulotlar bozori, innovatsiyalarni tijoratlashtirish va texnologiyalar tran, innovatsion faoliyatning huquqiy asoslari hamda innovatsiyalarni rivojlantirish va davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash hamda intellektual mulkni boshqarish tizimini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsiyani tijoratlashtirish, ilmiy-texnik mahsulot, texnologiyalar transfere, qiymat, ixtiro, patent, xalqaro shartnomalar, xalqaro kelishuvlar.*

9.1. Ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish va innovatsion faoliyatning huquqiy asoslari

Yangi ishlanmalarni tijoratlashtirish foyda olish maqsadida innovatsion faoliyat subyektlari munosabatlarini tartibga soluvchi har xil turdagi shartnomalardan foydalangan holda yangi ishlanmalarni fuqarolik muomalasiga joriy etish jarayoni yangi ishlanmalarni tijoratlashtirishdir.

Yangi ishlanmalarni tijoratlashtirish quyidagicha amalga oshiriladi:

- yangi ishlanmalarni qo'llagan holda yaratilgan tovarlarni (ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish) realizatsiya qilish yoki ulardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanish;
- ta'sischisi yoki ta'sischilaridan biri ustav jamg'armasiga ulush sifatida intellektual mulk obyektni yoki texnologiyani kiritgan tashkilot (kaffillangan tashkilot) bo'lgan tijorat tashkilotlarini tashkil etish;
- intellektual mulk obyektlariga bo'lgan mulk huquqlarini uchinchi shaxslarga o'tkazish va mazkur obyektlardan foydalanishga bo'lgan huquqni royalti ajratmalariga asoslangan litsenziya shartnomalarini tuzish yo'li bilan berish, shu jumladan ularni keyinchalik ushbu huquqlarni oluvchi tomonidan tijoratlashtirish sharti bilan berish orqali amalga oshiriladi.

➤ intellektual mulk obyektiga doir huquq egasining tashkilot ustav fondidagi ulushi miqdori ta'sischilarning o'zaro kelishuvi bo'yicha belgilanadi.

➤ Davlat uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan yoki davlat sirlari jumlasiga kiruvchi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan yangi ishlanmalarni tijoratlashtirish davlat sirlarini saqlash to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Tijoratlashtirish bo'linmasining faoliyati O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasining boshqa davlat boshqaruvi organlari meyoriy-huquqiy hujjatlari va buyruqlari, O'zbekiston Respublikasining intellektual mulkni himoya qilish sohasidagi xalqaro bitimlar, Toshkent moliya instituti Ustavi, rektor buyruqlari va farmoyishlari, Toshkent moliya institutining ichki tartib-qoidalari, Toshkent moliya institutining Ilmiy-innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish bo'yicha bo'linma to'g'risida»gi Nizomi va institutning boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlariga ko'ra amalga oshiriladi.

Tijoratlashtirish bo'linmasi faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

➤ - tizimli ravishda bozorni tahlil qilish va innovatsion mahsulotlarga (ishlar, xizmatlar) bo'lgan talab, innovatsion mahsulotlarni tijoratlashtirish bilan bog'liq bo'lgan qoplash muddatini baholash, rentabellik va risklarni o'rganish;

➤ yuqori tijorat salohiyatiga ega va realizatsiya qilish uchun tayyor bo'lgan istiqbolli loyihalarni tanlab olish;

➤ innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun investorlar, hamkorlar va boshqa manfaatdor shaxslarni jalb qilish;

➤ yangi texnologiyalar va innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqishni joriy qilish maqsadida sanoat korxonalari bilan hamkorlik qilish.

9.2. Ilmiy ishlanmalar va tijoratlashtirish ob'ektlari, innovatsion ishlanmalar, davlat ilmiy-texnik dasturlari

Texnologiyalar transferining ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mavjud texnologiyalardan foydalangan holda ishlab chiqariladigan o'xshash mahsulotga nisbatan yuqori sifatli va raqobatbardosh yangi yoki yaxshilangan mahsulot ishlab chiqarish;
- yangi ishlanmalar va texnologiyalar asosida mahsulotning yangi turlarini ishlab chiqarish;
- o'xshash texnologiyalarga nisbatan energiyani va resurslarni tejovchi texnologiyalarni joriy etish.
- Texnologiyalar transferining asosiy usullari quyidagilardan iborat:
 - texnologiyalarni bepul asosda olish;
 - qo'shma korxonalar tashkil etish orqali texnologiyalarni joriy etish;
 - texnologiyalarni litsenziya shartnomalari asosida joriy etish;
 - texnologik hujjatlarni berish;
 - texnologiyalarni to'laligicha sotib olish.

➤ Texnologiyalar transferi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa usullar orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Texnologiyalar transferi mexanizmlari quyidagicha amalga oshiriladi:

- texnik tavsifnomalarni, texnik-iqtisodiy asoslarni, yo'riqnomalarni va boshqa hujjatlarni tahlil qilish va baholash;
- texnologiyalar transferini amalga oshiruvchi tarafning ekspertlarini jalb qilgan holda o'quv treninglarini tashkil etish;
- inshootlar qurish va asbob-uskunalarni o'rnatish hamda ularidan foydalanish uchun zarur bo'lgan texnik bilimlarni o'zlashtirish;
- texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashuvchi mexanizmlardan foydalangan holda amalga oshiriladi.
- Texnologiyalar transferi boshqa mexanizmlardan foydalangan holda ham amalga oshirilishi mumkin.

Texnologiyalar transferini amalga oshirish cheklovlari O'zbekiston Respublikasiga:

- tarkibida himoyalanmagan (ya'ni tabiiy atrof-muhitga tarqaluvchi) zaharli moddalar yoki qayta ishlanmaydigan, ekologik jihatdan xavfli chiqindilar mavjud bo'lgan;
- belgilangan normadan yuqori radioaktiv moddalar mavjud bo'lgan;
- aholining sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi mahsulotlar yaratish uchun mo'ljallangan;
- milliy qadriyatlarga, an'analarga va ijtimoiy xulq-atvorga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi mahsulotlarni yaratish hamda targ'ib qilish uchun mo'ljallangan asbob-uskunalar va mahsulotlardan foydalanishga asoslangan texnologiyalar transferiga yo'l qo'yilmaydi.

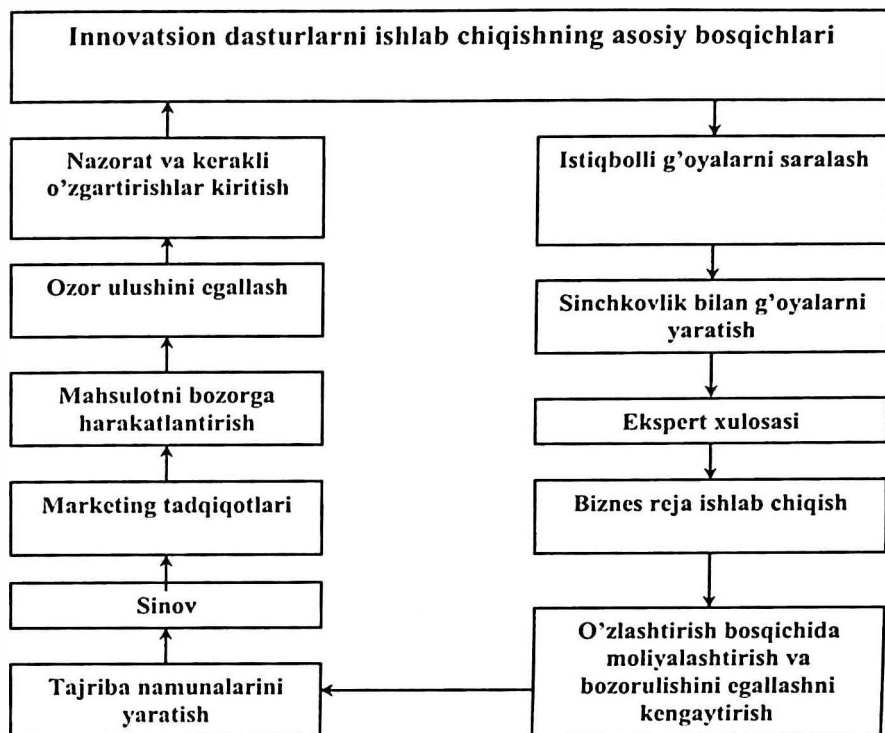
Texnologiyalar transferi uchun shartnoma tuzish va ro'yxatdan o'tkazish tartibda tuziladigan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Intellectual mulkka bo'lgan huquq mavjudligi va undan tushgan foyda texnologiyalar transferi uchun shartnoma tuzishning asosiy sharti hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobiga xarid qilinadigan texnologiyalar transferi uchun shartnomalar vakolatli davlat organi tomonidan ro'yxatga olinadi 9.2.1-rasmda ko'rsatilgan.

Innovatsion dasturlarni saralashda novator korxonalar kerakli fundamental innovatsion dasturlarni tanlash salohiyatiga va klaster tizimi ega bo'lishlari lozim. Loyihalardan birortasini tanlashdan korxonalar o'z faoliyatlarini olib borayotgan umumiy iqtisodiy muhitni hisobga olishlari zarur. Resurslarni qisqa muddatli modifikatsiyalar va arziyas takomillashtirishlarga sarflamay ular o'z quvvatini kengaytirilgan va uzoqni ko'zlovchi loyihalarga qaratish katta natijalarga erishish va real daromad olishga imkon beradi. Kommunikatsiyalar sohasidagi innovatsion jarayonlar, yuqorida ta'kidlaganidek, bugungi kunda, innovatsiyalar iqtisodi

yoki bilimlar va klaster tizimi iqtisodining shakllanishida asosiy hisoblanadi.

9.3. Innovatsion faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiyotni innovatsion taraqqiy ettirishda, ayniqsa, iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy usullari yetarli darajada foyda berish uchun hozirgi davrda klasterlarni amaliyotga tatbiq etish eng maqbul yo'l hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida klasterlashtirishni korxonalar innovatsion faoliyatini tezlashtirish asosida raqobatbardoshligini oshirish va ularning global raqobatning kuchli ta'siriga qarshi turishdagi milliy va mintaqaviy rivojlanish talablariga to'la javob beradigan yangi korxonalarni tashkil etish maqsadida muvofiqdir.

Raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va mahsulot turlarini ko'paytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari bilan tasdiqlangan 2018 yil 19 dekabrda PQ-4067-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida, 2019 yil 4 yanvardagi PQ-4090-sonli «Elektrotexnika sanoatining eksport salohiyatini yanada rivojlantirish va oshirish chora-tadbirlari to'g'risida 2019 yil 30 maydagi PQ-4348-son) «Elektrotexnika sanoatini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va tarmoqning investitsiyaviy hamda eksport salohiyatini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida Davlat dasturlarida nazarda tutilgan investitsiya loyihalarini amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni optimallashtirish yo'li bilan eksportbop mahsulotlar narxlarining raqobatbardoshligini oshirish, mahsulotlar tannarxini pasaytirishga erishiladi: 2019 yil - 6,1%, 2020 yil - 6,2%, 2021 yil - 6,3%.

Sanoat tashkilotlariga asosiy turdagi mahalliy xom ashyo va materiallarni (mis, polietilen, polipropilen, sanoat moylari va boshqalar) jahon narxlari bo'yicha uzluksiz ravishda yetkazib berish choralari ko'rilmogda.

Yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan tayyor mahsulotlarni eksport qilish hajmini oshirish, mahsulot turlarini kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida: 2019 yil - 250,0 mln dollar; 2020 yil - 287,5 mln dollar; 2021 yil - 373,8 mln dollar; 2022 yil - 500,0 mln dollar hajmida turli xalqaro axborot resurslarida va ko'rgazmalarda milliy brendlarni ilgari surish, elektrotexnika sanoati tashkilotlari salohiyatini namoyish etish va mahalliy elektrotexnika sanoatining yirik tashkilotlarini xalqaro savdolarida birlashib ishtirok etishini ta'minlanadi.

Korxonalarda klasterlarni shakllanishida davlatning roli muhim o'rin tutadi. Klasterlar faqat bozorning ko'rinmas qo'li (raqobat) tufayli, avvalo, transmilliy kompaniyalarni zamonaviylashtirishda

tashkil etilgan bo'lsa, keyingi vaqtda ko'pgina mamlakatlarning hukumatlari bu jarayonga sezilarli darajada ta'sir etgani holda ularga yordam bermoqdalar. Klaster strategiyasi jozibadorligi, yo'nalishlarning turli-tumanligi bois ham, innovatsion klasterlarni davlatning o'zi shakllatirishini taqozo etmoqda.

Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning elektrotexnika mahsulotlari va maishiy elektromahsulotlarni eksport qilish ko'lamini kengaytirish, ularning eksport bozorlarida o'z o'rnini va ulushini oshirish maqsadida turli xalqaro axborot resurslarda va ko'rgazmalarda milliy brendlarni ilgari surish, sanoati tashkilotlari salohiyatini namoyish etish va: tashqi bozorlarda mahsulotlar eksport infratuzilmasi tizimini yaratish va takomillashtirish uchun:

- Tojikiston Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi va Afg'oniston Islom Respublikasida savdo uylari va shou-rumlar ochish;
- «O'zeltexsanoat» uyushmasining vakolatxonalarini ochish;
- Turkiyada - marketing tadqiqotlarini o'tkazish, uyushma korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga salohiyatli xaridorlarni topish;
- Xitoyda- Xitoy kompaniyalari tomonidan O'zbekiston Respublikasiga investitsiya jalb qilish imkoniyatlarini o'rganish.

Chet ellik sheriklar va salohiyatli mijozlar bilan seminarlar, rasmiy uchrashuvlar tashkil etish orqali Respublika ichida va xorijda tashkil etiladigan xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda faol ishtirok etish, jumladan «Cabex» (Rossiya), «AQUA TNERM» (Rossiya, Ozarbayjon, Qozog'iston), «Astana Ekspo» (Qozog'iston), «Elkom Ukraina» (Ukraina) va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida klasterlarning rivojlanishida sezilarli darajada ta'sir etgani holda ularga yordam bermoqdalar. Klaster strategiyasi jozibadorligi bo'yicha mamlakatimizda mis resurslarini chuqur qayta ishlash va yuqori qo'shilgan qiymatga ega yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratish va salohiyatli investorlarni, shu

jumladan xorijiy investorlarni jalb qilish orqali investitsiya loyihalarini amalga oshirishda «Techno Cable Group» MCHJ QK (Toshkent viloyatida) kabel-sim mahsulotlari ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va yangi mahsulot turlarini chiqarish (Loyihaning umumiy qiymati 1,4 mln dollar) maqsadida:

- texnologik uskunalarni tayyorlash va yetkazib berish;
- texnologik liniyalarni ishga tushirish ishlarini olib borish;
- loyihaning o'rganish uchun qo'shma ishchi guruh tuzish;
- sarmoyaviy bitimni ishlab chiqish va imzolash;
- loyiha biznes-rejasini/texnik iqtisodiy asosini tayyorlash;
- obyekttni ishga tushirish va shuningdek,;
- «Uzkabel» AJ QK da kabel-sim mahsulotlari ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish. (Loyihaning umumiy qiymati 3,3 mln dollar)
- «Industrial Nolding» MCHJ (Rossiya) kompaniyasi bilan zamonaviy kabel-sim mahsulotlari ishlab chiqarish. (Loyihaning umumiy qiymati 7,0 mln dollar va yillik quvvati 46 ming km)
- «Elsewedy Electric» kompaniyasi (Misr) tomonidan kabel-sim mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish. (Loyihaning umumiy qiymati 20,0 mln dollar va yillik quvvati 10 ming km)
- «Toshelectroapparat» MCHJ XK da elektromobillar uchun quvvatlash qurilmalari ishlab chiqarishni tashkil etish. (Loyihaning umumiy qiymati 2,0 mln dollar va yillik quvvati 500 dona)
- «Texno Park» MCHJ tomonidan lift va eskalatorlar ishlab chiqarishni tashkil etish. (Loyihaning umumiy qiymati 9,25 mln dollar va yillik quvvati 2 000 dona)
- «Falk Porsche Fiberglass» MCHJ da zamonaviy energiya tejankor issiqlik qurilmalari va tizimlarini ishlab chiqarishni tashkil etish. (Loyihaning umumiy qiymati 2,2 mln dollar va yillik quvvati 5 ming dona)
- «FalkPorscheFiberglass» MCHJ da shisha tola va shisha tolali mahsulotlar ishlab chiqarishni tashqil qilish. (Loyihaning umumiy qiymati 7,7 mln dollar va yillik 3 ming dona) xorijiy investorlarni

jalb qilish orqali investitsiya loyihalarini klasterli tizimda amalga oshirilmoqda.

Korxonalarni mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirishning eng ustuvor yo'li innovatsion texnologiyalarni qo'llash, iqtisodiyot tarmoqlarini tom ma'noda modernizatsiya va klaster tizimiga o'tishdir. Modernizatsiya deganda, ko'pincha sanoat tarmoqlarini modernizatsiya bilan bir qatorda iqtisodiyotimizning barcha korxonalarni kabi yetakchi sohasini ham modernizatsiya qilish, uning tarkibiga kiradigan deyarli barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohalarining butun klaster kompleksida texnik va texnologik yangilashdir.

O'zbekiston Respublika bo'yicha 2018 yilda xar bir innovatsion faol tashkilot o'rtacha 2 tadan innovatsiya joriy qildi. Jumladan xar bir innovatsion faol tashkilotga Andijon, Farg'ona viloyatlari, Toshkent shahrida o'rtacha 3 tadan innovatsiya, Buxoro, Qashqadaryo, Navoiy, Samarqand, Sirdaryo, Toshkent viloyatlarida o'rtacha 2 tadan innovatsiya, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Namangan, Surxondaryo va Xorazm viloyalarida o'rtacha 1 tadan innovatsiya joriy qilingan. Quyidagi loyihalar viloyatlarda sanoat kesimida tarmoq dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan yirik investitsion loyihalar klasterini shakllantirish asosida amalga oshirildi:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida – neft va gaz sanoatini modernizatsiya qilish dasturi doirasida amalga oshirilayotgan loyihalar;
- Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida – Xonjizza konida polimetall rudasini qazib olish va qayta ishlash majmuasi (OTMK);
- Qashqadaryo viloyati Sho'rtan GKKda tozalangan metandan sintetik yoqilg'i ishlab chiqarish va Talimarjon GESini kengaytirish uchun quvvati 450 MVt bo'lgan ikkita gaz-bug' uskunasi o'rnatish;
- Navoiy viloyatida ammiak va korbamid ishlab chiqaradigan qurilish;
- «Navoiy» erkin industrial zonasida amalga oshirilayotgan loyihalar va boshqalar;

- Navoiy va Samarqand viloyatlarida – Zarmitan oltinkon zonasida qazib olish va qayta ishlash majmuasi (NKMK);
- Andijon, Namangan va Fargʻona viloyatlarida – yengil sanoat va charm poyabzal sanoatini modernizatsiya qilish dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan loyihalar;
- Toshkent viloyatida Dji Em Pauertreyn avtomobil dvigatellarini ishlab chiqarish zavodi (Oʻzavtosanoat) va boshqalar.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining sanoat tarmogʻini modernizatsiya qilish va klaster tizimi yoʻlida koʻpgina ishlar amalga oshirilmoqda. Oʻzbekiston Respublikasida klasterlarning rivojlanishida sezilarli darajada taʼsir etgani holda ularga yordam bermoqda.

Innovatsion dastur mavjudligi va klaster asosida korxona resurslaridan samarali foydalanish va maqsadga erishish uchun eng maqul vositalar tanlovini osonlashtiradi, tashqi muhitdan keluvchi xavf-xatarni ancha kamaytiradi. Taklif etilayotgan innovatsion dasturni ishlab chiqish va

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. *Innovatsiyalarni tijoratlashtirishni siyosatini tushuntirib bering?*
2. *Innovatsion texnologiyalarni amalga oshirishda tijoratlashtirish manbalarini tushuntirib bering?*
4. *Innovatsion ishlanmalar va davlat dasturlarini tushuntirib bering?*
5. *Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish usullarini ayting?*
6. *Mintaqa va xalqaro innovatsiyalar almashinuvi jarayonlarini aytib bering?*
7. *Shartnoma munosabatlari deganda nimani tushunasiz?*
8. *Innovatsion klaster turlarini izohlab bering?*
9. *Intellektual klaster deganda nimani tushunasiz?*
10. *Sanoat klasteriga taʼrif bering va izohlab bering?*
11. *Texnologik klaster deganda nimani tushunasiz?*
12. *Innovatsion klasterlar boʻyicha strategik dasturlar ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish chora-tadbirlar tizimini ayting?*

X BOB. INNOVATSION INFRATUZILMA, TEXNOLOGIK PARKLAR VA TEXNOPOLISLAR

O'quv maqsadi: *Korxonalarda innovatsion infratuzilma, fan-ta'lim va ishlab chiqarish tizimlari integralash innovatsiyasini, innovatsion ishlanmalarni loyihalarini moliyalashtirishni, innovatsion bozorini rivojlantirish va innovatsion texnoparklar va texnopolislarni tashkil etishni o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *linnovatsion infratuzilma, texnopark, texnopolis, innovatsion ishlanmalar, innovatsion loyihalar, innovatsion klasterlar, innovatsion konsepsiya, innovatsion mahsulotlar, raqobatbardoshlik, innovatsion ishlanmalar, innovatsion texnologiyalar, innovatsion rivojlantirish.*

10. 1. Innovatsion infrastruktura shakllanish asoslari

Innovatsion infrastruktura shakllanishida innovatsion infratuzilma subyektlari (innovatsion texnologik park, texnologiyalar transferi markazi, innovatsion klaster, venchur tashkiloti, innovatsiya markazi, startap akselerator, inkubator) tarmog'ini shakllantirish orqali startap tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash hamda yirik hajmli ishlab chiqarishni (kapital yaratish) tashkil etish maqsadga muvofiqdir:

- innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning institusional mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion faol tashkilotlar ulushini oshirish;
 - kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy jadal o'sishini ta'minlash;
 - yangi turdagi mahsulotlar va innovatsion texnologiyalar yaratishning g'oyadan yakuniy iste'molchigacha bo'lgan kompleks tizimini ta'minlash orqali innovatsiyalarga bo'lgan talabni rag'batlantirish;
- Ishlab chiqarish korxonalari va tadbirkorlik subyektlari bilan hamkorlikda ulushli moliyalashtirish mexanizmiga muvofiq yangi ishlanmalarni joriy etish asosida yaratilgan innovatsiyalarni –

intellektual mulkni ishlanma egalari bilan birgalikda patentlash va tijoratlashtirishni tashkil etish amaliyoti yo'lga qo'yiladi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hamda Innovatsion rivojlanish vazirligi bilan birgalikda yetakchi xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda »Innovatsion menejment», «Loyiha boshqaruvi», «Tijoratlashtirish», «Intellektual mulkni boshqarish» yo'nalishlari bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqsin va 2022/2023 o'quv yilidan boshlab tegishli oliy ta'lim muassasalarida joriy qilsin.

Innovatsion infratuzilmaning subyektlariga quyidagilar kiradi:

- innovatsion texnologik park;
- texnologiyalar transferi markazi;
- innovatsion klaster;
- venchur tashkiloti;
- innovatsiya markazi.
- Tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, boshqa shaxslar innovatsion infratuzilmaning subyektlari bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning bozor munosabotlarini shakllantirish jarayonida, mamlakatimiz va xorijiy tadqiqotlar tomonidan innovatsion infrastruktura shakllanishida qator ilmiy izlanishlar va fundamental tadqiqotlar manbalarni davlat tomonidan qo'llab -quvvatlanib «innovatsiya» - jarayon sifatida qaraldi.

Innovatsion infrastruktura shakllanishi innovatsiyaning dinamik va statistik jihatlari bo'lib, dinamik jihatdan innovatsiya iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqtil qilish jarayoni. Statistik jihatdan innovatsiya – ilmiy-ishlab chiqarish siklining (IITS) pirovard natijasidir. Ushbu natijalarda o'ziga xos ham o'z muammolarga ega bo'ladi. «Innovatsiya» va «innovatsiyaviy jarayoni» atamaları o'zaro yaqin bo'lsada, ammo ular bir xil emas. Innovatsiyaviy jarayon innovatsiyalarning shakllarini yaratish, o'zlashtirish tarqatish bilan bog'liqdir ilmiy izlanishlar; fundamental tadqiqotlar; innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash; innovatsiyani yaratuvchilar mahsulot-

ning hayotiy sikli va iqtisodiy samaradorlik kabi mezonlardan keng foydalanadi. Ularning strategiyasi, agrotarmoq va zamonaviy yangiliklarni yaratib, raqobatdoshlardan ustun bo'lishdir.

Korxonalarda davlat tomonidan innovatsion infrastruktura shakllanishida innovatsiyani tartibga solishda ilmiy-texnik ishlanmalar, yangiliklar ilmiy-ishlab chiqarish jarayoni undan olingan iqtisodiy samarasi va amaliyotga qo'llanilish jarayoni o'z-o'zidan ilmiy-texnik innovatsiyalarga aylanadi. Ilmiy-texnik ishlanmalar va ilmiy natijalar kashfiyotlar yangi bilimlar asosida, ishlab chiqarishga joriy etish maqsadida vujudga keladi. Ilmiy-texnik innovatsiyalar (ITI)- ishlab chiqarish jarayonidagi yangi g'oya, bilimlar, kashfiyotlar va ilmiy-texnik ishlanmalarining moddiylashgan ko'rinishidir. Ilmiy-texnik innovatsiyalarning asosiy maqsadi - iste'molchilar ehtiyojini ilmiy asosda qondirish orqali foyda olishdir. Innovatsiyaning xususiyatlaridan biri ilmiy-texnik yangilik ishlab chiqish va amaliyotda qo'llanilishini ko'zda tutilgan. Innovatsiyani tijorat nuqtai nazaridan amalga oshirish mumkin. Unga erishish uchun muayyan sharoitlar mavjud bo'lishi lozim.

Korxonalarda iqtisodiy rivojlanishini har tomondan davlat tomonidan tartibga solishda innovatsiya va innovatsiyaviy jarayonni shakllarini hisobga oladi. Chunki innovatsiya uchun uchta xususiyat mavjud:

1. Ilmiy-texnik yangilik.
2. Ishlab chiqarishda qo'llanilishi.
3. Tijorat nuqtai nazaridan amalga oshirilishi bir xil xizmat qiladi.

Agar birortasi qatnashmasa. innovatsiyaviy jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tijorat jihati innovatsiyani bozor ehtiyojlarini qondirishga iqtisodiy zaruriyat sifatida ta'riflash mumkin. Bunda innovatsiyalarni yangi texnik takomillashgan mahsulotga aylantiruvchi «moddiylashtirish» va ularni daromad manbasiga aylantiruvchi «tijoratlashtirish» e'tiborga olinadi.

Korxonalarda texnologik innovatsiyalar bu korxonaning texnologik yangi mahsulotlar va jarayonlarni , mahsulotlar va jarayonlarda sezilarli darajada takomillashtirilgan usullarni ishlab chiqish va joriy etish bilan bog'liq faoliyatni o'z ichiga oladi.

Korxonalarda innovatsion jarayonni shakllarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashda ilmiy-texnik innovatsiyalar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- a) yangilikka ega bo'lishi;
- b) bozor ehtiyojini qondirishi;
- v) ishlab chiqaruvchi foyda olishi.

Innovatsiyalarni amaliyotga tadbqiq etish va ularni yaratishda, innovatsiya jarayonining shakllari (IJSH) tarkibiy qismi hisoblanadi.

Korxonalarda innovatsion infrastruktura shakllanishida innovatsiya jarayonini uchta mantiqiy shaklga ajratish mumkin:

1.Oddiy tashkilot ichidagi (natural), 2.Oddiy tashkilotlararo (tovar), 3. Kengaytirilgan.

1.Oddiy tashkilot ichidagi innovatsiyani yaratish va undan foydalanish bitta korxona tarkibida bo'ladi. Bunda innovatsiya bevosita tovar shaklini olmaydi.

2.Oddiy tashkilotlararo innovatsiya jarayonida innovatsiya oldisotdi predmeti bo'lib xizmat qiladi.Buning vazifasi innovatsiyani yaratish va ishlab chiqarish funksiyasini iste'mol qilish funksiyasidan ajratadi.

3.Kengaytirilgan innovatsiya jarayoni innovatsiya mahsulotlari ishlab chiqaradiganlarni ortib borishida namoyon bo'ladi. Bu esa mamalakatda o'zaro raqobat natijasida ishlab chiqarilayotgan, mahsulotning iste'mol darajasining ortib borishiga va uni qadrlanishiga xizmat qiladi.

Innovatsiya jarayoni sharoitida ikkita xo'jalik subyekti faoliyat yuritadi: 1.Innovatsiya ishlab chiqaruvchi (yaratuvchi). 2. Iste'molchi (foydalanuvchi).

Agarda innovatsiya texnologik jarayon ko'rinishida bo'lsa, ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi bitta xo'jalik subyektida birlashgan bo'ladi.

Innovatsiya jarayoni tovar jarayoniga aylanib borishi natijasida ikkiga bo'linadi:

a) yaratish va tarqatish; b) innovatsiya diffuziyasi funksiyasini bajaradi.

Birlashgan qismida asosan, ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlarining ketma-ket bosqichlari, tajriba ishlab chiqarish va savdoni tashkil etishni va tijorat ishlab chiqarishini tashkil etishni o'z ichiga oladi. Yaratish va tarqatish qismida innovatsiyaning foyda olish va samara olishi amalga oshirilmaydi. Balki uni amalga oshirish uchun sharoit yaratiladi. Ikkinchi qismida jamiyat uchun foyda olish innovatsiya ishlab chiqaruvchilari, hamda ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida qayta taqsimlanadi. Diffuziya natijasida ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar sonining oshishi va ularning sifat ko'rsatkichlari o'zgaradi. Innovatsiyaviy jarayonlarning doimiyliigi, innovatsiyalarning bozor iqtisodiyotidagi diffuziyasi tezligi va kengayishiga ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsion infrastruktura shakllanishida innovatsiyaviy jarayonni samarali boshqarishni tashkil etishning ikkita yo'nalishi mavjud:

1. Innovatsiya loyihalarini barcha bosqichlarini yagona uzluksiz jarayonga birlashtirish, boshqaruv tizimining barcha pog'onalari tuzilmasini o'zgartirish, ular o'rtasidagi aloqalarni vertikal va gorizontal muvofiqlashtirish. Bunday tendensiyalar, yirik miqyosdagi vazifani bajarish va resurslarni jamlashda paydo bo'ladi;

2. Innovatsiya jarayonlarni boshqaruv tizimini boshqarishni mustaqil obyektiga ajratish, hamda innovatsiyaviy tuzilmalarning ishlab chiqarish funksiyalarini, tarmoqdagi ish bajaruvchi bo'linmalardan ajratishdan iborat.

Amaliyotda, birontasiga ustunlik boshqaruvchisida berilgan ikkala yondashuv ham qo'llaniladi. Bunda yirik ilg'or chet el kom-

paniyalari, bozordagi o'zgarishlariga javoban, mavjud resurslarni qayta guruhlash maqsadida o'z ilmiy-ishlab chiqarish majmuasini qayta tashkil etilishini amalga oshiradilar. Innovatsiyaviy jarayonni amalga oshirish uchun korxona tashkiliy tuzilmasini optimallashtirish, yuqori rahbariyatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

10.2. Innovatsion markazlar va texnoparklar

Innovatsiyalarni ishlab chiqish va ishlab chiqarish uchun, odatda, mustaqil korxona kabi faoliyat yurituvchi, ya'ni o'z ishlab chiqarish va bozor siyosatini amalga oshiruvchi maxsus bo'linmalar tashkil etiladi. Ushbu bo'linmalar savdo va daromad hajmi dinamik o'sib borishida o'z faoliyatini yuritadi, o'sish sekinlashganda esa ular qayta tashkil etiladi: boshqa bo'linmalar bilan qo'shiladi, yoki kichikroq mustaqil bo'g'inlarga bo'linadi. Agarda bir vaqtning o'zida bir nechta bo'linmalarda ilmiy-texnik muammolar vujudga kelsa, ularni yengib o'tish uchun maxsus bo'g'in tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ikkita bo'g'in manfaatlari o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqqan taqdirda, bir vaqtning o'zida ikkita bo'linma ishini nazorat qilib boradigan «soyabon» guruh tuziladi.

Innovatsiyaviy faoliyat rivojlanishining o'ziga xos tendensiyasi sifatida korxonalar o'rtasida bir biri bilan integratsiyaviy aloqalarni izlash xizmat qiladi. Bu moliyaviy mablag'lar tanqisligi, kreditlarning qimmatligi, ilmiy-tadqiqot ishlarining murakkablashuvi va qimmatliligi, mahsulot hayotiy sikli davomiyligini qisqarishi, turli xil texnologiyalardan majmuaviy tarzda foydalanish zaruriyatidan kelib chiqadi..

Shuning uchun ham innovatsiyaviy faoliyatni amalga oshirish uchun korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya, ko'pgina hollarda korxona ichida innovatsiyaviy faoliyatni tashkil etishga nisbatan samarali bo'lib chiqadi. Bunday kooperatsiya quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- kompaniyalar tomonidan pay asosida yaratiladigan tarmoq institutlari;

- universitetlar va kompaniyalar birlashuvi bazasida paydo bo'ladigan innovatsiyaviy markazlar;
- moliya-sanoat guruhleri (MSG), xoldinglar va boshqa yirik birlashmalar.

Mamlakatimizda innovatsion texnologik park faoliyatni amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladigan yagona moddiy-texnika majmuasi bo'lgan hududga mulk huquqi asosida yoki boshqa qonuniy asoslarda egalik qiluvchi yuridik shaxslarni tashkil etish mumkin.

Innovatsion texnopark hududida innovatsion loyihani amalga oshiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxslardan iborat.

Mamlakatimizda innovatsion texnopark faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlashga yordam berish;
- innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishni oshirish;
- innovatsion faoliyat subyektlariga moddiy-texnik, tashkiliy-uslubiy, moliyaviy, axborotga oid, maslahat xizmatlari va boshqa servis xizmatlarini amalga oshirish;
- innovatsion loyihalarni tashkil etish va boshqarishni amalga oshirish;
- yangi ishlanmalarning tajriba-sanoat ekspertizasidan o'tkazish va intellektual mulk obyektlariga huquqiy muhofaza qilishni tashkil etish;
- yuqori texnologik va innovatsion ishlab chiqarishlarni tashkil etishdan manfaatdor bo'lgan mahalliy, xorijiy investorlarni hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb etish;
- innovatsiyalarni tashqi bozorda amalga oshirish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga yordam berish;
- innovatsion faoliyat subyektlari o'rtasida uzviy va amaliy hamkorlikni bog'liqligini ta'minlash.

Innovatsion texnoparkning asosiy vazifasi uning rezidentlarini quyidagi yo'llar bilan qo'llab-quvvatlashdan iborat:

➤ innovatsion ishlanmalarni bozorda realizatsiya qilish uchun yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot chiqaruvchi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga ko'maklashish, shuningdek yangi yoki takomillashtirilgan texnologiyalarni joriy etish;

➤ innovatsion texnoparklar uchun ko'char va ko'chmas mulkni, shu jumladan turli funksional maqsadlarga mo'ljallangan xonalarni shartnoma asosida ijaraga berish;

➤ innovatsion ishlanmalarning namunasini tayyorlash hamda ularning sinovlarini o'tkazish bilan bog'liq ishlarni va boshqa tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirish;

➤ innovatsion mahsulotlarni sertifikatlashtirish va ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha xizmatlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga huquqiy muhofaza qilish bo'yicha xizmatlarni amalga oshirish;

➤ innovatsion ko'rgazmalarda, konferensiyalarda va boshqa tadbirlarda ularning ishtirok etishini tashkil qilish orqali innovatsion mahsulot va xizmat turlarini, texnologiyalarni tavsiya etish;

➤ innovatsion texnoparkning ilmiy, ilmiy-texnikaviy va innovatsion faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa innovatsion ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish.

Innovatsion loyihalar uchun laboratoriya asbob-uskunalarining, ishlab chiqarish, ofis xonalarining va boshqa xonalarining ijarasi, bajarilgan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar uchun kelib tushadigan mablag'lar to'liq hajmda innovatsion texnopark hisobiga o'tkazish.

Innovatsion texnoparkning faoliyat ko'rsatish muddati o'ttiz yilgachani tashkil etadi, keyinchalik bu muddat uzaytirilishi mumkin.

Innovatsion texnoparklarning maqomi tanlov asosida o'n yil muddatgacha berilishi mumkin.

Innovatsion texnoparkning bilan bog'liq munosabatlar va ular o'rtasida tuziladigan innovatsion faoliyatni amalga oshirishga doir shartnomalar asosida olib borish lozim.

Innovatsion texnoparkka hamda uning qonun hujjatlariga muvofiq soliq, bojxona imtiyozlari va preferensiyalar belgilanishi mumkin.

Innovatsion texnoparkni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Innovatsion texnoparkning faoliyati vakolatli davlat organi tomonidan muvofiqlashtiriladi.

10.3. Texnopolislar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi parklar

Texnopolislar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi parklar markazi texnologiyalar transferini va innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirishni ta'minlash maqsadida tashkil etilgan yuridik shaxsdir.

Texnopolislar markazi faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- yangi ishlanmalarni ilgari surish tashkiliy-texnikaviy imkoniyatlarini aniqlash bo'yicha bozor konyunkturasi tadqiqotlarini o'tkazish;
- muhandislik-maslahat va loyiha (injeniring) xizmatlari ko'rsatish;
- biznes-rejalar tayyorlash bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;
- investitsiyalarni jalb qilish;
- texnologiyalar transferi bilan bog'liq axborotni tarqatish.

Texnologiyalar transferi markazini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Hozirgi sharoitlarda muvaffaqiyatli ilmiy-texnik rivojlanishga korxonalarning MSGlar, xolding tuzilmalari va boshqa yirik birlashmalarga integratsiyasi yordam beradi. U yerdagi aloqalar gorizontalar (tarmoq), vertikal (tarmoqlararo), aralash (vertikal plyus gorizontalar) va diversifikatsion (birlashish – qo'shib olish asosida) turlarga ajratiladi. Odatda, dinamik rivojlanayotgan MSGlar

tarkibida ilmiy-tadqiqot va texnologik markazlar, laboratoriyalar kabi ixtisoslashgan innovatsiyaviy tuzilmalar tashkil topgan bo'lsa, yetakchi strategiyasini amalga oshirayotgan MSGlar tarkibida ventchur tuzilmalar mavjud bo'ladi.

Korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili asosida qayd etish mumkinki, korxona o'lchami, umuman olganda, innovatsiyaviy jarayon samaradorligiga ta'sir ko'rsatmaydi. Yirik korxonalarning ustunliklari quyidagilar:

- qimmatbaho innovatsiyalarni amalga oshirish uchun katta moddiy, moliyaviy va intellektual resurslar mavjudligi;
- turli bilim sohalaridagi mutaxassislarni birlashtiruvchi ko'p maqsadli tadqiqotlarni o'tkazish imkoniyati;
- parallel tarzda bir nechta ishlanmalarni olib borish va ulardan optimal variantni tanlash imkoniyati;
- ayrim innovatsiyalar muvaffaqiyatsiz tugaganda bankrotlikka uchrashning past ehtimoli.

Kichik korxonalarning ustunliklari quyidagilar:

- o'ziga xos ishlarga tezda o'z e'tiborini qaratish, mobillik va noan'anaviy yondashuv;
- yirik korxonalar uchun olinishi mumkin bo'lgan natijalar istiqbolsiz, cheklangan yoki kam daromad va katta tavakkalchilikka ega bo'lgan sohalarda faoliyat yuritish imkoniyati;
- byurokratik boshqaruvning deyarli yo'qligi.

Innovatsiyaviy menejmentning tashkiliy tuzilmalari – innovatsiyaviy faoliyat, ilmiy -tadqiqotlar va ishlanmalar bilan shug'ullanadigan tashkilotlardir.

Ilmiy tashkilot – ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar asosiy faoliyat turi bo'lgan tashkilot (muassasa, korxona, firma). Ilmiy -tadqiqot va ishlanmalar tashkilot tarkibiga kiruvchi bo'linmalar uchun asosiy faoliyat turi bo'lishi mumkin. Bunday bo'linmalarining mavjudligi tashkilot iqtisodiyotning qaysi sohasiga, yoki mulkchilikning tashkiliy-huquqiy shakliga tegishli bo'lishiga bog'liq emas.

10.4. Ilmiy, ilmiy-texnologik parklar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi parklar

Bozorda ehtiyoj sezilgan yangi mahsulot innovatsion shakllarga asosan g'oya yaratilgandan keyin, eksplerent korxona oldida ishlab chiqarish hajmi muammosi kelib chiqadi. Buning uchun eksplerentlar yirik korxona bilan birlashmani tashkil etadi.

Eksplerent o'z innovatsiyaviy mahsulotini ommaviy tarzda mustaqil ishlab chiqara olmaydi. Ishlab chiqarishni ommaviy yo'lga qo'ymaslik esa turli xil o'xshash mahsulotlar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Yirik va kuchli korxona bilan ittifoq hosil qilish esa, foydali sharoit va qaysidir ma'noda o'z mustaqilligini saqlash imkoniyatini beradi.

Bunday korxonaning innovatsiyaviy menejeri tovar xaridori-ning xususiyatlari va bozordagi vaziyat to'g'risida xabardor bo'lishi, mumkin bo'lgan inqirozlarni aniq va ishonchli oldini olishi lozim. Korxonalar boshqaruvining tashkiliy sxemasi ularning xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Eslatib o'tamiz, boshqaruvning tashkiliy sxemasi – huquq va mas'uliyatlar taqsimlanishidir.

Umumiy ko'rinishda innovatsiyaviy jarayon modelini quyidagicha ko'rsatish mumkin

FT - AT - I - L - Q - O' - QICH - M - S,

Bu yerda: FT – fundamental (nazariy) tadqiqotlar;

AT – amaliy tadqiqotlar;

I – ishlanmalar;

L – loyihalashtirish;

Q- qurilish;

O' – o'zlashtirish;

QICH – korxonalarda ishlab chiqarishi;

M – marketing;

S – savdo.

Innovatsiyaviy menejerning asosiy maqsadi – korxonalarning hayotiy faoliyatidagi tavakkalchilikni pasaytirish va xodimlar ishi uchun qulay sharoitlarni yaratishdir.

Yirik biznes sohasida violent-korxonalar faoliyat ko'rsatadi. **Violent-korxonalar** – «kuch» strategiyasiga ega korxonalardir. Ular yirik kapital va texnologiyalarni o'zlashtirishning yuqori darajasiga ega. Violentlar o'rtacha sifat va narxdagi mahsulotlarga talabni shakllantiruvchi iste'molchilarning keng doirasi uchun ommaviy tarzda mahsulot ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. Violentlar ishlab chiqarish maksimumi «atrofida» ish yuritadilar. Ularning ilmiy-texnik siyosati mahsulotni ishlab chiqarishga qo'yish (shu jumladan litsenziyalar xarid qilish); mahsulotni ishlab chiqarishdan olib tashlash; investitsiyalar va ishlab chiqarishni kengaytirish; mashina va uskunalar parkini almashtirish to'g'risida qaror qabul qilishni talab qiladi.

Patent-korxonalar kabi violent-korxonalar ham foydali. Foydalilik – korxonalar faoliyatining asosiy shartidir. Ular innovatsiyaviy menejer lavozimiga ega va o'z siyosatini o'zgartirishda juda ham ehtiyotkor bo'lishi lozim. Milliy-mahalliy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan kichik biznes bilan kommutant-korxonalar shug'ullanadi.

Innovatsiyaviy jarayon modeli ushbu formula tahlili, uning turli elementlari o'rtasidagi teskari aloqa omillari, hamda 10 yildan ko'proq davom etishi mumkin bo'lgan **FT – O'** siklining davomiyligini hisobga olmaslikni talab etadi. Shu bilan birga, ko'rsatib o'tilgan har bir faza ham (**FT-AT; L-Q**) yetarlicha mustaqil.

Innovatsiyaviy jarayonning boshlang'ich bosqichi bo'lib **FT** (nazariy tadqiqot) xizmat qiladi, va bu ilmiy faoliyat tushunchasi bilan bog'liq. Albatta, (**FT, AT, I, L, +, O' va QICH**) siklining har bir alohida elementi **FT** bilan bog'liq ilmiy faoliyat bilan to'ldirilgan.

Innovatsiyalar paydo bo'lishining asosiy sababchisi bo'lmish, ilmiy ishning o'zi nima? Ilmiy ish – yangi, original, tasdiqlovchi ma'lumotlar va axborotni olish va qayta ishlashga yo'naltirilgan

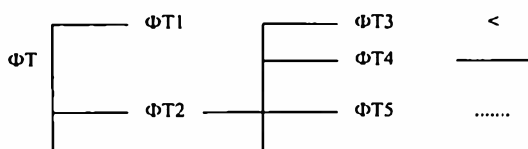
tadqiqot faoliyatidir. Har qanday ilmiy ish yangilikka, originallikka, tasdiqlashga asoslangan bo'lishi lozim.

FT dan **QICH** ga qadar yangi ma'lumot va axborotlar miqdori kamayib borishi tavsifiydir. Tadqiqot faoliyati ko'pgina hollarda ko'nikmalar, tajriba va standart usullar bilan almashtiriladi.

FT-ni pirovard mahsulot nuqtai nazaridan ko'rib chiqqanda, faqatgina muammo sohasiga tegishli yangi, original, tasdiqlovchi ma'lumotlar va axborotlarni olish va qayta ishlashga yo'naltirilgan tadqiqot faoliyatini ajratish lozim.

Nazariy (**FT**) tadqiqot muayyan amaliy masalalarni yechish bilan bevosita bog'liq emas. Ammo, aynan u innovatsiyaviy jarayon poydevori hisoblanadi. Shu bilan birga, nazariy tadqiqotlar zaruriyati amaliyot ehtiyojlari va predmet to'g'risidagi dastlabki bilimlar sintezi bilan ta'kidlangan bo'lishi ham mumkin.

Fundamental tadqiqotlar, odatda, amaliy tadqiqotlarda o'zini topadi, ammo bu birdaniga sodir bo'lmaydi. Rivojlanish 4.2.1-rasm bo'yicha amalga oshirilishi mumkin:

10.4.1 -chizma. FT rivojlanishi

Fundamental tadqiqotlarning ayrimlarigina **AT** - **I**- **L** va hokazolarga aylanadi. Fundamental tadqiqotlarning taxminan 90 foizi manfiy natijaga ega bo'lishi, musbat natijaga ega bo'lgan qolgan 10 foizi esa hammasi ham amaliyotda qo'llanilmasligi mumkin. Fundamental tadqiqotlarning maqsadi - jarayonni anglash va rivojlantirish.

Amaliy tadqiqotlar (**AT**) esa umuman boshqa yo'nalishga ega. Bu - «bilimlarni buyumlashtirish», yangi mahsulot, texnologik sxema va hokazolarni uzatishdir.

Ishlanmalar natijasida yangi mashina va uskunalar konstruksiyalari yaratiladi, bu esa asta-sekin loyihalashtirish (**L**), qurilish (**Q**),

o'zlashtirish (O') va sanoat ishlab chiqarishi (SI) fazalariga o'tadi. (M - S) fazalari innovatsiyaviy jarayon natijalarining tijorat nuqtai nazaridan amalga oshirish bilan bog'liq.

Shunday qilib, innovatsiyaviy menejer innovatsiyaviy jarayonning turli xil bosqichlari bilan ish ko'radi, va uni e'tiborga olgan holda o'z boshqaruv faoliyatini barpo etadi.

10.5. Innovatsion infratuzilma va innovatsion salohiyat

Innovatsion faoliyatning tashkiliy shakllarini va uning xususiyatlarini o'rganganimizda innovatsiyaviy menejment muhim o'rin egallaydi- innovatsiyaviy jarayonlar, innovatsiyaviy faoliyat, ushbu faoliyatda band bo'lgan tashkiliy tuzilmalar va ularning personalini boshqarish tamoyillarini, xususiyatlarining uslub va shakllari yig'indisidir.

Yangilik – samaradorlikni oshirish bo'yicha faoliyatning biror sohasidagi fundamental va amaliy tadqiqotlar, ishlanma va tajribalar natijasidir.

Yangiliklar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- kashfiyotlar;
- tovar belgilari;
- ratsionalizatorlik takliflari;
- yangi takomillashtirilgan mahsulot yoki texnologiya hujjatlari;
- nou-xau;
- ilmiy yondashuvlar yoki tamoyillar;
- marketing tadqiqotlari natijalari va h.k.

Asosiy maqsad – yangilikni joriy etgan holda uni innovatsiya shakliga aylantirish, ya'ni innovatsiyaviy faoliyatni tugallash va ijobiy natijaga ega bo'lgan holda innovatsiyalar diffuziyasini davom ettirishdir.

Innovatsiya – boshqaruv obyektni o'zgartirish va iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnik va boshqa samara turlarini olish maqsadida yangilikni joriy qilish natijasidir.

«Innovatsiyaviy faoliyat» tushunchasini izohlashga bo'lgan nazariya va amaliyotdagi ayrim farqlarni ta'kidlab o'tish lozim. Buning asosiy sababi shundaki, zamonaviy sharoitlarda innovatsiyaviy faoliyat innovatsiyalarni boshqarish tizimining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi va demak, uning tuzilmasini tashkiliy shakllari, funksiyalari, boshqarish uslub va vositalariga, hamda faoliyat maqsadlariga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ammo innovatsiyaviy faoliyat to'g'risida, innovatsiya obyekti sifatida to'laroq tasavvur shakllantirish uchun, ushbu tushunchani bir necha jihatlarini ko'rib chiqish lozim:

birinchidan, bu obyektiv iqtisodiy qonunlar asosidagi fan va texnikaning o'zaro bog'liq rivojlanishi jarayonidir. U xo'jalik amaliyotida yangi ilmiy bilimlarni yaratish, tarqatish va amaliy qo'llash yo'li bilan, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi muammolarini hal etishga yo'naltirilgan, ishlab chiqarish bazasi yangilanishini nazarda tutadi;

ikkinchidan, bu ishlab chiqarish innovatsiyaviy salohiyatini tashkil etuvchi elementlar majmuasidan foydalanishdir. Bu yerda yuqori malakali ilmiy va ishlab chiqarish kadrlarini ekspluatatsiya qilish sohasidagi jarayon va hodisalar, hamda xodimlarning korxona innovatsiyaviy faoliyati natijalariga bo'lgan qiziqishini rag'batlantiruvchi tashkiliy, ijtimoiy, ekologik, huquqiy tadbirlar ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, umumiy ko'rinishda innovatsiyaviy faoliyat asosini fundamental nazariy tadqiqotlar tashkil etadi. Bunday tadqiqotlarning natijasi – oldin noma'lum bo'lgan qonunlar, obyektiv mavjud hodisa va jarayonlarning ilmiy kashf etilishidir. Keyinchalik, yangi bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatlari o'rganilishi davomida, ularni moddiylashtirish usul va shakllari ishlab chiqiladi. Tadqiqotlar turli xil yo'nalishlarda olib borilgan holda, ulardan ham ijobiy, ham salbiy natijalar olinishi mumkin. Bunda salbiy natijalar ham amaliy ahamiyatga ega bo'lib, tadqiqot predmeti to'g'risidagi bilimlarni kengaytirishga yordam beradi. Yangilikni tarqatish

to'g'risida qaror qabul qilingandan so'ng u yangi sifat darajasiga chiqadi va innovatsiyaga aylanadi. Innovatsiyani bozorga kiritish jarayonini tijoratlashtirish deb atash qabul qilingan. Yangilik paydo bo'lishi va uni innovatsiyaga aylanishi o'rtasidagi vaqt oralig'i innovatsiyaviy lag deb ataladi.

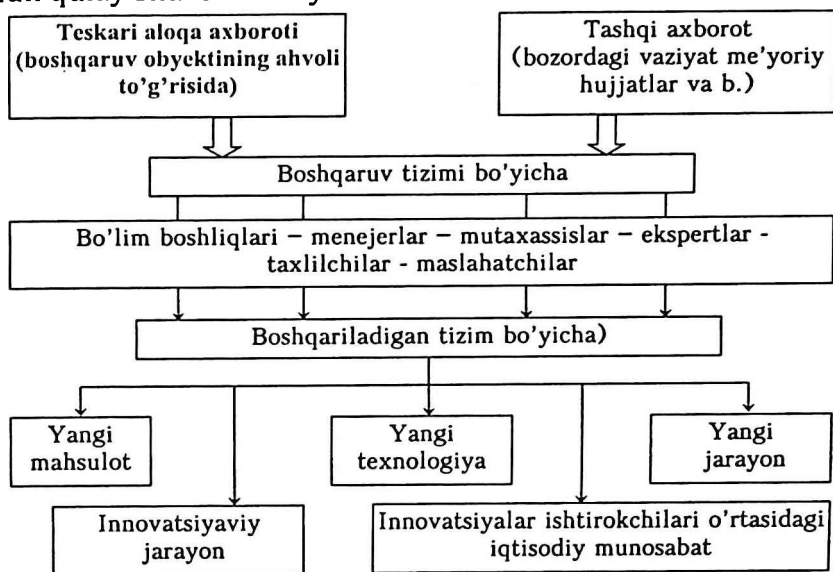
Innovatsiyaviy faoliyat ilmiy, ilmiy-texnik natija va intellektual salohiyatni, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot (xizmat, jarayon, usul) olish maqsadida qo'llashga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor sharoitlarida innovatsiyaviy faoliyatning asosiy komponentlari bo'lib, innovatsiyaviy faoliyat sohasini tashkil etuvchi yangiliklar, investitsiyalar va innovatsiyalar xizmat qiladi. Iqtisodiyot real sektoridagi ko'pchilik korxonalar innovatsiyaviy faoliyatini boshqarish, bevosita innovatsiyaviy jarayon orqali kelajakdagi natijalarga erishishga qaratilgan.

Innovatsion tashkilotlar jarayoni tuzilmalari – juda ham keng tushuncha bo'lib, tashkilotlarni tashkiliy shakllari va uning xususiyatlarini turli nuqtai nazardan turlicha talqin qilish mumkin. **Birinchidan**, bu ilmiy-tadqiqot, innovatsiyaviy, ishlab chiqarish faoliyati va marketingni parallel - ketma-ket amalga oshirilishidir. **Ikkinchidan**, uni yangilik hayotiy siklining vaqtinchalik bosqichlari sifatida ko'rish mumkin. **Uchinchidan**, mahsulot yoki xizmatlar yangi turini ishlab chiqish va tarqatishni moliyalashtirish va investitsiyalash jarayonidir. Bunda uning tasnifi innovatsiyaviy loyiha sifatida o'zini namoyon etadi.

Innovatsiyaviy tashkilotlarning tuzilmalari tasnifi va vazifalari jarayoni deganimizda, ilmiy bilimni innovatsiyaga aylanish jarayonini tushunamiz, ya'ni xodisalarning shunday ketma-ketligini unda innovatsiya g'oyadan tortib pirovard mahsulotga aylanadi va innovatsiyaviy jarayon sxemasi 4.3.2-rasmda.

Innovatsiyaviy jarayonni xususiyatlari innovatsiya joriy etilishi bilan tugamaydi, chunki tarqalib borishi bilan mahsulot takomillashtiriladi va uning samarasi oshiriladi. Innovatsiyalarni tashkiliy shakllarini boshqarish ilmiy-texnik g'oya shakllanishidan

tortib uni tijorat asosida amalga oshirilishigacha bo'lgan barcha qadamlar (boshqaruv sikllari) yig'indisini qamrab oladi. Har bir yangilik g'oyasi yaratilishidan uni amalga oshirilishigacha bo'lgan vaqt davri innovatsiyaviy sikl deb ataladi, va u quyidagicha tuzilmaga ega. Innovatsiyaviy menejerning asosiy maqsadi – korxona hayotiy faoliyatidagi tavakkalchilikni pasaytirish va xodimlar ishi uchun qulay sharoitlarni yaratishdir.

10.5.1-rasm. Innovatsiyaviy jarayonning umumlashtirilgan sxemasi

Innovatsiyaviy tashkilotlar jarayonlarini amalga oshirishining samardorligi ko'pgina omillarga bog'liq bo'ladi:

➤ boshqaruv tizimidagi har bir alohida bo'g'in ishining o'zaro muvofiqligi;

Innovatsiyalarni boshqarish tizimining yuqorida qayd etilgan barcha elementlari faoliyati to'liq o'zaro muvofiqlashtirilgandagina, ushbu jarayon butunligi va uzluksizligi, ilmiy-texnik natijalarga ega bo'lish va ularni o'zlashtirish muddatlarini qisqarishi ta'minlanishi mumkin. Innovatsiyaviy faoliyat boshqaruvini tashkil etish, boshqaruv jarayonining barcha elementlari yagona tizimga

birlashtiradi va u innovatsiyani yaratish va amalga oshirishda, ya'ni innovatsiyaviy jarayonning o'zida shakllana boshlashi lozim.

Korxonada innovatsiyaviy faoliyatni boshqarishning tashkiliy shakllarini samarali tizimlarini yaratish va rivojlantirish imkoniyati ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib, ishlab chiqarishning shakllangan darajasi, boshqaruv tizimi va mexanizmining ahvoli, boshqaruv tashkiliy tuzilmasining turi va yo'naltirilganligi, xo'jalik va innovatsiyaviy siyosat tendensiyalari va boshqalar shular jumlasidandir.

Innovatsiyaviy faoliyatni boshqarishning vazifalarida, birinchi navbatda, korxonalar innovatsiyaviy faolligi o'sishini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Ushbu munosabat bilan, har bir korxona uchun innovatsiyalarni boshqarishning uslubiy va amaliy muammolarini o'z vaqtida hal etish, innovatsiyalarni samarali boshqarishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Innovatsion infratuzilma faoliyatni shakllantirishda ilmiy tadqiqotlarning o'rni nimadan iborat?*
- 2. Innovatsion infratuzilma jarayonning shakllarini davlat tomonidan qo'llab quvvatlashda ilmiy-texnik innovatsiyalar o'z ichiga nimalarni oladi?*
- 3. Innovatsion infratuzilma jarayonni boshqarishning qanday yo'nalishlari mavjud?*
- 4. Innovatsion markazlar, texnopolislar va inkubatsiya markazlari nima?*
- 5. Innovatsion markazlar, texnopolislar va inkubatsiya markazlarining tuzilmalari o'z ichiga nimalarni oladi?*
- 6. Innovatsiya menenjmenti tuzilmasi haqida tushuncha?*
- 7. Innovatsion faoliyatda innovatsion salohiyat nimani anglatadi?*
- 8. Ilmiy, ilmiy-texnologik markazlar, texnopolislar va inkubatsiya turlarini izohlab bering?*
- 9. Innovatsion faoliyat infratuzilmasini tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini tushuntirib bering?*

XI BOB. ILMIY-TADQIQOT LOYIHALARINI SHAKLLANTIRISH VA TARTIBGA SOLISH

O'quv maqsadi: *Ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish va tartibga solish haqida tushunchasini, ularni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab quvvatlash munosabatlarini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Ilmiy-tadqiqot loyiha, innovatsion siyosat, innovatsion loyihalar, innovatsion jarayonlar, innovatsiyalarni qullab-quvvatlash, texnologik innovatsiyalar, marketing innovatsiyala,. narx, shartnoma.*

11.1. Loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va xususiyatlari

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsion loyiha – bu loyiha maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnik, tashkiliy, rejaviy, hisoblash va moliyaviy hujjatlarning yig'indisidir.

Loyihani yaratish va amalga oshirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- investitsion g'oyani shakllantirish;
- investitsion imkoniyatlar izlanishi;
- shartnoma hujjatlarini tayyorlash;
- loyiha hujjatlarini tayyorlash;
- qurilish-montaj ishlari;
- obyektни qo'llash.

Har qanday darajadagi innovatsion loyiha quyidagi bo'linmalarni o'z ichiga olishi kerak:

- muammo (g'oya)ning mazmuni va dolzarbligi;
- loyiha rahbarining rezyumesi;
- marketing tadqiqotlari va muammoni turkumlashtirish asosida qurilgan loyiha maqsadlari daraxti;
- loyiha maqsadlari daraxtini amalga oshirish bo'yicha tadbirlar tizimi;
- loyihani majmuaviy asoslanishi;

- loyihani amalga oshirilishini majmuaviy ta'minlanishi;
- ITK ning ta'rifi;
- loyihaning ekspert xulosasi.

Loyihani amalga oshirish mexanizmi va undovchi sabablar tizimi.

Jahonda kuzatilayotgan moliyaviy inqiroz sharoitida mamlakatni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning eng muhim omillari sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini jadal rivojlantirish mulkdorning o'rni va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqish ularning rivojlanishini har tomonlama davlat tomonidan qo'llab quvvatlashga yo'naltirilgan. Korxonalarda innovatsion faoliyatni huquqiy asoslar asosida uzoq muddatli o'zaro chuqur bog'langan chora - tadbirlar keng kompleksini amalga oshirish davlatimiz tomonidan bugungi kundagi dolzarb masalalar hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv va globallashuvning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi dunyo mamlakatlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jihatidan tafovutning ekologik tahdidlarning kuchayib borishi turli mamlakatlarda aholi sonini o'zgarishining keskin farqlanishi kabi holatlar jahon xo'jaligining yaxlit tizim sifatida barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Jahon hamjamiyati bugungi kunda boshidan kechirayotgan moliyaviy inqiroz ham aynan globallashuv jarayonlarini salbiy oqibati sifatida namoyon bo'lmoqda.

Davlat organlarining innovatsiya sohasidagi asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarga mablag'larni mujassamlash;
- innovatsiya faoliyatini muvofiqlashtirish;
- innovatsiya jarayonlarini huquqiy bazasini yaratish;
- innovatsiyalarni kadrlar bilan ta'minlash;
- ilmiy-innovatsiya infratuzilmasini shakllantirish;

➤ innovatsiya jarayonlarini xududiy tartibga solish.

Davlatning ilmiy-texnik siyosatini amalga oshirish mexanizmi:

- ilmiy-texnik taraqqiyot ustuvor yo'nalishlarini belgilab olish;
- davlat ilmiy-texnik dasturlarini shakllantirish;
- DITD bajarilishini monitoringi va natijalarni ekspertiza qilish;
- ITI natijalari ma'lumotlar bazasini shakllantirish;
- har yillik innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalar yarmarkasini tashkil etish.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlatimiz tomonidan mamlakat korxonalarni iqtisodiyotida innovatsion faoliyatni rivojlantirish muammolarini aniqlamay va ularning yechimlarini topmay turib, iqtisodiy o'sish, ijtimoiy muammolarni ayniqsa ishsizlikni oldini olish, aholi daromadlarini oshirish, iste'mol bozorini mahsulotlar bilan to'ldirish va eksportni oshirish kabi muhim vazifalarni amalga oshirishda qiyinchiliklar tug'diradi. Yuqoridagi muommalarni ijobiy hal etgan Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ishlab chiqariladigan YAIMning 71 foizdan ko'prog'i kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tarmog'ini ulushiga to'g'ri keladi.

Korxonalar iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish borasida strategik muhim rol o'ynaydigan innovatsion loyihalarni amalga oshirish, birinchi navbatda ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish, korxonalar bilan kichik biznes korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni yanada kengaytirish ishlarini amalga oshirishda yurtimizdagi siyosiy iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik xar qanday sarmoyaning asosiy garovi va shartidir. Chet el sarmoyasi uchun innovatsion jarayonlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi uchun qonuniy kafolat ham yaratilgan. Jumladan O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonuni, «Chet ellik investorlar xuquqlarini kafolatlari va ularni himoya qilish to'g'risida»gi qonuni, «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi qonuni»Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbqiq etishni rag'batlantirishdagi qo'shimcha chora- tadbirlar to'g'risidagi» qarori va «2019-

2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni va 2019 yil 30 avgustdagi «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori ishlab chiqarishning texnologik darajasini yanada oshirishda ilmiy izlanishlarni fundamental- tadqiqotlar va innovatsion loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib ishlab chiqarishning texnologik darajasining yanada oshirilib, ichki va tashqi bozorda raqobatbardosh va sifatli innovatsion mahsulotlarni olib chiqishni ta'minlab, innovatsion ishlanmalardan foydalanish va ilmiy texnikaviy salohiyatni rivojlantirishda muhim dastur bo'lmoqda.

Loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va xususiyatlari kelib chiqib bitta misol keltirib o'tmoqchimiz.

1.1. Loyiha to'g'risida ma'lumot

Loyiha nomi: Iqtisodiy xavfsizlikni taminlash sharoitida Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligini rivojlantirishning nazariy asoslari

1.2. Ilmiy va innovatsion faoliyatning ustuvor yo'nalishi: Iqtisodiyot va huquq fanlari

1.3. Kalit so'zlar: Iqtisodiy xavfsizlik, Belarus-O'zbekiston iqtisodiy aloqalari, iqtisodiy xamkorlik, sanoat korxonalari, raqobatbardoshlik, halqaro iqtisodiy munosabatlar.

1.4. Loyiha annotatsiyasi (hajmi 1,5 varaqdan ortmasin; jumladan, qisqacha – yuqorida qayd etilgan ilmiy muammolar va ilmiy yangiliklarni hal etishning dolzarbligi)

Tadqiqotning maqsadi – yangi global mintaqaviy tahdidlarga qarshi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muhitida Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligining nazariy asoslarini ishlab chiqish va mamlakatlarimiz korxonalarining iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish asosi sifatida ushbu hamkorlikni faollashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot maqsadlari:

1. yangi global va mintaqaviy sivilizatsiya tendensiya sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni o'rganishning uslubiy asoslarini aniqlash;

2. iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy usullarini ochib berish;

3. korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash;

4. mamlakatlarimiz korxonalarining iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish uchun asos sifatida yangi global va mintaqaviy muammolar va tahdidlar sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligining ahamiyatini ko'rsatish ;

5. yangi global va mintaqaviy muammolar va tahdidlar sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni taminlash bo'yicha Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligining o'sish yo'nalishlari va istiqbollarini ko'rsatish;

6. yangi global va mintaqaviy muammolar va tahdidlar sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni taminlash bo'yicha Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligini kengaytirishning asosiy tashkiliy va iqtisodiy muommolarini aniqlash;

7. yangi global va mintaqaviy muammolar va tahdidlarga qarshi iqtisodiy xavfsizlikni taminlash sharoitida Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligini kengaytirishning asosiy tashkiliy va iqtisodiy muammolarini bartaraf etishning nazariy asoslari va yo'llarini ishlab chiqish;

8. iqtisodiy xavfsizlikni taminlashda Belarus-O'zbekiston iqtisodiy hamkorligini faollashtirish bo'yicha davlat boshqaruv organlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Olingan natijalarni yanada rivojlantirish va ulardan foydalanish istiqbollarini ko'rsatish.

9. Kutilayotgan natijalar va ularning ahamiyati (kutilgan natijalar va ularning ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egaligi (rejalashtirilgan natijalarning jahon miqyosidagi tadqiqot natijalariga muvofiqligi, loyihada rejalashtirilgan natijalarning iqtisodiy va ijtimoiy

sohalarda amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari)

1.5. Ilmiy jamoa tarkibiga kiritiladi: 11 kishi

Loyiha ijrochilari (shuningdek, rahbari), shu jumladan: 6 kishi 40 yoshgacha bo'lgan ijrochilar, ulardan: doktorantlar – 1ta, magistrantlar – 1ta, mustaqil- izlanuvchilar – 3 ta, talabalar – 1ta)

1.6. Loyihani amalga oshirish davri uchun ilmiy jamoaning rejalashtirilgan tarkibi: jamoa a'zolari ismi, familiyasi, sharifi (mavjud bo'lsa), ularning ariza berish chog'idagi yoshi, ilmiy darajalari, lavozimi va asosiy ish joylari, tashkilot bilan munosabat shakli (fuqarolik-huquqiy yoki mehnat shartnomasi: Xamrayeva Sayyora Nasimovna – 45 yosh, i.f.d., kafedra mudiri, QarMII; Ergashev Raxmatulla Xidirovich-65 yosh, i.f.d., kafedra professori, QarMII; Tursunov Imomnazar Egamberdiyevich-i.f.n., kafedra dotsenti, QarMII, Berdiyev Abdumalik Xakimovich-46 yosh, i.f.n., dotsent, fakultet dekani; Samiyeva Gulnoza Toxirovna- 37 yosh, i.f.f.d, kafedra dotsenti, QarMII; Alimova Munisa Yulchiyevna-34 yosh, mustaqil izlanuvchi, QarMII, Ochilova Nargiza Akramovna -37 yosh, doktorant, QarMII.

1.7. Ilmiy jamoa a'zolari ilmiy-texnik salohiyatining loyiha vazifalariga muvofiqligi: ilmiy-texnik jamoa a'zolari ilmiy salohiyatga muvofiq vazifalar taqsimlangan.

1.8. Loyihani moliyalashtirish hajmining yillar bo'yicha taqsimoti (ming. so'm.da ko'rsatiladi):

2022 y. –____, 2023 y. –_____

1.9. Ilmiy jamoa loyihani amalga oshirish jarayonida uning natijalari bo'yicha «Fan tarmog'i» (Web of Science Core Collection) yoki «Skopus» (Scopus) ma'lumotlar bazasida indekslangan xorijiy nashrlarda kamida 2ta maqola e'lon qiladi.

Loyiha natijalarini chop etish uchun mo'ljallanayotgan ilmiy nashrlar haqida ma'lumot, shu jumladan, «Web of Science Core Collection», «Scopus» ma'lumotlar bazasida indekslangan nashrlar, shuningdek, maqola, sharh, monografiya yoki boshqa turdagi nashr ishlari ko'rsatiladi.

1.10. Ilmiy jamoa tomonidan rejalashtirilgan xalqaro loyihalardagi ishtirok (rejalashtirilgan bo'lsa):

Laboratoriya haqida ma'lumot

1.11. To'liq nomi: «Institut IT-park inkubatsiya markazi» institut Kengashining 2022 yil 27 noyabrdagi 4-sonli yig'ilishi qarori bilan tashkil etilgan. Inkubatsiya markazi rasmiy veb-sayti <http://itpark.qinii.uz>

1.12. Qisqartirilgan nomi:

o'zbek tilida: IT park

rus tilida: IT park

1.13. Laboratoriya ilmiy faoliyatining yo'nalishlari ro'yxati (fanning ustuvor yo'nalishlari)

1.14. Laboratoriya xodimlarining davrning 1 yanvaridan boshlab e'lon qilgan nashr ishlari soni

2020 yildan ariza berilgan kungacha 367 ta, shundan 11tasi «Web Science Core Collection» yoki «Scopus» ma'lumotlar bazasida indekslangan nashrlarda e'lon qilingan.

1.15. 2020 yilning 1 yanvaridan ariza topshirish muddatigacha bo'lgan davrda laboratoriya faoliyatining asosiy natijalari, shu jumladan, yangi mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) yaratilgani va takomillashtirilgani yoki mavjud texnologiyalar takomillashtirilgani va yangilari yaratilgani to'g'risida ma'lumot.

Loyiha natijalaridan foydalanish haqida ma'lumot

1.16. Hamkorlarning loyihada rejalashtirilgan natijalardan o'z xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda foydalanishi, jumladan, ulardan foydalanish usullari, loyihadan kutilayotgan natijalarni amaliyotga tatbiq qilish asosida yangi yaratilgan yoki takomillashtirilgan mahsulotlar (tovarlar, ishlar, xizmatlar); yangi yaratilgan yoki mavjudlari takomillashtirilgan texnologiyalar; loyiha natijalari asosida O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlaydigan (*agar mavjud bo'lsa, tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinadi*) ilmiy va texnologik zaxiralarni shakllantirish haqida ma'lumot.

Loyiha rahbari va tashkilot rahbari quyidagilarni tasdiqlaydi:

- ilmiy jamoaning barcha a'zolari (shu jumladan, loyiha rahbari) tanlov hujjatlarining 6-, 7-, 13-bandlarini bajaradi;

- loyihani amalga oshirishning butun davri davomida loyiha rahbari tashkilot bilan mehnat munosabatlarida bo'ladi, mehnat shartnomasi ishni masofadan turib bajarish bo'yicha tuzilmaydi;

- loyiha mazmunan boshqa loyihalar bilan bir xil emas, bir vaqtning o'zida ilmiy jamg'armalar va boshqa tashkilotlarning tanlovlariga taqdim etilmagan;

- loyihada davlat siri bo'lgan yoki O'zbekiston Respublikasining qonunchiligiga muvofiq muhofaza qilinadigan, cheklangan ma'lumot sifatida tasniflangan ma'lumotlar mavjud emas;

- loyihani amalga oshirish va grant mablag'laridan maqsadli foydalanish to'g'risidagi yillik hisobotlar Vazirlikka o'z vaqtida taqdim etiladi;

- har yili O'zbekiston Respublikasi hududida loyiha mavzusi bo'yicha yosh olimlar maktabini tashkil etiladi va unda besh nafar yetakchi olim ma'ruzachi, 40 yoshgacha bo'lgan kamida yigirmaga yaqin yosh olim tinglovchi sifatida ishtirok etadi. Tadbirlarni o'tkazish bo'yicha dasturlar va hisobotlar «Internet» axborot-telekommunikatsiya tarmog'i orqali tashkilot veb-saytiga joylashtiriladi;

Zamonaviy iqtisodiyotda davlatlarning milliy xavfsizligini va uning alohida tarkibiy qismlarini, ya'ni iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, harbiy-siyosiy va milliy xavfsizlikning boshqa tarkibiy qismlarini ta'minlashning yangi mexanizmlarini izlashning dolzarbligi ortib bormoqda. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, milliy iqtisodiyotni rag'batlantirish, kiberxavfsizlikni kuchaytirish, mamlakatlararo o'zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish, tabiiy va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, intellektual asosni rivojlantirish, infratuzilmani rivojlantirish va yangilish,

aholining iqtisodiy faolligini oshirish, barqaror ijtimoiy muhitni yaratish bo'yicha bir qator xuquqiy-meyoriy hujjatlar qabul qilingan.

11.2. Loyihaviy moliyalashtirish mexanizmlari va turlari

Mamlakat korxonalar iqtisodiyotida innovatsion texnologiyalar barqarorligini davlat tomonidan tartibga solishda uning rivojlanishini ta'minlash va jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini mustahkamlashda milliy iqtisodiyotimizga ichki va xorijiy investitsiyalar ko'lamini kengaytirish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega, shuning uchun hukumatimiz tomonidan ichki va chet el investitsiyalari uchun mamlakatimizda barcha shart-sharoitlar yaratib berilmoqda.

Hozirgi kunda xorijiy investorlarning o'z mablag'larini mamlakat korxonalarni iqtisodiyoti uchun sarflashga qiziqtirish maqsadida davlat qonunlari asosida qo'llab - quvvatlanishi maqsadida ular uchun imtiyozli moliyaviy sharoitlar yaratilgan. Jumladan:

- xorijiy investorlar kapitalini saqlanishi uchun kafolatlar;
- ko'rilgan zararlarni qoplanishi uchun kafolatlar;
- soliqqa tortish tizimida ularga berilgan imtiyozlar;
- foyda va daromadlarni xorijga olib chiqib ketishning erkinligi va imkoniyati borligi;
- bojxona imtiyozlarini mavjudligi;
- xorijiy investorlar mulklari va ularning o'zlarini xavf-xatarlardan sug'urtaviy muhofaza qilish tizimi yaratilgani.

Shu jumladan hozir korxonalarda bozor mexanizmiga yo'naltirilgan innovatsion faoliyatni shakllantirish va unda davlatning roli va maqsadlarini belgilash, istiqbolli rejalar tuzish alohida ahamiyat kasb etadi. Innovatsion sohaga taa'luqli uslublar hamda zamonaviy fan yutuqlaridan foydalangan holda ilg'or innovatsion texnika va texnologiyalarni jalb qilish korxonalarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlar yaratilib, davlat buyurtmasi hajmini oshirishga yordam berilmoqda. Shu bois korxonalarda innovatsion boshqaruvni qo'llash zarurati mamlakatimiz korxonalari oldida

turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Jumladan uning asosiy iqtisodiy samarasini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- korxonalardagi innovatsion faollikni oshirish uchun sanoat, agrar, ilmiy va amaliy tashkilotlarini birlashtirish;
- olimlarning o'z tadqiqotlarini amaliyotga tadbiq qilish faollik ta'sir ko'rsatadi;
- istiqbolli, ilmiy-texnika ishlanmalaridan tuman mintaqa miqyosida oziq- ovqat tovarlarni ishlab chiqaruvchilarni istiqbolli darajalarini ta'minlash;
- innovatsiya mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar ilmiy muassalar va ishlab chiqarish asosida rivojlantirish;
- tuzilmalarining o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yish;
- innovatsion texnologiyalar hisobini olib borish, ulardan foydalanish jarayonning tahlil qilish, bu boradagi ehtiyoj monitorongini o'tkazish va shu asosda keyingi ilmiy- texnika ishlanmalarini rejalashtirishga imkon berish;
- tarmoqning rivojlanish yo'nalishlarini muvofiqlashtirish, ilmiy -tadqiqot ishlari boyicha faoliyat va ularning ustivorligi strategiyasini ishlab chiqishga ko'maklashish;
- korxonalar ishlab chiqarishni texnologik darajasining ko'tarilishi uchun muhim omilligini isbotlash.

Mamlakatimiz korxonalarni innovatsiya faoliyatini kengaytirish uchun qulay muhit yaratilgan bularning hammasi albatta davlatimiz tarraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Innovatsion faoliyatda murakkablik va yuqori risk o'zida xarakterlanadi. Buning uchun innovatsiyada potensialni va ichki rag'batlantirishlar mavjudligi yetarli emas. Bu yerda hal qiluvchi harakat kuchi sifatida tashki rag'batlantirishlar va davlat ko'magi bo'lishi mumkin. Davlatning faol ko'mak muhiti, avalambor, «Fundamental fan» fazasi hisoblanadi. Ilmiy g'oyalar korxonalar faoliyatida keng joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576- sonli Qonuni qabul qilingan.

Yangilik (innovatsiya)lar inson faoliyatining barcha sohalarida mavjud. Ko'p variantli imkoniyatlardan kelib chiqib, innovatsiyalar qo'llanilishi, tarqalish ko'lamiga va xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Qo'llanilish sohasiga ko'ra, yangiliklar ilmiy-texnik, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va davlat- huquqiyga bo'linadi.

Tarqalish ko'lamiga ko'ra, global, milliy, mintaqaviy, tarmoqli va joylardagi (korxonadagi, firmadagi) innovatsiyalarga farqlanadi.

Xususiyatiga ko'ra esa evolyusion va radikal (bir yoqlama, turg'un) bo'lishi mumkin. Evolyutsion yangiliklar uzluksiz yuz beradi va aksariyat holatda ishlab chiqarish, sotish, iste'mol qilish sohalaridan kelib tushayotgan g'oya va takliflar oqibati hisoblanadi. Evolyutsion yangiliklar jarayoni butunligicha jamiyat ehtiyojlariga bo'ysunadi, to'lovga yaroqli talab bilan shakllantiriladi va o'zi yuz berayotgan tizimning texnologik quvvati imkoniyatlari bilan cheklanadi. Bozorga yangi joriy etilgan narsalar bilan chiqish tezligi to'plangan tajribalar va bilimlarga bog'liq. Natijada ismte'molchilarning istaklari to'g'risidagi ma'lumotlarni olish va tahlil qilish, bozor signallarini qabul qilish bo'yicha firma imkoniyatlari oshadi, to'plangan bilimlar esa innovatsiyalar yordamida mahsulotlar va texnologiyalarni takomillashtirish imkonini beradi.

Innovatsiya-mahsulot – tovar shaklida bozorga tadbiq etilayotgan tamomila yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot ko'rinishidagi yangilikdir. Ko'p hollarda yangi mahsulotni joriy etish yangi bozorlarni o'zlashtirish yoki yaratish bilan bog'liq bo'ladi.

Innovatsion-jarayon – bu mahsulotni ishlab chiqarishga xarajatlarni kamaytiruvchi texnik, ishlab chiqarish va boshqaruvga oid takomillashuvdir. Innovatsion-jarayon agar bozorda talab qilingan bo'lsa, innovatsion-mahsulotga aylanishi mumkin.

Yana shuningdek, mahsulotdan korxona chegaralaridan tashqarida foydalanish jarayonlariga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq innovatsiya-servisni ham alohida ajratishadi (kompyuterlarning dasturli ta'minoti).

Xizmatlar sohasida avvalgi ishlab chiqarish uslublari bilan ta'minlanmaydigan ishlab chiqarish va taqdim etish (xizmat ko'rsatish)ning tamomila yangi yoki jiddiy takomillashtirilgan uslublari innovatsiya hisoblanadi. Bunga turizm sohasi, bankka oid, konsalting xizmatlari, eng yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarga qaratilgan boshqa tarmoqlar kiradi.

Korxonalarda innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va uni qo'llab-quvvatlashda tajribalar har bir innovatsiya jarayonini tarqalishining muhim omillaridan biri bo'lib - uni tegishli ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan o'zaro aloqasini o'z navbatida bunday muhitning muhim elementi sifatida raqobatdosh texnologiyalarni ta'kidlab o'tish joizligini Y.Shumpeterning innovatsiyalar nazariyasiga asosan, innovatsiya diffuziyasi bu - yuqori daromad olish maqsadida innovatsiyani novatordan keyin joriy etuvchilar sonining oshishi jarayoni hisoblanadi.

Korxonalarda davlat tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirishning tartibga solishning asosiy yo'nalishlari:

- texnik innovatsiyalarni tez va samarali joriy etish zarur bo'lgan sharoitlarni yaratish;
- ilmiy-texnik salohiyatni saqlash va rivojlantirish;
- ilm va texnikaning kadr salohiyatini saqlab qolish uchun zaruriy moddiy sharoitlarni yaratish, kadrlarni chetga chiqib ketishini oldini olish;
- innovatsiyalar soni va samaradorligini oshirish, buning hisobiga insonlar turmush tarzini yaxshilash.

Hozirgi kunda mamlakatimiz korxonalarda innovatsiyaviy faoliyatga investitsiyalash uchun foydalaniladigan asosiy moliyalashtirish manbalari quyidagilar:

1.Shaxsiy mablag'lar hisobiga tashkil topgan moliyaviy resurslar:

daromadlar (tovar va ilmiy-texnik mahsulotni sotishdan, moliyaviy operatsiyalardan olingan daromad);

tushumlar (amortizatsion ajratmalar, mulkni sotishdan tushumlar, mustahkam passivlar, maqsadli tushumlar va h.).

2.Byudjet ajratmalari:

- respublika byudjeti mablag'lari (masalan, fan va texnikani rivojlantirishga yo'naltirilgan mablag'lar);

- loyihani shahar yoki viloyat byudjetidan moliyalashtirilishi.

3. Qayta taqsimot bo'yicha kelib tushuvchi moliyaviy mablag'lar:

- qimmatli qog'ozlar bo'yicha dividend va foizlar;
- tarmoq va hududiy tuzilmalardan kelib tushadigan moliyaviy mablag'lar.

4. Kredit tashkilotlari yoki tashqi investorlar mablag'lari:

- ✓ kredit investitsiyalari;
- ✓ homiylar mablag'lari;
- ✓ mahalliy va xalqaro jamg'armalar, hamda ilmiy-texnologik rivojlanish dasturlarining mablag'lari.

Innovatsiyaviy loyihalarga, shaxsiy va byudjet mablag'laridan tashqari, investitsiya kiritishning quyidagi manbalari keng tarqalgan:

- ✓ tijorat investitsiyaviy banklari;
- ✓ investitsiyaviy va venchur jamg'armalari;
- ✓ innovatsiyaviy jamg'armalar;
- ✓ ilmiy -tadqiqotlar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha xalqaro dasturlar;
- ✓ xalqaro- xayriya jamg'armalari.

Ammo, innovatsiyaviy loyihani moliyalashtirish manbasi qanday bo'lmasin, u bilan ishlash loyiha biznes-rejasini tahlil etishdan boshlanadi.Umumiy tarzda olganda,innovatsiya faoliyatini davlat tomonida tartibga solishda **biznes-reja** – bu yangi biznesni yaratish yoki mavjud biznesni rivojlantirish rejasidir. Biznes-rejada O'zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatning huquqiy asoslari asosida xo'jalik faoliyatining predmeti, asosiy maqsadlari, strategiyasi va yo'nalishi ifodalangan:

- narx siyosati, bozor sig'imi va tuzilmasi, yetkazib berish, ta-shish, tovarlarni qayta ishlash va sug'urtalash sharoitlari aniqlangan;
- korxona daromadi va xarajatlariga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan bo'lishi kerak.

Yuqorida takidlaganimizdek innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda xorij tajribasini o'rganganimizda modomiki so'z iqtisodiy o'sish xaqida borar ekan bu borada xalkaro iqtisodiy nazariyada taniqli bo'lgan Keynschilik va klassik maktab vakillari nazariy g'oyalari e'tiborga moliq. Xususan, iqtisodiy o'sish modelining yirik namoyondalaridan biri Dj. Keyns iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlashda daromad, iste'mol, jamg'arish va investitsiya darajasi innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashdamuhim iqtisodiy omillaridan ekanligidan takidlaydi. Uning ta'limotiga ko'ra mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda qayd etilgan omillar ichida ayniqsa investitsiya asosiy rol o'ynaydi.

Mamlakatda investitsiya darajasining ortib borishi nafaqat korxonalarda iqtisodiy o'sishga balki uning barqarorligini ta'minlashga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masala yuzasidan iqtisodiy nazariyachilarning ta'limotiga etibor qaratadigan bo'lsak Dj. Keyns mamlakatda iqtisodiyot pasayishining oldini olish va ishsizlik darajasini pasaytirishdagi davlatning aralashuvini zarurligini takidlaydi. Bunda davlatning aralashuvi mamlakatda talabni tartibga solish orkali , ya'ni yalpi iste'mol hajmini oshirishga qaratilishi zarur bo'ladi.

11.3. Innovatsiyalarga qaratilgan markitng

Innovatsion marketing turlari sanoati rivojlangan mamlakatlarda firma rivojlanishining marketingi konsepsiyasi o'n yilliklar davomida faxriy o'rinni egallaydi, bunda ta'kidlash kerakki, innovatsion marketingni ilmiy fan sifatida vujudga kelishi faqat keyingi o'n yilliklarga to'g'ri keladi.

Innovatsion marketing tushuncha sifatida innovatsion marketingdan kengroq, u o'z ichiga tashkilotning vazifasi,

tafakkurning falsafasi ilmiy-tadqiqotlar sohasi, boshqaruv uslubi va xulqni oladi. Bu cheklangan, majbur qilingan novatorlik emas, munosabatlarning alohida turi va hattoki to'liq qabul qilinishidir.

Innovatsion marketing ijtimoiy yo'naltirishga, izdoshlarga ega. Strategik va operativ tashkil qiluvchilar uning eng muhim turlari bo'ladi.

Strategik innovatsion marketing. Strategik marketing tadqiqotlari asosiga bozor holatini keyinchalik bozor segmentlarini ishlab chiqish, talabni tashkil qilish va shakllantirish, xaridni modellashtirish bilan tahlil qilinadi.

Tadbirkorlik firmasi boshidan bozorni egallash segmentlash-tirishni kengaytirish va chuqurlashtirish o'zining iste'molchilarini yaratishga qaratilishi kerak. Bozorlar va tashqi muhit omillarini tahlil qilishdan tashqari zamonaviy marketing nafaqat bugungi kunning iste'molchilarini o'rganadi, balki kelajakda ehtimol bo'lganlarini ham shakllantiradi.

Strategik marketing korxonaning marketing va sotsiologiya xizmatlari xodimlarining iste'molchilarning yaqindan aloqasiga kiritilgan (anketalar to'ldirish, telefon bo'yicha so'rov, reprezentiv tanlab olishlar va h.k.).

Innovatsion marketingning qoidalariga muvofiq yangi tovarni qabul qilish quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

1.Birlamchi xabardorlik. Iste'molchi innovatsiya haqida xabar topadi, yetarlicha axborotga ega emas.

2.Tovarni tanish. Iste'molchi ba'zi bir axborotga ega, yangilikka qiziqadi: yangilik haqida qo'shimcha axborotlar (reklama, prospektlar, ma'lumotnomalarni qidirishi mumkin).

3.Yangi tovarni identifikatsiyalash. Iste'molchi yangilikni sinovdan o'tkazishi haqida qaror qabul qiladi. Iste'molchi yangilikni o'zining ehtiyojlari bilan tanishtiradi.

4.Yangilikdan foydalanish imkoniyatlarini baholash.

5.Iste'molchi innovatsiya va xarid qilish ehtimoli haqidagi ma'lumotlarni olish maqsadida yangilikni sinovdan o'tkazadi.

6. Test natijalari bo'yicha yangilikni xarid qilish yoki yaratishga investitsiya kiritish haqida qaror qabul qilish.

Amalda innovatsiyalarni qabul qilmaydigan iste'molchilar soni 16 %dan kamroq, «novatorlar» kategoriyalarining kam sonliligi jamiyatning faqat cheklangan qismida tovar yangiligiga yuqori ta'sirchanlik va moyillikni ko'rsatadi. Qolganlarning innovatsion moyilligini qimmatbaho marketing ishlanmalarini faollashtirish yo'li bilan oshirish mumkin.

Bozor segmentining asosiy tavsiyalari to'rtta o'zaro bog'liq o'zgaruvchilar bilan belgilangan: bozor o'lchami, mumkin bo'lgan narx, texnik samaradorlik talablari va vaqt.

Innovatsiyaviy mahsulotlarning ko'pchiligi o'z samaradorligi, narxi va

bozorda birinchi marta paydo bo'lish sanasi bo'yicha farq qiluvchi shakllarda taklif etilishi mumkin. Muayyan bozor segmenti texnik samaradorlikning qanday darajasini talab etishini to'g'ri aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ilmiy-texnik xodimlar doimo o'z yangi mahsuloti ko'rsatkichlarining yuqori darajada bo'lishiga intiladilar, bu texnik g'oyalarga olib kelgan holda, iste'molchilarning real talablarini hisobga olmasligi mumkin. Bundan tashqari, bu ITTKI va ishlab chiqarish xarajatlarini oshishiga, mahsulotni ishlab chiqarish vaqtining uzayishiga olib kelishi tabiiy. Bularning barchasi mahsulotning daromadlilik salohiyati pasayishiga sababchi bo'ladi.

Ta'kidlash kerakki, innovatsiyaning xarakteri uni qabul qilinish sur'atlariga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Innovatsiyaning ba'zi bir turlari aynan bir kunda ommaviy bo'lib ketadi, ayrimlariga esa buning uchun uzoq vaqt talab qilinadi. Innovatsiyani qabul qilinishi sur'atlariga beshta ta'rif ta'sir ko'rsatadi:

➤ usullarning vorisligi va birga bo'la olishligi, yangi qabul qilingan iste'mol boyligi va innovatsiya iste'molchilarining tajribasiga mos kelishi darajasi. Masalan, buxgalteriya hisobi, hisoblash texnikasini innovatsion qo'llash uchun dasturiy mahsulotlarning muvaffaqiyati tizimni iste'molchilarning psixologiyasi va odatlariga,

turg'un ishchi tartibi va psixologik stressni kamaytirish imkoniyatiga moslashishga bog'liq;

➤ murakkablik, ya'ni uning mohiyati va tatbiq etish tamoyillari hamda foydalanishdan foydani tushunishning nisbatan qiyinligi;

➤ innovatsiyani tatbiq etish jarayonini bo'linuvchanligi, ya'ni yangilikni bosqichma bosqich kiritish va natijani asta sekin baholash imkoniyati.

➤ kommunikatsion ko'rgazmalilik, ya'ni innovatsiyani qo'llashdan foydalilik va foydani tushunarli bayon qilish imkoniyati.

Bu jihatdan quyidagilarni ta'kidlash kerakki, foydaliligini miqdoran (moddiy) baholash mumkin bo'lgan innovatsiyalar ko'pincha umuman ishlab chiqarish tizimini faoliyat yuritishini sifatli yaxshilashga qaratilgan innovatsiyaga nisbatan amalda keyingilarning obyektiv va subyektiv foydaliligi g'oyatda kattaroq vositali samara olib kelishi mumkin bo'lsa ham, birinchi qarashda o'ziga jalb qiladigandek ko'rinadi. Innovatsiyalarni bozorga tatbiq etish uchun zarur umumiy xususiyatlaridan tashqari iste'molchi uchun sifatning aniq ko'rsatkichlari: konstruktorlik ta'riflari, dizayn iste'molchilik xususiyatlari, foydalanish imkoniyatlari, qulaylik va albatta, narx katta ahamiyatga ega.

Yangi tovarga talabning bashorati bozor ishtirokchilari va ularning faoliyati o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tizimli tadqiqot qilishga asoslangan. Bozor ishtirokchilari: xaridorlar, sotuvchilar, savdo agentlari, vositachilar, brokerlar, imijmeykerlar, reklama agentliklari marketing tizimining elementlari bo'ladi. Yangilikni ishlab chiqaruvchilar va uning yakuniy iste'molchilari o'rtasida vazifaviy o'zaro aloqani o'rnatish bozorni tadqiqot qilishning muhim elementi hisoblanadi.

Ammo tizimli tahlilda raqobat shakllari, usullari va darajasini, ehtimoli bo'lgan raqiblarning xulqini tahlil qilish markaziy rol o'ynaydi. Bozorning barcha ishtirokchilari xulqini bashorat qilish va raqiblar harakatlarini baholash yangi tovarni oldinga harakatlantirish va unga talabni shakllantirishda hal qiluvchi bo'ladi. Demak,

yangilikni bozorga kirib borishi strategiyasini ishlab chiqish tovarning yangiligi darajasi, bozordagi raqobatning turi va novator firma raqobat afzalliklarining darajasiga bog'liqdir.

Ishlab chiqarilayotgan tovarning tubdan yangiligi, uni tayyorlash texnologiyasi yangilik yashash davrining boshlang'ich bosqichlarida firmaning yakka hokimligi haqida gapirishga imkon beradi. Tubdan yangi mahsulotga talabni shakllanishi ikkita hal etuvchi jihatlari bilan bog'liq: bir tomondan yangilikka talabni yo'qligi, yangilik ishlab chiqaruvchining innovatsion yakka hokimligi. Bu holda innovatsion yakka hokimlik va foydani kattalashtirish sharoitlarida talabni shakllantiruvchi tadbirlar tizimidan tashkil topgan kreativ xarakterga ega bo'ladi.

Bu jarayonlar raqiblarni faoliyatlari, raqobat ko'rashini keng yoyadi, o'rnini bosuvchi tovarlar, modifikatsiyalanganlar, takomillashtirilganlarni va imitatsiya qilinganlarni yaratilishi ehtimol bo'lgan natija bo'ladi. Yangi tovardan yuqori foyda sarmoyani ishga qo'llashning yangi sohalarini qidirib topishni rag'batlantiradi, sarmoyani foydaliroq sohalarga oqib kelishi sodir bo'ladi, u monopoliyalar va raqobatlashuvchi guruhlarining ortiqcha sarmoyalarni, hamda kichik va o'rta sarmoyalarni harakatlanishi bilan birga bo'ladi.

Raqobat tashqi muhitning yetakchi ko'rsatkichlaridan biridir. Menejerning birinchi darajasi vazifasi o'zining firmasi va raqib firmalarining raqobatbardoshligini solishtirma tahlilidir. Pirovardida raqobat kurashining muvaffaqiyatini korxonaning ichki muvaffaqiyatlari va ularning tashqi omillar bilan o'zaro aloqalari belgilab beradilar.

Korxona raqobat o'rinlari tahlilining natijalari har xil usullar bilan tekshirilishi mumkin; ham miqdoriy va ham sifatilik ko'rsatkichlari (masalan, bozorda egallagan joy)ni taqqoslash asosida.

Faoliyatning afzalliklari va kamchiliklarini baholash firmaning bundan keyingi strategiyasini ishlab chiqish va bozor holatini bashoratlash uchun asos bo'ladi.

Bundan tashqari, tahlil natijalari menejerlarning o'z firmasi-ning kamchiliklarini bartaraf etish va raqibni neytrallashtirishga qaratilgan operativ ishning asosi bo'ladi. Korxona raqobatbardoshligini baholash firmani bundan keyingi rivojlanishining zaifligini hisobga olish bilan bashoratlashga imkon beradi.

Shularga muvofiq innovatsiyalarga bo'lgan talab tahlilining xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Sanoatda va qishloq xo'jaligida innovatsiyalar rivojlanishining xususiyatlari va ularning turlarini farqlanishi, har bir konkret vaziyatda ularga bo'lgan talab xususiyatlarini belgilaydi.

Birinchi navbatda, mahsulotga bo'lgan talabni o'rganish innovatsiyalarning qaysi turiga – bazis yoki takomillashganga – mansubligini aniqlash lozim. Buni ikkita usul bilan aniqlash mumkin: birinchidan, mahsulotni bozordagi savdo yoki taklif hajmi va davomiyligi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida uning hayotiy sikli egri chiziqlarini barpo etish yordamida.

Ikkinchidan, innovatsiyaviy mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona, oldin ishlab chiqarilgan va yangi mahsulot ko'rsatkichlarining quyidagi sxema bo'yicha taqqoslama tahlilini o'tkazadi:

- yangi mahsulot ishlab chiqarishda eskiga nisbatan prinsipial yangi yondashuvlar mavjudligi, misol uchun notanish qonun va qonuniyatlar;
- mahsulotdagi yangi detallar yoki texnologiyadagi yangi operatsiyalar miqdori;
- mahsulotni o'zgartirish uchun qilingan qo'shimcha xarajatlar summasi va uning yangi mahsulot xarajatlaridagi ulushi.

Innovatsiyaviy mahsulot o'z shakllari bo'yicha xilma-xil. U moddiy ko'rinishda bo'lishi (misol uchun, uskunalar, aholi uchun tovarlar) yoki bo'lmasligi (nou-xau, patentlar, litsenziyalar), maqsadi (ishlab chiqarish yoki pirovard iste'mol uchun), mahsulot turlari va hokazolar bo'yicha farqlanishi mumkin.

Savdoning maksimal imkoniyatini aniqlash va birinchi uchta masala hamda korxona ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holda savdo rejasini asoslash.

Talab - iste'molchi, muayyan bozorda biror vaqt mobaynida mumkin bo'lgan narxlarning biri bo'yicha, xarid qilish istagiga va qobiliyatiga ega bo'lgan mahsulot hajmini aks ettiradi.

Ushbu ta'rifdan talab tahlilining quyidagi asosiy yo'nalishlari ko'rinib turibdi:

- talab hajmi;
- potensial xaridorlarning mavjudligi;
- tovarga bo'lgan ehtiyoj;
- Tovarni xarid qilish imkoniyati;
- bozorda mahsulotni sotish vaqti;
- mahsulotni sotish yo'nalishlari, bozorlari.

Talabning muhim xususiyati, boshqa barcha omillar o'zgarmas bo'lganda, mahsulot narxi va unga bo'lgan talabning o'zaro teskari proporsional bog'liqligidadir. Ushbu bog'liqlik talab qonuni deb ataladi. Boshqacha qilib aytganda, qolgan barcha sharoitlar bir xil bo'lgan holatda mahsulot narxining pasayishi unga bo'lgan talabni o'sishiga, narxning o'sishi esa talabning pasayishiga olib keladi.

Talab qonuni asosida birinchidan, xaridorning psixologiyasi yotadi, ushbu psixologiya bo'yicha muayyan tovarning katta hajmlari yuqori narxdan ko'ra kichikroq narx belgilanganda yaxshi sotiladi degan fikrga asoslangan. Talab egri chizig'i ham buni tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, iste'mol chegaraviy foydalilik tamoyiliga rioya qiladi, unga muvofiq muayyan tovarning keyingi birliklari nisbatan kamroq qoniqish hosil qiladi. Misol uchun, ikkinchi televizor, birinchiga nisbatan kamroq foyda keltiradi, chunki asosiy ehtiyojlar qondirilgan, uchinchi va to'rtinchilari esa undanda kamroq. Shuning uchun ham xaridor qo'shimcha tovar birliklarini ularning narxi pasayishi tufayligina xarid qilishi mumkin.

Uchinchidan, talab qonunining amal qilishi daromad samarasi bilan bog'liq, bu esa xaridor doimiy daromad va boshqa sharoitlar

bir xil bo'lganda muayyan tovardan ko'proq xarid qilish imkoniyatida ifodalanadi. Va aksincha, yuqoriroq narx xarid talabining pasayishiga olib keladi.

Talabni boshqarish uchun, yangi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona talab kattaligi va xarakteriga ta'sir etuvchi va talab determinantlari deb ataluvchi omillarni bilishi lozim. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, yangi mahsulotga bo'lgan talabga ta'sir etuvchi determinantlar, an'anaviy mahsulotga bo'lgan talab determinantlaridan ancha farq qiladi.

Yangi mahsulotga bo'lgan talab omillarini ikkiga ajratish mumkin, ichki, tahlil obyektiining faoliyatiga taalluqli va tashqi, asosan tashqi muhit faoliyatining o'ziga xosligi bilan bog'liq.

Umumiy holda ishlab chiqaruvchining ishlab chiqarish – savdo strategiyasini tavsiflovchi, eng muhim ichki omillar ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Agarda korxona yangi texnika ishlab chiqaradigan bo'lsa, uni bozorda tarqatish uchun taklif etilayotgan namunaning konstruktiv xususiyatlari katta ahamiyatga ega. Agarda u tarmoq standartlariga javob bermasa, unga sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish murakkablashadi va undan tarkibiy qism sifatida foydalanib bo'lmaydi. Oqibatda mazkur mahsulotga talab umuman bo'lmaydi yoki juda past bo'ladi.

Standartlarga o'xshash tarzda pirovard maishiy iste'mol uchun chiqarilgan yangi mahsulotga (kiyim-kechak, poyabzal, mebel va h.) talabni ta'minlashda **moda** o'z ta'sirini ko'rsatadi. Agarda uning ta'siri hisobga olinmasa, yangi mahsulot talabga ega bo'lmaydi.

Talabning yana bir muhim omili bo'lib yangi mahsulot **sifati** xizmat qiladi. Yangi texnika, texnologiyaning yaxshi ishlashi, xalq iste'moli tovarlarida nuqsonlar bo'lmasligi ularga talab yuqori bo'lishiga xizmat qiladi, va aksincha yangi mahsulotni ekspluatatsiya qilishda yuzaga kelgan nosozliklar mahsulotga bo'lgan talabni pasaytiradi.

Talabga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatoriga savdo sharoitlarining, xususan yangi mahsulotga kafolat va servis xizmat ko'rsatishni ta'minlash, mavjudligi kiradi. Yangi texnika va texnologiyaga nisbatan, bu ularni o'rnatish, xizmat ko'rsatish, ehtiyot qismlar bilan ta'minlash, ta'mir bo'yicha ixtisoslashgan brigadalarni tashkil etish va boshqalardir.

Ilmiy izlanishlarga bo'lgan xarajatlar miqdori, yangi mahsulot paydo bo'lishi, uni ishlab chiqarishga joriy etish tezligi va talab paydo bo'lishi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud. Ilmiy izlanishlarga qilingan xarajatlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangi mahsulot shunchalik tez tarqalishi mumkin.

Ishlab chiqaruvchi korxonaning yuqori texnik darajasi ishlab chiqarishning yangi sifat pog'onasiga tez o'tishini ta'minlaydi, bu esa bozorga yangi mahsulot taklif etishni tezlashtirgan holda, unga talab paydo bo'lishini rag'batlantiradi.

O'z navbatida mazkur omil yangi mahsulotni **o'zlashtirish tezligiga** ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, innovatsiyaviy jarayonni sekinlashtiruvchi inflyatsiya sharoitida esa bu katta ahamiyat kasb etadi.

Tarmoq (korxonaning) transmilliy darajasi ham talabga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. U qanchalik yuqori bo'lsa, tarmoqning tashqi integratsiyasi shunchalik keng, yangi mahsulot ko'p sonli chet el bozorlariga chiqariladi, uni tarqatish tezlashadi va unga bo'lgan talab oshadi.

Talabning muhim omillaridan biri bo'lib, yangi mahsulotga belgilangan **narx** xizmat qiladi. Narxlarga bo'lgan chegirmalar va boshqa narx imtiyozlari yangi tovarni bozorlarga tez kirib borishiga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu holatda narx boshqa yangi korxonalar bozorlarga kirmasligi uchun to'siq bo'lib ham xizmat qiladi.

Yangi mahsulot yoki texnologiyani bozor tomonidan tan olinishi, va demak unga talabni ta'minlashda, ushbu mahsulot to'g'risida yaxshi fikr qoldiruvchi, eng obro'li xaridorni tanlash

xizmat qiladi. Bunda birinchi xaridorlar, o'z obro'si bilan mahsulotga talab hosil qilganligi uchun katta imtiyozlarga ega bo'ladi.

Bozor segmentini tanlash, nafaqat yangi ilmiy-texnik mahsulotga bo'lgan talabni maqsadli shakllantirishga, balki ishlab chiqaruvchi tomonidan muayyan iste'molchi (korxona, tarmoq va h.) uchun xos bo'lgan uning konstruktiv xususiyatlarini hisobga olishga ham yordam beradi.

Yangi ilmiy-texnik mahsulotni tarqatish uchun **kommunikatsion omillar** katta ahamiyat kasb etadi. Yangi mahsulot ishlab chiqarayotgan korxona va tarmoqlar axborot nuqtai nazaridan ochiq yoki yopiq bo'lishlari mumkin. Birinchi holatda ular ilmiy-texnik seminarlar, simpoziumlarda faol ishtirok etadi va o'z ishlanmalari va yutuqlarini namoyish etishadi. Shunday qilib, yangi mahsulot bozorga chiqmasdan oldin ular iste'molchini ushbu mahsulot bilan tanishtiradi, va talabni shakllantiradi. Ikkinchi holatda esa, yangi tovar bozorga chiqishidan oldin u haqda hech kim axborotga ega bo'lmaydi, va talab shakllanish jarayoni ancha uzoq davom etishi, bu esa ishlab chiqaruvchi korxonaning moliyaviy natijalarida o'z aksini topishi mumkin.

Reklama omili kommunikatsion omilga yaqin turadi: yangi mahsulotni ishlab chiqarish va sotish jarayonidagi umumiy xarajatlarda reklama xarajatlarining yuqori darajasi, unga bo'lgan talab shakllanishi va o'sishiga yordam beradi, va aksincha.

Ilmiy-texnik mahsulotga bo'lgan talabning eng muhim ichki omillaridan biri bo'lib ishlab chiqaruvchi korxona xodimlarining **kasbiy tayyorgarlik darajasi** xizmat qiladi. Muhandis va ishchi kadrlarning ta'lim va kasbiy darajasi qanchalik yuqori bo'lsa tayyor mahsulot sifati ham shunchalik yuqori bo'ladi, xizmatchilar malakasining yuqori darajada bo'lishi esa, mahsulotni tegishli meyorlarda ishlab chiqarilishi va rejalashtirilgan hajmlarda sotilishiga kafolat bo'la oladi.

Talabning tashqi determinantlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularning katta qismi yangi ilmiy-texnik mahsulot ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi korxona faoliyat yuritayotgan muhitni tavsiflaydi.

Davlatning umum iqtisodiy ahvoli, agarda u barqaror bo'lib, inflyatsiya darajasi esa yuqori bo'lmasa, yangi ilmiy-texnika mahsulotining asosiy iste'molchilari bo'lmish ishlab chiqarish korxonalarining texnik bazasini yangilash jarayoni buzilmaydi, va yangi ilmiy-texnik mahsulotga doimiy tarzda talab bo'lib, u jamiyatdagi fan-texnika taraqqiyotini ham rag'batlantiradi. Jamiyatning iqtisodiy barqarorsizligi tufayli pul qadrligining tez yo'qolishi texnik-texnologik innovatsiyalarga mablag' qo'yilishini yo'qqa chiqaradi. Buning oqibatida ishlab chiqarishda foydalaniladigan yangi mahsulotga bo'lgan talab tushib ketadi.

Siyosiy vaziyatning o'ziga xosligi ilmiy-texnik mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Mojaroviy mintaqalarga yangi ilmiy-texnik va maishiy mahsulotlarni yetkazishga siyosiy barqarorsizlik to'sqinlik qilsa, harbiy-texnik mahsulotlarni sotishni aksincha rag'batlantiradi va ularga talab hosil qiladi, ya'ni ushbu omilning ta'siri turlicha bo'lishi mumkin.

Innovatsiyaviy mahsulotni ishlab chiqish, taklif etish va unga bo'lgan talabni rag'batlantirish uchun **xo'jalik faoliyatining huquqiy ta'minoti** muhim ahamiyatga ega. Agarda fan va ilmiy xizmat ko'rsatish, ishlab chiqarish va bozor iqtisodiyoti subyektlarini texnik qayta qurollantirishga mablag' kiritishga nisbatan soliq imtiyozlari qo'llanilsa, bu ilmiy-texnik innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni rag'batlantiruvchi kuchli omili bo'lib xizmat qiladi.

Mintaqadagi noqulay ekologik vaziyat va uni davlat tomonidan tartibga solish tadbirlarining qat'iylashishi, ushbu maqsadda foydalaniladigan ishlab chiqarish va maishiy iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni rag'batlantiradi. Ekologiyani yomonlashuviga olib keluvchi urbanizatsiya jarayoni, vaqt o'tishi bilan faqatgina atrof muhitni emas balki aholini atrof muhitning zararli ta'siridan himoyalash vositalariga bo'lgan talabni ham rag'batlantiradi.

Yangi mahsulot va texnologiyalarga bo'lgan talab omillaridan biri sifatida **texnik taraqqiyot** va uning oqibatidagi mahsulotlarning **ma'naviy eskirishini** ko'rsatib o'tish lozim. Agarda ishlab chiqarish iste'moli sohasida texnikaning yangilanishi qandaydir meyoriy hujjatlarni talab qilgan holda sekinlashsa, shaxsiy iste'mol sohasida bu jarayon ancha faol amalga oshadi va shu bilan birga yangilanishga moda omili ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bozordagi eski va yangi mahsulot nisbati deb nomlangan omil, qisman oldingi omil ta'sirida yuzaga keladi. Bozorda uzoq vaqt taklif qilinayotgan mahsulotga bo'lgan talab asta-sekin pasayadi, ushbu pasayish mahsulotning yangi turlariga bo'lgan talabni keltirib chiqaradi, bu talabning siklik bo'lishiga olib kelgan holda mahsulot yangilanishini rag'batlantiradi.

Innovatsiyalarni joriy etgan iste'molchi ish samaradorligi oshishi, **fond qaytimining o'sishi, material va mehnat sig'imi-ning pasayishi, sifat, yangi mahsulot ishlab chiqarish vaqti** va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha raqobatdoshlardan oldinda bo'lish, talabga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Yangi mahsulotga bo'lgan talab omillaridan biri sifatida **reklamaning ta'sirchanligini** ta'kidlab o'tish lozim. Unga esa o'z navbatida reklamaning ko'rinishi va shakli, reklama kompaniyasini o'tkazish joyi va vaqti, davomiyligi, hamda yangi mahsulot reklamasini iste'molchi tomonidan psixologik qabul qilinishi o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Iste'molchilar daromadlari – talab xarakteriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etuvchi omil hisoblanadi: daromadlar qanchalik yuqori bo'lsa talab ham shunchalik katta bo'ladi. Ammo bu normal yoki yuqori kategoriyaga mansub tovarlarga tegishli bo'lib, ilmiy-texnik mahsulotlar shular jumlasidandir. Innovatsiyalardan farqli ravishda, daromadlarning o'sishi, quyi kategoriyaga tegishli tovarlarga bo'lgan talab pasayishiga olib keladi.

«Siyosiy», «iqtisodiy», «huquqiy», pirovard mahsulotga bo'lgan talabning noaniqligi kabi omillar ta'sirini o'zida jamlagan yirik omil

sifatida, **ilmiy-texnik mahsulotning noaniqligini** keltirish mumkin. Ushbu omil talabni pasaytiradi, u doimo amalda va innovatsiyalarning mohiyatidan kelib chiqadi.

Yangi mahsulotlarga bo'lgan talab tahlili mahsulot yangi deb hisoblangan davrga nisbatan boshlang'ich, joriy va so'nggi bo'lishi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Innovatsion loyihalar deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Ilmiy-tadqiqot loyihalar faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning zaruriyati nimadan iborat ?*
- 4. Ilmiy-tadqiqot loyihalar faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish strategiyasini izohlab bering?*
- 5. . Ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirishga nimalar kiradi ?*
- 6. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish to'g'risida xorij tajribalari*
- 7. Innovatsion loyihalarni boshqarish uslublarini tushuntirib bering ?*
- 8. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirish tartibini tushuntirib bering?*
- 9. Korxonalarniga kiritilayotgan innovatsion texnologiyalarni kirituvchilarga qanday moliyaviy imtiyozlar berilgan?*
- 10. Texnologik innovatsiyalar deganda nimani tushunasiz?*
- 12. Marketing innovatsiyalari deganda nimani tushunasiz?*

XII BOB. ILM-FAN, ILMIY FAOLIYAT, IXTIROCHILIK VA INNOVATSION FAOLIYATNI QO'LLAB-QUVVATLASH. INTELEKTUAL MULK HUQUQI VA PATENT SIYOSATI

O'quv maqsadi: *Mamlakatimizda ilm-fan, ilmiy faoliyat, ixtirochilik va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, innovatsion siyosat, innovatsiyalarni qo'llab quvvatlash infratuzilmasini va ilg'or mamlakatlar innovatsion faoliyati hamda kashfiyotlar, ixtirolar va patentlarni rasmiylashtirishlarni o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Ilm-fan, ilmiy faoliyat, ixtirochilik, innovatsion faoliyat, innovatsion siyosat, innovatsion loyihalar, innovatsion jarayonlar, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash , marketing innovatsiyala, narx, shartnoma.*

12.1. Davlat maqsadli fan-texnika dasturlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi «Ilm-fani 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-6097 –sonli Farmonida ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan bo'lib ular qo'yidagilardan iborat:

Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

✓ birinchisi, ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish;

✓ ikkinchisi, ilm-fan va ilmiy faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish hamda moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash;

✓ uchinchisi, yuqori malakali ilmiy va muhandis kadrlar tayyorlash hamda ularni ilmiy faoliyatga yo'naltirish;

✓ to'rtinchisi, ilm-fanni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini yaratish;

✓ beshinchisi, ilm-fan taraqqiyotiga ko'maklashadigan zamonaviy axborot muhitini shakllantirish³⁰.

Yuqoridagi farmondan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasida ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida amaliy hamda innovatsion loyihalar tanlovlari e'lon qilinib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi 2022 yil 12 dekabrda ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida amaliy hamda innovatsion loyihalar tanlovining quyidagi fan yo'nalishlari bo'yicha e'lon qildi:

1. Axborotlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish fanlari
2. Biotexnologiya va biologiya fanlari
3. Farmakologiya va farmatsevtika fanlari
4. Filologiya, psixologiya va pedagogika fanlari
5. Huquq fanlari
6. Iqtisodiyot fanlari
7. Qishloq xo'jaligi va atrof-muhitni muhofaza qilish fanlari
8. Tarix va arxeologiya fanlari
9. Texnika fanlari
10. Tibbiyot fanlari
11. O'rmon xo'jaligi, tuproqshunoslik va o'simliklarni himoya qilish fanlari
12. Veterinariya va chorvachilik fanlari
13. Yer to'g'risidagi fanlar

Mazkur tanlov O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning »Ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020 yil 9 martdagi 133-son qarorida belgilangan talablarga muvofiq o'tkazildi. Tanlov shartlari quyidagilardan iboratdir.

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фани 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида”ги ПФ-6097 –сонли Фармони

Tanlovga taqdim etiladigan ilmiy loyihalar grant. Mininnovation.uz_elektron platformasining «Tanlovga ilmiy loyiha taqdim etish» sahifasi orqali 2022 yilning 1 martiga qadar faqat elektron shaklda qabul qilinadi.

Ilmiy loyiha hujjatlarini grant.mininnovation.uz elektron platformasi orqali ro'yxatdan o'tkazish jarayonida quyidagi hujjatlar asl nusxalarining pdf/doc shakli elektron platformaga yuklanishi lozim:

- ijrochi tashkilotning rahbari tomonidan imzolangan yo'llanma xat (pdf);

- ijrochi tashkilotning ilmiy (ilmiy-texnik) kengashi qaroridan ko'chirma (.pdf);

- amaliy yoki innovatsion loyiha matni (imzo va muhr qo'yilgan holda, pdf va doc/docx).

Taqdim etilgan loyihalar tanlov talablariga qat'iy rioya qilinganligi, loyiha materiallarining ishonchliligi va haqqoniyligi, ko'chirmachilikka (plagiatga) yo'l qo'yilmaganligi, talablar asosida shakllantirilganligi, shuningdek loyiha yakunida qo'lga kiritiladigan muhim ilmiy natijalarning tadqiqot dizayniga muvofiq to'liq asoslanganligi va so'ralgan mablag'larning tanlov shartlarida keltirilgan moliyalashtirish hajmiga muvofiq to'g'ri hisob-kitob qilinganligi bo'yicha dastlabki texnik ekspertizadan o'tkaziladi.

Elektron ro'yxatdan hamda dastlabki texnik ekspertizadan o'tmagan loyihalar tanlovning keyingi bosqichiga tavsiya etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 18 iyuldagi PQ-3855-son qaroriga muvofiq, ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida bajarilgan amaliy va innovatsion tadqiqotlar natijalari ular yakunlanganidan so'ng to'liq tijoratlashtirilishi shart.

Taqdim etilgan loyihalaridagi ma'lumotlarning haqqoniyligi va ishonchliligi hamda tanlov g'oliblari tomonidan ilmiy loyihalarining natijadorligi, tijoratlashtirish darajasi, tanlov dasturlari vazifalarida belgilangan, kutilayotgan natijalarni to'la va o'z vaqtida sifatli bajarilishiga ilmiy loyiha rahbarlari, ilmiy loyihani bajaruvchi

tashkilot rahbarlari va tegishli yuqori turuvchi tashkilotlarning mas'ul xodimlari javobgar hisoblanadilar.

Tanlovga taqdim etiladigan loyihani amalga oshirish uchun so'ralayotgan umumiy moliyalashtirish hajmini (5-shakl) hisoblashda Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan ushbu havolaga joylashtirilgan xisob-kitob shaklidan foydalanish tavsiya etiladi.

Eslatma: Tanlovga taqdim etilgan loyihalarning ko'rib chiqish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar grant.mininnovation.uz elektron platformasining «Tanlovlar natijalarni aniqlash bo'yicha interfaol xizmat» sahifasi, shuningdek www.mininnovation.uz veb-saytidagi «Tanlovlar» ruknining «Tanlov natijalari» interaktiv xizmati orqali taqdim etib boriladi.

12.2. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari

Korxonalarda innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va uni qo'llab-quvvatlashda tajribalar har bir innovatsiya jarayonini tarqalishining muhim omillaridan biri bo'lib - uni tegishli ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan o'zaro aloqasini o'z navbatida bunday muhitning muhim elementi sifatida raqobatdosh texnologiyalarni ta'kidlab o'tish joizligini Y.Shumpeterning innovatsiyalar nazariyasiga asosan, innovatsiya diffuziyasi bu - yuqori daromad olish maqsadida innovatsiyani novatordan keyin joriy etuvchilar sonining oshishi jarayoni hisoblanadi.

Tajribalar bo'yicha innovatsiyaviy jarayon subyektlari quyidagi guruhlarga bo'linadi: novatorlar, dastlabki retsiptiyentlar, dastlabki ko'pchilik va orqada qolganlar. Novatorlardan boshqa barcha guruhlar imitatorlar qatoriga kiradi.Y.Shumpeterning fikricha, yuqori daromadlarni kutish innovatsiyalarni qabul qilishning harakatlantiruvchi kuchidir. Innovatsiya diffuziyasining dastlabki bosqichlarida, xo'jalik subyektlaridan hech biri raqobatdosh innovatsiyalarning nisbiy ustunliklari to'g'risida axborotga ega bo'lmaydi. Ammo, xo'jalik subyektlari, bozordan siqib chiqarilishi

xavfi ostida, muqobil yangi texnologiyalardan bittasini joriy etishga majbur bo'ladi. Innovatsiyalarni joriy etish har bir tashkilot uchun qiyin va murakkab jarayon hisoblanadi. Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish holatlarida, har bir subyekt tomonidan qaror qabul qilishning muhim mezonlaridan biri bo'lib, muqobil texnologiyalar va oldingi retsepiyentlar tomonidan qabul qilingan qarorlarni taqqoslash uchun xizmat qiladi. Ammo bunday axborotga ega bo'lish juda ham qiyin, chunki bu, korxonalarining bozordagi raqobat o'rnini bilan bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 24 iyundagi «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi O'RQ-630-sonli qanunining **10-moddasida** innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi subyektlar uchun zarur huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratish, innovatsion loyihalar hamda yangi ishlanmalarni moliyalashtirish maqsadida amalga oshirish ko'rsatib o'tilgan.

Davlat innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashni quyidagi yo'llar bilan amalga oshiradi:

- ✓ innovatsion rivojlantirish strategiyalarini qabul qilish va amalga oshirish;
- ✓ innovatsion faoliyat sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;
- ✓ innovatsion faoliyat subyektlariga soliq, bojxona imtiyozlari va preferensiyalar berish;
- ✓ O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti mablag'lari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan innovatsiyalarni yaratishga oid davlat buyurtmasini bajarish;
- ✓ innovatsion faoliyatni moliyalashtirishga xo'jalik yurituvchi subyektlar mablag'larini jalb qilish uchun shart-sharoit yaratish;
- ✓ ilm-fan yutuqlariga asoslangan mahsulotning va ilg'or texnologiyalarning kafolatlangan tarzda tatbiq etilishini ta'minlash maqsadida ularning davlat xaridlarini tashkil etish;

✓ innovatsion faoliyat sohasida kadrlarni tayyorlashga, qayta tayyorlashga va ularning malakasini oshirishga ko'mak-lashish³¹.

Korxonalarda davlat tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirishning tartibga solishning asosiy yo'nalishlari:

✓ texnik innovatsiyalarni tez va samarali joriy etish zarur bo'lgan sharoitlarni yaratish;

✓ ilmiy-texnik salohiyatni saqlash va rivojlantirish;

✓ ilm va texnikaning kadr salohiyatini saqlab qolish uchun zaruriy moddiy sharoitlarni yaratish, kadrlarni chetga chiqib ketishini oldini olish;

✓ innovatsiyalar soni va samaradorligini oshirish, buning hisobiga insonlar turmush tarzini yaxshilash.

Hozirgi kunda mamlakatimiz korxonalarda innovatsiyaviy faoliyatga investitsiyalash uchun foydalaniladigan asosiy moliyalashtirish manbalari quyidagilar:

1. Shaxsiy mablag'lar hisobiga tashkil topgan moliyaviy resurslar:

daromadlar (tovar va ilmiy-texnik mahsulotni sotishdan, moliyaviy operatsiyalardan olingan daromad);

tushumlar (amortizatsion ajratmalar, mulkni sotishdan tushumlar, mustahkam passivlar, maqsadli tushumlar va h.).

2. Byudjet ajratmalari:

✓ respublika byudjeti mablag'lari (masalan, fan va texnikani rivojlantirishga yo'naltirilgan mablag'lar);

✓ loyihani shahar yoki viloyat byudjetidan moliyalashtirilishi.

3. Qayta taqsimot bo'yicha kelib tushuvchi moliyaviy mablag'lar:

• qimmatli qog'ozlar bo'yicha dividend va foizlar;

• tarmoq va hududiy tuzilmalardan kelib tushadigan moliyaviy mablag'lar.

4. Kredit tashkilotlari yoki tashqi investorlar mablag'lari:

³¹ Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 24 июлдаги "Инновацион фаолият тугрисида"ги ЎРҚ-630-сонли қануни

- ✓ kredit investitsiyalari;
- ✓ homiylik mablag'lar;
- ✓ mahalliy va xalqaro jamg'armalar, hamda ilmiy-texnologik rivojlanish dasturlarining mablag'lar.

Innovatsiyaviy loyihalarga, shaxsiy va byudjet mablag'laridan tashqari, investitsiya kiritishning quyidagi manbalari keng tarqalgan:

- ✓ tijorat investitsiyaviy banklari;
- ✓ investitsiyaviy va ventur jamg'armalari;
- ✓ innovatsiyaviy jamg'armalar;
- ✓ ilmiy -tadqiqotlar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha xalqaro dasturlar;
- ✓ xalqaro- xayriya jamg'armalari.

Ammo, innovatsiyaviy loyihani moliyalashtirish manbasi qanday bo'lmasin, u bilan ishlash loyiha biznes-rejasini tahlil etishdan boshlanadi. Umumiy tarzda olganda, innovatsiya faoliyatini davlat tomonida tartibga solishda **biznes-reja** – bu yangi biznesni yaratish yoki mavjud biznesni rivojlantirish rejasidir. Biznes-rejada O'zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatning huquqiy asoslari asosida xo'jalik faoliyatining predmeti, asosiy maqsadlari, strategiyasi va yo'nalishi ifodalangan:

- narx siyosati, bozor sig'imi va tuzilmasi, yetkazib berish, tashish, tovarlarni qayta ishlash va sug'urtalash sharoitlari aniqlangan;
- korxona daromadi va xarajatlariga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan bo'lishi kerak.

Yuqorida takidlaganimizdek innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda xorij tajribasini o'rganganimizda modomiki so'z iqtisodiy o'sish haqida borar ekan bu borada xalqaro iqtisodiy nazariyada taniqli bo'lgan Keynschilik va klassik maktab vakillari nazariy g'oyalari e'tiborga molik. Xususan, iqtisodiy o'sish modelining yirik namoyondalaridan biri Dj. Keyns iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlashda daromad, iste'mol, jamg'arish

va investitsiya darajasi innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashda muhim iqtisodiy omillaridan ekanligidan takidlaydi. Uning ta'limotiga ko'ra mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda qayd etilgan omillar ichida ayniqsa investitsiya asosiy rol o'ynaydi.

Mamlakatda investitsiya darajasining ortib borishi nafaqat korxonalarda iqtisodiy o'sishga balki uning barqarorligini ta'minlashga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masala yuzasidan iqtisodiy nazariyachilarning ta'limotiga etibor qaratadigan bo'lsak Dj. Keynis mamlakatda iqtisodiyot pasayishining oldini olish va ishsizlik darajasini pasaytirishdagi davlatning aralashuvini zarurligini takidlaydi. Bunda davlatning aralashuvi mamlakatda talabni tartibga solish orqali ya'ni yalpi iste'mol hajmini oshirishga qaratilishi zarur bo'ladi.

12.3. Ilg'or mamlakatlar innovatsion faoliyati

Amerika Qo'shma shtatlarida innovatsion rivojlanish.

AQShda ilmiy asoslangan yangiliklarni ishlab chiqarishga joriy etish "universitet-ishlab chiqarish» konsepsiyasida o'z aksini topgan. Bugungi kunda jahon bozoridagi innovatsion texnologiyalar va ilmiy ishlanmalarning yillik aylanmasi 4,5 trln. AQSH dollaridan ortiq hisoblanadi.

Milliy innovatsiya tizimini shakllantirish konsepsiyasi bosh g'oyasini quyidagilar tashkil etadi:

- zamonaviy iqtisodiyotni va raqobatni shakllantirishning eng asosiy omili sifatida innovatsiyalar va tadbirkorlar ehtiyojlarini hisobga olib ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish;
- jamiyatning turli institutlarini (oilalar, mahalla, partiya va h.k) innovatsion faoliyat tuzilishi va salmog'iga ta'sir etuvchi omillar sifatida qarash;
- iqtisodiyotni rivojlantirishda ilm-fanning o'rniga alohida ahamiyat berish.

AQShda innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishida yirik texnoparklar, biznes-inkubatorlar, ventchur jamg'armalar, maxsus

iqtisodiy zonalar va moliya-sanoat guruhlarini muhim ahamiyat kasb etgan.

AQShda yaratilayotgan innovatsiyalarning uchdan ikki qismi davlat va tadbirkorlarning sherikligi asosida, jumladan universitetlar, davlat laboratoriyalari va ilmiy-tadqiqot institutlari ishtirokida amalga oshirilmoqda.

AQShda milliy innovatsion tizim asosan uchta yo'nalishda rivojlangan. Uning *birinchi bo'g'ini* ta'lim muassasalari hisoblanadi.

Milliy innovatsiya tizimining *ikkinchi bo'g'iniga* AQShda amal qilayotgan 10 mingdan ortiq ilmiy markazlar, yetakchi korxonalar tarkibidagi laboratoriyalar, davlatning ilmiy-tadqiqot institutlari kiradi.

Milliy innovatsiya tizimining *uchinchi bo'g'iniga* AQShda tarixan shakllangan innovatsion klasterlarni kiradi.

Ularning asosiy maqsadi innovatsion texnologiyalarni yaratish, saqlash yoki realizatsiya qilishda universitet va ilmiy-tadqiqot markazlarini qo'llab-quvvatlashdan iborat.

AQSH milliy innovatsiya tizimini shakllanishida **«Uch yoqlama spiral»** modeli joriy etilgan, ya'ni **ilm-fan, davlat va biznes** o'rtasidagi aloqalarni chuqurlashuvi innovatsion **texnologiyalarni samarali rivojlanishiga olib kelgan**

Buyuk Britaniyaning innovatsion rivojlanishi. Buyuk Britaniyada innovatsion rivojlanish modelining asosini ta'lim muassasalari tashkil qiladi. Innovatsion sikl bosqichlari ham to'liq bo'lib, amaliy, fundamental ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirilishi vaularni tijoratlashtirish uchun yetarli shart-sharoit yaratilgan. Shuningdek, soliq imtiyozlari, intellektual mulkni himoyalash, loyihalarni imtiyozli moliyalash orali davlat tomonidan innovatsion faoliyat qo'llab-uvvatlanadi.

Buyuk Britaniyada tahsil olayotgan xorijiy talabalar soni bo'yicha AQShdan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Jumladan, mamlakatning nufuzli ta'lim dargohlarida yiliga 420 ming nafardan ko'p xorijiy talabalar tahsil oladi. O'z navbatida davlat tomonidan

yuqori malakali kadrlarni jalb qilish maqsadida turli grantlar beriladi. Shuning uchun Buyuk Britaniyada ilmiy salohiyatli kadrlar sonining o'sishi, umumiy mehnat resurslarining o'sish tempiga nisbatan tezroq hisoblanadi.

Bugungi kunda Buyuk Britaniya olimlari insonlarning DNK tarkibini o'rganish, klonlashtirish, yuqori o'tkazuvchanlik, radiofizika, azon tuynugi, kompyuter tomografiyasi, molekulyar biologiya, farmatsevtika borasidagi kashfiyotlari uchun olingan Nobel mukofotlari AQShdan keyingi ikkinchi o'rinda turadi.

Buyuk Britaniyada intellektual mulkka egalik huquqi bevosita ta'lim muassasalar yoki ilmiy tadqiqot institutlariga berilgan. Shuning uchun ilmiy xodimlar va olimlarning ishlanmalari uchun oliy ta'lim muassasalari mas'ul hisoblanadi.

Lafboro universitetida foyda quyidagicha taqsimlanadi: avval ilmiy ishlanmani bozor xarajatlari, ya'ni patentlashtirish, marketingini yuritish, safar va biznes-reja kabilar to'liq qoplanadi. Shundan so'ng qolgan daromadning 50 %ni kashfiyotni amalga oshirgan olim, 25%ni — fakultet va 25 %ni universitet qoshidagi ilmiy ishlanmalarni tijoratlashuvini tashkil qiluvchi ofis oladi.

Bugungi kunda yuqori ta'lim sifat ko'rsatkichiga ega bo'lgan Oksford universiteti qoshida tashkil qilingan «1315-innovatsion» kompaniyasi asosan innovatsion texnologiyalarni transferini va ilmiy ishlanmalarni savdosini tashkil etadi. «1315-innovatsion» kompaniyasi 1997 yilda tashkil etilgan bo'lsada, 10 yildan keyin foyda olishga erishgan.

Buyuk Britaniyaning ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari 3 ta yo'nalishda shakllangan: birinchidan davlat sektori (amaliy va fundamental tadqiqotlar olib boradi), ikkinchidan oliy ta'lim sektori (fundamental tadqiqotlar olib boradi) va uchinchidan xususiy sektor (amaliy tadqiqot va ishlanmalar olib boradi hamda yangi texnologiyalarni iste'molchisi yoki buyurtmachisi bo'ladi).

Germaniyaning innovatsion rivojlanishi. Germaniya davlati Yevropa ittifoqining Shvetsariya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Finl-

yandiya kabi ayrim davlatlaridan keyingi 12 o'rinda bo'lishiga qaramay, Germaniya iqtisodiyoti raqobatbardoshligi bo'yicha 5 o'rinda, innovatsiyalarni rivojlantirish va ko'llab quvvatlash muhiti bo'yicha Yevropada birinchi o'rinda turadi.

Yevropadagi yuqori texnologiyali mahsulot ishlab chiqaradigai 10ta yirik kompaniyalarning 5tasi Germaniyada tashkil etilgan.

Germaniyada ilmiy tadqiqot markazlari va ta'lim muassasalarining ilmiy-tadqiqot ishlarini moliyalashtirishda davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, oliy ta'lim muassasalarining 80% ilmiy tadqiqot xarajatlari davlatga qarashli 5 ta yirik ilmiy birlashmalar hisobidan moliyalashtiriladi. Germaniyadagi 20 % ilmiy-tadqiqot ishlari va bu sohada ish bilan band bo'lgan jami iqtisodiy faol aholining 30 % universitetlarda faoliyat yuritadi.

2016 yilda real sektor korxonalarining 40% innovatsiya siyosati ishtirokchilari, kichik biznes subyektlarining 45 % innovatsion maxsulot ishlab chiqaruvchi yoki o'z faoliyatida innovatsiyalarni muntazam joriy etuvchi korxonalar hisoblanadi.

Germaniyada ilmiy tadqiqot natijalari bo'yicha olinayotgan patentlarning 75 % aynan kichik biznes subyektlari xissasiga to'g'ri kelib, jami 32 mingga yaqin biznes subyektlari ilmiy tadqiqot ishlariga investitsiya kiritishga va jalb qilishga ixtisoslashgan. Ular tomonidan yaratilgan ilmiy texnika yangiliklarining kommersiyasi 110 mingga yaqin kichik biznes subyektlari tomonidan amalga oshiriladi.

Janubiy Koreyaning innovatsion rivojlanishi. Davlatning innovatsiya siyosati xorijiy ilmiy tadqiqot markazlarini jalb qilishga qaratilgan. Ushbu yo'nalishda Koreya fan va texnologiyalar hamda iqtisodiyot vazirligi tomonidan bir qator dasturlar amal qiladi. Masalan, 2010 yildan Koreya texnologiyalarni rivojlantirish instituti tomonidan ishlab chiqilgan dastur milliy va xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari faoliyati integratsiyasini ta'minladi. Koreya olimlarining xalqaro ilmiy loyihalardagi ahamiyatini oshirdi.

Koreyada quyidagi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish belgilandi:

- nanotexnologiyalar va yangi innovatsion materillarni yaratish;
- axborot va kommunikatsiya texnologiyalari: yangi texnologiyalar, internet-texnologiyalar va robot texnikasini rivojlantirish;
- energetika.

Bugungi kunda Janubiy Koreyaniig 1000dan ortiq innovatsion loyihalarida AQSH, Kanada, YEI, Yaponiya, Xitoy, Isroil va Rossiya kabi davlatlarning ishtirok etishi, ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun yaratilgan innovatsion muhit ham yuqori darajada

Xitoy Xalk Respublikasining innovatsion rivojlanishi. Xitoy Yaponiya kabi o'zining innovatsion rivojlanishini chet eldan patentlar, litsenziyalarxarididan boshlab zamonaviy sanoat tarmog'ini shakllantirishga muvaffaq bo'ldi.

Xitoyda erkin iqtisodiy zonalarga (EIZ) sarmoyalar jalb etishning huquqiy-shartnomaviy, tashkiliy asoslari vujudga keltirildi. Masalan, mamlakatda korxona foydasidan olinadigan soliq stavkasi - 33 foiz bo'lgani holda, erkin iqtisodiy zonalarda joylashgan, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda bu ko'rsatkich - 15 foizni tashkil etgan edi

Xitoy milliy innovatsion tizimning muvaffaqiyatli faoliyati nafaqat kuchli fan va ta'lim, balki boshqa institusional shart-sharoitlar bo'lishini talab etdi. Xususan :

- yangiliklarning asosiy generatori sifatida raqobatbardosh tadbirkorlikning bo'lishi;
- global innovatsion sohaga integratsiyalashuv yuqori texnologiyalarnng milliy tarmoqlarini rivojlantirishning eng muhim shart-sharoiti sifatida amalga oshirilishi;
- ta'lim, fan va texnologiyalarni rivojlantirish, innovatsion o'sish uchun qulay institusional sharoitlarni shakllantirish - davlat siyosatiing ustuvor yo'nalishlariga aylanishi lozimligi.

Yaponiyaning innovatsion rivojlanishi. Yaponiya milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda quvib yetishning klassik usulini

qo'llaydigan mamlakatlar qatoriga kiradi. Quvib yetishning klassik usulining dastlabki davrlarida AQShda ishlab chiqariladigan yukori texnologiyalarni import qilish hisobiga amalga oshirilgan. 1960 yildan boshlab xususiy texnika-texnologiyalarini ishlab chiqishga alohida e'tibor bera boshladi.

Yaponiya iqtisodiy o'sishni ta'minlashda imitatsion modelni joriy etgan, ushbu model keyin Osiyo qit'asida qator mamlakatlarda keng qo'llanilgan, imitatsion modelning asosiy xususiyati chet el mamlakatlari texnologiyalariga mahalliy texnologiyalarni chatishtirish hisoblanadi;

Yaponiya 1950 yillardan boshlab xorijiy mamlakatlardan ko'plab patentlar va litsenziyalar sotib olish hisobiga innovatsion rivojlanishga asoslangan yirik texnoparklarni tashkil etdi.

80-yillarida Tashqi savdo va sanoat vazirligi tomonidan «Texnopolis» dasturi asosida 14 shaharda 18 gektarlik texnopolis tashkil etildi.

«Sukuba» texnopolisi eng yirigi bo'lib, 28 ming ga maydonni egallagan, unda 145,0 ming kishi faoliyat ko'rsatadi.

Yaponiyada innovatsion iqtisodiyotning samarali rivojlanishi-ning asosiy yutuqlaridan biri, mamlakatda uning asosiy yo'nalishlari belgilab qo'yilgan. Uning asosiy yo'nalishlari to'rtta asosiy masalani o'z tarkibiga kiritgan:

- fundamental va amaliy tadqiqotlarini chuqurlashtirish;
- tashqi aloqalarni kengaytirish orqali texnologik siyosatni yuritish;
- fan-texnika taraqqiyotini aholi manfaati va tabiat bilan hamohang rivojlanishda bo'lishi;
- hududlar rivojlanishining texnologik siyosatini yuritish.

Xitoy Xalq Respublikasining tajribasi alohida ahamiyatga ega. Jumladan, Xalqaro innovatsion rivojlanish indeksining 2018 yilda e'lon qilingan hisobotida Xitoy 34 ta yuqori daromadli mamlakatlar ichida 17 o'rinda qayd etilgan o'rta daromaddan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan yagona mamlakatdir. 2019 yilga kelib, Xitoy 14-

pog'onaga ko'tarildi hamda Lyuksemburg, Yaponiya va Fransiya ortda qoldirdi.

Xitoy eksporti tarkibi tahlili shuni ko'rsatdiki, tayyor mahsulotlarning jami eksportdagi ulushi 1978-2008 yillarda 50 dan 95 foizga o'sgan. O'tgan asrning 80 yillarida Xitoy eksportida mehnat sig'imi yuqori bo'lgan mahsulotlar asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, 90-yillarning o'rtalaridan boshlab Xitoy eksportida ishlab chiqarish murakkab bo'lgan va katta kapital talab etadigan mahsulotlarga siljish kuzatila boshlandi.

Xitoy iqtisodiyotining yuqori o'sish sur'atlari, jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni va roli kabi omillar olimlarning e'tiborini tortmoqda. Iqtisodiyot, texnika-texnologiya va fan sohasida erishilayotgan yutuqlar Xitoyning o'rnini mustahkamlamoqda. Xitoyda ilmiy-tadqiqotlarni moliyalashtirishda xususiy mablag'lardan foydalanishga keng imkoniyatlar yaratildi. Natijada, 2000 yillarga kelib Xitoyda yirik korporatsiyalar vujudga keldi va ularning ilmiy-tadqiqot markazlari o'z faoliyatlarini nafaqat Xitoyda, balki dunyoning boshqa mamlakatlarida ham amalga oshirishni boshlashdi.

Mamlakatda innovatsiyalarni moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlashda katta o'rin tutgan institut – bu Tabiiy fanlar milliy fondi (The National Natural Science

Foundation of China) hisoblanadi. Mazkur fond 1986 yil 14 fevralda o'z faoliyatini boshlagan. Ushbu fondning moliyaviy resurslari hajmi 1986 yilda 80 mln Xitoy yuani bo'lgan bo'lsa, 2019 yilga kelib 31,1 mlrd yuanga yetdi. 2018 yilning o'zida fond tomonidan 44504 ta grantlar ajratilgan³².

Tabiiy fanlar milliy fondi faoliyati turli yo'nalishlarda olib boriladi. Ularning asosiylari sifatida tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, fundamental tadqiqotlar uchun talabgorlarni shakllantirish va infratuzilmani rivojlantirishni keltirib o'tish mumkin.

³² http://www.nsf.gov.cn/english/site_1/about/6.html

2018-2019 yillar oralig'ida Rossiya eksportining 54 foizini (252.2 mlrd AQSH dollari) mineral mahsulotlar³³ (neft va yoqilg'i mahsulotlari) tashkil etgan. Mazkur holat esa mamlakatning ekstensiv o'sish yo'lidan chiqib ketmayotganligini aks ettiradi.

Rossiya iqtisodiy xavfsizligini innovatsiyalar sohasida ta'minlashi yuzasidan bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, YE.Mityakov³⁴ tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan indikatorlar tizimi ishlab chiqildi va izohlab berildi. Mazkur indikatorlar tizimiga 33 ta ko'rsatkichlar kiritilgan bo'lib, ularning ba'zilarini quyida ko'rishimiz mumkin:

1. Hudud sanoat potensialida import tovarlarining ulushi. Mazkur ko'rsatkichning chegaraviy miqdori sifatida 20 foiz tavsiya qilingan. Demak, import tovarlariga bog'langanlik darajasi yuqori bo'lishi iqtisodiy xavfsizlikka salbiy ta'sir etishi mumkin.

2. Energiya resurslarini ishlab chiqarish, yetkazib berish bilan bog'liq holatlar. Umuman olganda, energiya resurslari bilan ta'minlash darajasi uzluksizlik prinsipi asosida amalga oshirilishi zarur³⁵.

3. Har 10000 aholiga talabalar soni. Mazkur indikator xalqaro meyorlarga ko'ra, kamida 600 tani tashkil etishi tavsiya etiladi. Mazkur ko'rsatkichning mavjud bo'lishi aholining savodlilik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

4. Ilmiy tadqiqot ishlari bilan band bo'lganlar soni. Band bo'lgan har 10000 aholiga kamida 120 ta tadqiqotchi to'g'ri kelishi tavsiya etiladi. Ushbu indikatorning amal qilishi innovatsion faoliyatni yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

³³ <https://ru-stat.com/> сайт маълумотларидан фойдаланилган.

³⁴ Митяков Е.С. Развитие методологии и инструментов мониторинга экономической безопасности регионов России: автореферат ... д.э.н. - Нижегородский государственный технический университет им. Р.Е. Алексеева, Нижний Новгород 2018. – 48 с.

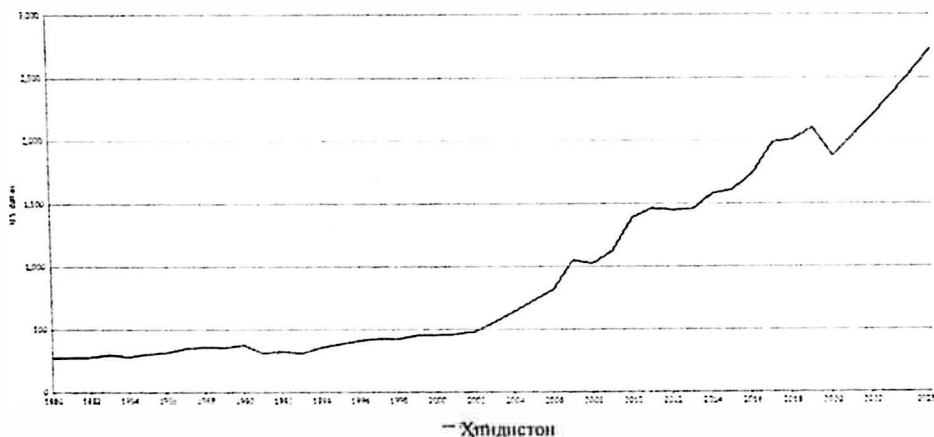
³⁵ Бу борада, Жаҳон банкнинг 2020 йил 8 январда эълон қилган ҳисоботларидаги айрим жиҳатларга эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга. Mazkur ҳисоботда Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан Ўзбекистонда электр таъминоти билан боғлиқ муаммолар мавжудлиги, кичикроқ фирмалар катталарига нисбатан электр билан таъминланиши тўлиқ бўлмаслиги тўғрисида хулосалар берилган.

5. Ilmiy tadqiqotlarga xarajatlar darajasi. Mazkur ko'rsatkichning talab etilishi innovatsion-investitsion faoliyatni shakllanishiga shart-sharoit yaratadi.

6. Texnologik innovatsiyalarga intensiv xarajatlar. Masalan, korxonaning foydasiga nisbatan innovatsiyalarga xarajatlar 3,2 foizni tashkil etishi tavsiya etiladi.

Hindiston Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida innovatsion jihatdan eng rivojlangan davlat hisoblanib, 2015 yildagi 81 o'rindan 2018 yilda 57 o'rinni, 2020 yilda esa 48 o'rinni egalladi. 5 yil davomida 33 pog'ona ko'tarilish mamlakatda innovatsion-investitsion siyosatga nisbatan ilg'or yondashuvlarni amalga oshirilayotganligi bilan belgilanadi, desak xato bo'lmaydi.

2011 yildan buyon Markaziy va Janubiy Osiyoning eng innovatsion mamlakati bo'lib kelayotgan Hindiston davlati YAIMning o'sishi joriy narxlarda 1,8 trln. AQSH dollaridan 2,9 trln. AQSH dollari miqdoriacha o'sdi³⁶. Natijada, dunyoning aholisi eng ko'p mamlakati bo'lishiga qaramay kishi boshiga to'g'ri keladigan YAIM hajmi ham mos ravishda oshdi.

12.3.1-rasm. 1980-2025 yillarda Hindistonda YAIM kishi boshiga to'g'ri keladigan hajmi³⁷, AQSH dollarida

³⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2019&locations=IN&start=2011>
ma'lumotlari asosida shakllantirilgan

³⁷ <https://knoema.ru/IMFWEO2020Oct/imf-world-economic-outlook-weo-database-october-2020>

«Hind innvaotsion modeli» beshta parametrdan iborat bo'lib, ularga platforma, inklyuzivlik, ekotizim, drayver va diskurslik kiradi. Ushbu ustuvorliklar natijasida ilmiy-tadqiqotlarga qilinadigan xarajatlarning ulushini YAIMga nisbatan 2 foizgacha yetkazish nazarda tutilgan. Shuningdek, hindistonlik ilmiy xodimlarning to'liq shtatda faoliyat yuritadiganlar ulushini 66 foizga yetkazish va dunyoning top-10talikdagi eng ta'sirli ilmiy jurnallarda hindlarning ilmiy nashrlari ulushini 2,5 foizdan 5 foizgacha yetkazish nazarda tutilgan. Shu bilan birga, xusuiy sektor ulushini oshirish ko'zda tutilgan bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2005 yilda 25 foizni tashkil etgan bo'lsa 2019 yilga kelib 36,8 foizni tashkil etmoqda³⁸. Umuman olganda, xususiy sektor ulushi sezilarli darajada o'zgarganligini qayd etish lozim.

12.4. Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar

Davlat tashkilotlarining innovatsion sohadagi asosiy funktsiyalari qatoriga ilmiy - tadqiqot va innovatsiyalarga yo'naltirilgan mablag'larni jamlash, innovatsion faoliyatlarni muvofiqlashtirish, innovatsiyalar va raqobatni rag'batlantirish, innovatsion risklarni sug'urtalash, eskirgan va sifatsiz mahsulotlarni chiqarishga sanksiya belgilash, innovatsion jarayonlarning huquqiy asoslarini ishlab chiqish, mualliflik huquqini himoyalash, innovatsion faoliyatni kadrlar bilan ta'minlash, innovatsiyalar infratuzilmasini shakllantirish, tarmoqlarda innovatsiya jarayonlarining institusional ta'minotini yaratish, innovatsiyalarni ijtimoiy yo'naltirganligini ta'minlash, innovatsion faoliyatning jamiyatdagi mavqeini oshirish va hakoza.

Jahon va mahalliy tajribalar shundan dalolat beradiki, davlatning ustivor qo'llab – quvvatlash yo'nalishlariga ilmiy - tadqiqotlarni kuchaytirish, mualliflik xuquqini himoyalash, raqobat muhitini yaratish, innovatsiya sarmoyalanishini rag'batlantirish va axborot

³⁸ Шавлай Э. П. Инновационная политика Индии: текущее состояние и особенности индийской модели // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). 2020. Т. 11. № 4. С. 370–383. <https://doi.org/10.18184/2079-4665.2020.11.4.370-383>

bazasini yaxshilash kiradi. Mamlakatimizda bularga davlat e'tibori yuqori va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun agrar tarmoqda zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda.

Patent mualliflik, ustuvorlik va patent amal qilish muddatidagi foydalanishga bo'lgan huquqni tasdiqlaydi.

Kashfiyotlarni himoyalashning patent shakli litsenziyalar xalqaro bozorida milliy mahsulotning huquqiy himoyasini ta'minlaydi, texnik hujjatlar va yangi texnologiyalarning litsenziyaviy savdosini rivojlantirish imkonini beradi.

Milliy va mintaqaviy patentlar farqlanadi (misol uchun, Yevropa patent tashkilotida ro'yxatdan o'tkazilgan).

«Ilm-fan-2020» milliy rivojlanish dasturi doirasida Lexis-Nexis kompaniyasi bilan birgalikda patentlar, innovatsiyaviy mahsulot bozoridagi vaziyatdan xabardor bo'lishi lozim bo'lgan innovatsiyaviy menejer uchun, yangi ilmiy-texnika yutuqlari to'g'risidagi axborot manbai yig'ilib boradi. Innovatsiyaviy mahsulot individuallikga ega bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida – tovar belgisi – kabi mahsulotni individuallashtirish vositasi belgilangan. Товар belgisi bo'lib orginal grafik tasvir, raqamlar yoki harflar birlashmasi va h. bo'lishi mumkin.

Tovar belgisidan foydalanish huquqi, ularni ro'yxatdan o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Tovar belgilari butun dunyoda qo'llaniladi va himoya qilinadi.

Tovar belgilari ishlab chiqaruvchilar uchun ham, yangi mahsulotni sotuvchi va xaridori uchun ham muhim rol o'ynaydi. Tovar belgisi, mazkur tovar uchun kim mas'ul ekanligini ko'rsatadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, bir xil mahsulot turli xil ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilishi va turli xil savdo tashkilotlari tomonidan sotilishi mumkin. Bunda ham ishlab chiqaruvchilar, ham savdo subyektlari o'z tovar belgilariga ega bo'lishi mumkin. Aynan tovar belgisi, tovarni tanlashda asos bo'lib

xizmat qiladi. Agarda xaridor xariddan qoniqish hosil qilgan bo'lsa, keyinchalik u tovar belgisiga qarab ish ko'radi.

Tovar belgisi quyidagi vazifalarni bajaradi:

- tovarni tanlashda asos bo'ladi;
- tovarning tegishli sifatda ekanligini ko'rsatadi;
- tovarni boshqa ishlab chiqaruvchilarning o'xshash tovarlaridan ajratib turadi;
- tovarni kelib chiqish manbaini ko'rsatadi, chunki tovar belgilari-ning egalari to'g'risidagi axborot Patent tashkilotida ro'yxatga olingan tovar belgilari restriga kiritiladi;
- tovarlarni reklama qiladi, chunki ishlab chiqaruvchini iste'molchilarga tanitish vositasi bo'ladi;
- tovar belgini tan olinishi orqali ishlab chiqaruvchi yoki savdo tashkilotiga bozorda o'z o'rnini egallashga yordam beradi.

Tovar belgisi nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradi, litsenziyaviy bitimlar predmeti va sanoat mulkini himoyalash obyekti (intelktual mulkning tarkibiy qismi bo'ladi) hisoblanadi.

Innovatsiyaviy faoliyatning natijasi bo'lib «nou-xau» («bilaman qanday») hisoblanadi. «Nou-xau» - texnik, iqtisodiy, ma'muriy, moliyaviy yoki boshqa xarakterdagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, to'liq yoki qisman sir bo'lgan bilimlar, tajriba va ko'nikmalardir. «Nou-xau»dan foydalanish huquqi muayyan ustuvorlik va tijorat foydasini ta'minlaydi.

«Nou-xau» bo'lib loyihalashtirish, hisob-kitoblar, qurilish va mahsulot ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirish bo'yicha patentlanmagan texnologik bilimlar va jarayonlar, amaliy tajriba, uslublar, usul va ko'nikmalar, materiallar tarkibi va retseptlari, hamda dizayn, marketing, boshqaruv, iqtisodiyot, moliya sohasidagi tajribalar xizmat qilishi mumkin.

«Nou-xau»ning tijorat uzatilishi litsenziyaviy bitimlar bilan rasmiylashtiriladi.

Innovatsiyaviy faoliyat natijasi bo'lib mahsulot tashqi ko'rinishining yangi rassom-konstruktorlik (dizaynerlik) yechimlari – **sanoat namunalari** bo'lishi mumkin.

Sanoat namunalari mahsulotning texnik, funksional va estetik xususiyatlari birligini aks ettiradi, nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradi, litsenziyaviy bitimlar predmeti va sanoat mulkini himoyalash obyektini hisoblanadi.

Kashfiyotlar, tovar belgilari va innovatsiyaviy faoliyatning boshqa natijalariga bo'lgan huquqlar litsenziya bilan rasmiylashtiriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Ilm-fan, ilmiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Ilm-fanda ixtirochilik deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash zaruriyati nimadan iborat*
- 4. Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish strategiyasini izohlab bering?*
- 5. Intelektual mulk huquqi va patent siyosati nimalar kiradi ?*
- 6. Innovatsiya jarayonini davlat tomonidan qo'llab –quvvatlash to'g'risida xorij tajribalari*
- 7. Innovatsion loyihalarni boshqarish uslublarini tushuntirib bering ?*
- 8. Davlat tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirish tartibini tushuntirib bering?*
- 9. Ilm-fanda kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar to'g'risida tushuncha bering?*
- 10. Ilg'or mamlakatlar innovatsion faoliyatni aytib bering?*
- 11. Ilm-fan, ilmiy faoliyat xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?*

XIII BOB. INTELLEKTUAL MULK HUQUQI VA PATENT SIYOSATI

O'quv maqsadi: *Intellectual kapital, intellektual mulk huquqi va patent siyosati, ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va litsenziyalashning mohiyati va asosiy turlarini hamda ularning turkumlanishini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Intellectual kapital, intellektual mulk huquqi, patent siyosati, ilmiy kashfiyotlar, ilmiy kashfiyotlarning turlari, ilmiy tadqiqotlar, ixtirolar, litsenziyalash, g'oya, texnologiya, innovatsion loyihalar, innovatsiyalashtirish strategiyasi, tijorat sirlari, tijorat sirlarining turkumlanishini o'rganishdan iborat.*

13.1. Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar

Innovatsiyalar, yangiliklar nazariyasining markaziy kategoriyasi bo'lgan holda yangiliklar ishlab chiqarishni tashkiliy texnologik tayyorgarlikning, innovatsiyaviy jarayonlarning mohiyatida xususiyatlarini ham belgilaydi. Innovatsiyaviy faoliyatning mavjud xususiyatlari, innovatsiyaviy obyektlarni boshqarish jarayonlariga shart va chegara qo'yadi. Shuning uchun ham, yangiliklar turkumlashtirilishini nafaqat nazariy, balki innovatsiyaviy menejmentda qo'llash amaliyoti nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqish lozim.

«Yangilik kiritish» va «inovatsiya» tushunchalari bilan «tadqiqot», «ixtiro» va «kashfiyot» tushunchalari chambarchas bog'liqdir. Ilgari ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar olish yoki ilgari ma'lum bo'lmagan tabiat hodisalarini yoki insoniyat muhitini kuzatish jarayoni tadqiqot deb ataladi.

Ixtiro bu – yangi uskuna, mexanizm, vosita, texnologiya, usul va inson tomonidan yaratilgan boshqalarda o'z aksini topadigan tadqiqotning amaliy natijasidir.

Kashfiyot bu – tadqiqotlarning, ehtimol, qo'shimcha natijasi hisoblanadi. Kashfiyotlar qoidaga ko'ra, fundamental darajada yuzaga keladi va kamdan-kam hollarda yakka shaxslar tomonidan

amalga oshiriladi. Ular tasodifan ro'y berishi va foyda olish maqsadini ko'zlamasligi ham mumkin.

Patent – bu mualliflikning tasdiqlovchi va uning egasiga kashfiyotga favqulodda huquq beruvchi hujjatdir. Buning ostida hech kimni kashfiyotdan patentning egasisiz foydalanishi mumkin emasligi ko'zda tutiladi. Mohiyati bo'yicha, patent – bu sanoatning namunasi yoki tovar belgisini ro'yxatga olinishi bilan mustahkamlangan kashfiyotga mulk egasining unvonidir. Bu holda kashfiyotdan foydalanishga rozilik qisman foydalanishga litsenziyani topshirish (sotish) yoki patent huquqlarini to'liq topshirish yo'li bilan aks ettiriladi.

Litsenziya- alohida shaxslar yoki tashkilotlarga patent bilan himoyalangan kashfiyot, texnik vazifalar, ishlab chiqarishning texnologik va konstruktorlik sirlari, tovar belgisi va h.k.dan foydalanishga ruxsatdan iboratdir.

Litsenziyadan foydalanish huquqlari xarakteri va hajmi bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadilar:

- patentli (patentdan tezisli nou-xausiz foydalanish huquqi beriladi);
- bepul (nou-xaudan faoliyatning har xil sohalarida fodalanih huquqi beriladi);
- oddiy (patentdan foydalanish huquqiga lizenziat va litsenzior ega bo'ladi);
- favqulodda (litsenziant tomonidan patentda yakka hukmron holda foydalanish);
- to'liq (patentdan bir kishi bo'lgan litsenziat shartnoma tomonidan kelishilgan muddat davomida foydalaniladi).

Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun iqtisodiyotni rivojlantirish uchun fanning turli sohalarini qamrab olgan ilmtalab ishlab chiqarishni rivojlantirish strategik vazifa sifatida qo'yilmoqda.

Innovatsion iqtisodiyotning shakllanish va rivojlanishini aks ettiruvchi mezonlarning asosiylari:

- sanoatning rivojlanganlik darajasi;
- yuqori texnologiyalar asosida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;
- YAIMda ITTKIga qilingan xarajatlar salmog'i;
- YAIM tarkibida innovatsion mahsulotlar ulushi;
- mamlakatda qilingan va ro'yxatga olingan ixtirolar, kashfiyotlar, patentlar soni va ularning tijoratlashuv darajasi hisoblanadi.

Ilmiy-texnikaviy faoliyat natijasini aks ettiruvchi quyidagi ko'rsatkichlar nazarda tutiladi:

- patent statistikasi;
- texnologik to'lov balansi;
- yuqori ishlab chiqarish texnologiyalar bozori.
- mamlakatdagi oliy ma'lumotli aholining ulushi;
- ilmiy tadqiqotlarda xususiy kapitalning ulushi;
- yangi sanoat namunalari;
- tadqiqotchilar soni va o'rtacha yoshi;
- mamlakatning xalqaro kashfiyotlar va ilmiy ishlanmalardagi ulushi ilmiy-texnikaviy markazlarning soni;
- YAIMda iqtisodiyotning innovatsion sektori ulushi;
- xalqaro savdo aylanmasida yuqori texnologiyali tovar, ish, xizmatlarning ulushi va h.k.

Innovatsion iqtisodiyotda ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va litsenziyalashni inoavatsiyalashtirish strategiyasi ,yangi g'oya, texnik yechimlar inoavatsion loyihalarni boshqarishning o'ziga xos obyekti sifatida qaraladi. Intellect(lot. Intellects) — bilish, tushunish, idrok qilish. Insonning aqliy qobiliyati, hayotni, atrof muhitni ongda aynan aks ettirish va o'zgartirish, fikrlash, o'qish-o'rganish, dunyoni bilish va ijtimoiy tajribani qabul qilish qobiliyati, turli masalalarni hal qilish, bir qarorga kelish, oqilona ish tutish i voqea-hodisalarni oldindan ko'ra bilish layoqatidir.

Adabiyotlarda mavjud bo'lgan innovatsiyaviy jarayon elementlarining ko'p sonli ta'rif va tushunchalariga qaramasdan, Y.Shumpeter tomonidan taklif etilgan, va uning iqtisodiy rivojlanish

nazariyasi asosini tashkil etgan, turkumlashtirish boshlang'ich nuqta sifatida xizmat qiladi.

Umumiy ko'rinishda innovatsiyalarda yangiliklarni ishlab chiqarish tashkiliy texnologik tayyorgarlik asoslari quyidagi kategoriyalarga bo'linadi: texnologik va notexnologik.

Texnologik innovatsiyalar yangiliklarni ishlab chiqarish rivojlanishi intensivligi tavsifi bo'la turib, ishlab chiqarish vositalari, uslublari, texnologiyalari va ilmiy-texnik taraqqiyotni belgilovchi boshqa omillarni o'z ichiga oladi.

Tashkiliy, boshqaruv, huquqiy, ijtimoiy va ekologik xarakterdagi innovatsiyalar – notexnologik innovatsiyalarga misol bo'la oladi.

Texnologik jihatlarni o'rganishda, X.Frimen yangiliklarni mahsulot-innovatsiya va jarayon-innovatsiyalarga ajratadi. Ushbu yondashuvdagi turkumlashtirish belgisi sifatida esa «o'zgarishlar obyekti»dan foydalanildi: prinsipial yangi mahsulot yoki oldin o'zlashtirilgan mahsulotlarning takomillashtirilgan ishlab chiqarish usuli qaraladi.

Mahsulot innovatsiyalari yangi mahsulotlar narxini oshirish va sotuvlar hajmini oshirish hisobiga daromad o'sishini ta'minlash imkonini beradi. Ammo ushbu omillar korxona strategiyasida barqaror emas, chunki korxona raqobatdoshlari hisobiga uzoq vaqt davomida qo'shimcha daromad ola olmaydi. Chunki, kam xarajatlar bilan o'xshash mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar paydo bo'lishi jarayonini to'xtatib bo'lmaydi. Korxona bozorning tegishli segmentiga o'z o'rnini shakllantirib kirib borgan holda, mazkur mahsulot bo'yicha talabni o'ziga qarata olsa, sotuvlar hajmi omilining ta'siri mumkin bo'ladi.

Texnologik innovatsiyalar, resurslar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni optimallashtirish, hamda istiqbolli texnologiyalarni tashkil etish hisobiga iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash imkonini beradi.

Jahon va mahalliy tajribalar shundan dalolat beradiki, davlatning ustivor qo'llab – quvvatlash yo'nalishlariga ilmiy - tadqiqotlarni kuchaytirish, mualliflik huquqini himoyalash, raqobat muhitini yaratish, innovatsiya sarmoyalanishini rag'batlantirish va axborot bazasini yaxshilash kiradi. Mamlakatimizda bularga davlat e'tibori yuqori va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun agrar tarmoqda zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda.

Patent mualliflik, ustuvorlik va patent amal qilish muddatidagi foydalanishga bo'lgan huquqni tasdiqlaydi.

Kashfiyotlarni himoyalashning patent shakli litsenziyalar xalqaro bozorida milliy mahsulotning huquqiy himoyasini ta'minlaydi, texnik hujjatlar va yangi texnologiyalarning litsenziyaviy savdosini rivojlantirish imkonini beradi.

Milliy va mintaqaviy patentlar farqlanadi (misol uchun, Yevropa patent tashkilotida ro'yxatdan o'tkazilgan).

«Ilm-fan-2020» milliy rivojlanish dasturi doirasida Lexis-Nexis kompaniyasi bilan birgalikda patentlar, innovatsiyaviy mahsulot bozoridagi vaziyatdan xabardor bo'lishi lozim bo'lgan innovatsiyaviy menejer uchun, yangi ilmiy-texnika yutuqlari to'g'risidagi axborot manbai yig'ilib boradi. Innovatsiyaviy mahsulot individuallikga ega bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida – tovar belgisi – kabi mahsulotni individuallashtirish vositasi belgilangan. Товар belgisi bo'lib original grafik tasvir, raqamlar yoki harflar birlashmasi va h. bo'lishi mumkin.

Tovar belgisidan foydalanish huquqi, ularni ro'yxatdan o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Tovar belgilari butun dunyoda qo'llaniladi va himoya qilinadi.

Tovar belgilari ishlab chiqaruvchilar uchun ham, yangi mahsulotni sotuvchi va xaridori uchun ham muhim rol o'ynaydi. Tovar belgisi, mazkur tovar uchun kim mas'ul ekanligini ko'rsatadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, bir xil mahsulot turli xil ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilishi va turli xil savdo

tashkilotlari tomonidan sotilishi mumkin. Bunda ham ishlab chiqaruvchilar, ham savdo subyektlari o'z tovar belgilariga ega bo'lishi mumkin. Aynan tovar belgisi, tovarni tanlashda asos bo'lib xizmat qiladi. Agarda xaridor xariddan qoniqish hosil qilgan bo'lsa, keyinchalik u tovar belgisiga qarab ish ko'radi.

Tovar belgisi quyidagi vazifalarni bajaradi:

- tovarni tanlashda asos bo'ladi;
- tovarning tegishli sifatda ekanligini ko'rsatadi;
- tovarni boshqa ishlab chiqaruvchilarning o'xshash tovarlaridan ajratib turadi;
- tovarni kelib chiqish manbaini ko'rsatadi, chunki tovar belgilarining egalari to'g'risidagi axborot Patent tashkilotida ro'yxatga olingan tovar belgilari restriga kiritiladi;
- tovarlarni reklama qiladi, chunki ishlab chiqaruvchini iste'molchilarga tanitish vositasi bo'ladi;
- tovar belgini tan olinishi orqali ishlab chiqaruvchi yoki savdo tashkilotiga bozorda o'z o'rnini egallashga yordam beradi.

Tovar belgisi nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradi, litsenziyaviy bitimlar predmeti va sanoat mulkini himoyalash obyekti (intellektual mulkning tarkibiy qismi bo'ladi) hisoblanadi.

Innovatsiyaviy faoliyatning natijasi bo'lib «nou-xau» («bilaman qanday») hisoblanadi. «Nou-xau» - texnik, iqtisodiy, ma'muriy, moliyaviy yoki boshqa xarakterdagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, to'liq yoki qisman sir bo'lgan bilimlar, tajriba va ko'nikmalardir. «Nou-xau»dan foydalanish huquqi muayyan ustuvorlik va tijorat foydasini ta'minlaydi.

«**Nou-xau**» bo'lib loyihalashtirish, hisob-kitoblar, qurilish va mahsulot ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirish bo'yicha patentlanmagan texnologik bilimlar va jarayonlar, amaliy tajriba, uslublar, usul va ko'nikmalar, materiallar tarkibi va retseptlari, hamda dizayn, marketing, boshqaruv, iqtisodiyot, moliya sohasidagi tajribalar xizmat qilishi mumkin.

«Nou-xau»ning tijorat uzatilishi litsenziyaviy bitimlar bilan rasmiylashtiriladi.

Innovatsiyaviy faoliyat natijasi bo'lib mahsulot tashqi ko'rinishining yangi rassom-konstruktorlik (dizaynerlik) yechimlari – **sanoat namunalari** bo'lishi mumkin.

Sanoat namunalari mahsulotning texnik, funksional va estetik xususiyatlari birligini aks ettiradi, nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradi, litsenziyaviy bitimlar predmeti va sanoat mulkini himoyalash obyekti hisoblanadi.

Kashfiyotlar, tovar belgilari va innovatsiyaviy faoliyatning boshqa natijalariga bo'lgan huquqlar litsenziya bilan rasmiylashtiriladi.

Litsenziyalar huquq xarakteri va hajmi, huquqiy himoya mavjudligi, uzatish usullari va foydalanish shartlari, hamda boshqa belgilari bo'yicha farqlanadi (14.2.1-rasm).

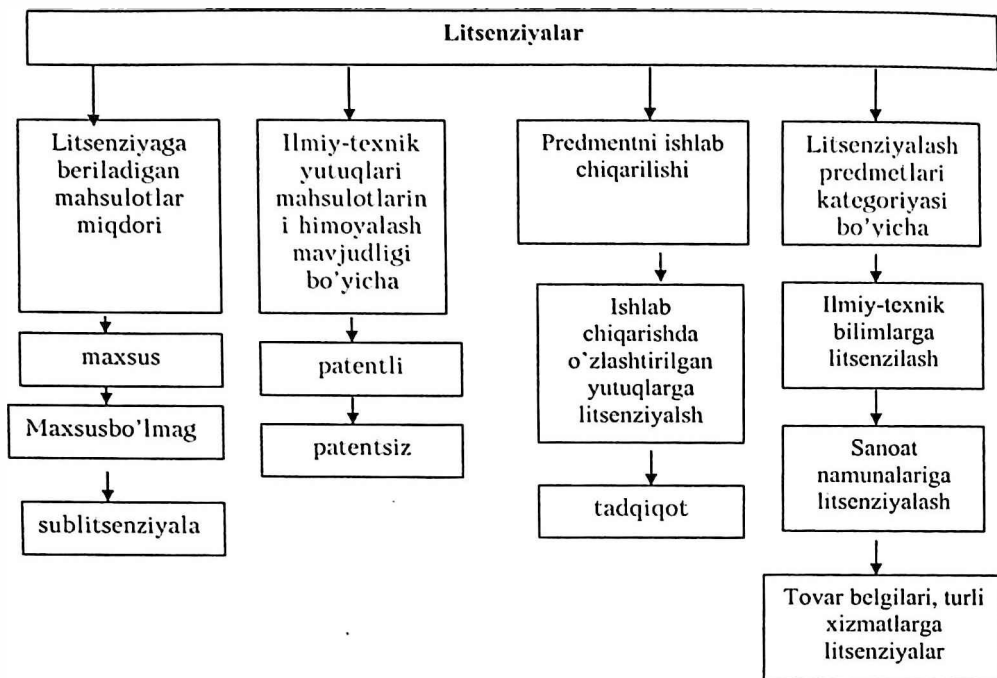
Innovatsiyaviy faoliyatning moddiy natijalari yaratilgan va o'zlashtirilgan yangi mashinalar, uskunalar, apparatlar va avtomatlashtirish vositalari ko'rinishida bo'ladi.

Mashinalar, uskunalar, apparatlar va avtomatlashtirish vositalarining yaratilgan va o'zlashtirilgan namunalari yangi, zamonaviylashtirilgan va modifikatsiyalashganlarga bo'linadi.

Innovatsiyaviy faoliyat samaradorligini yangi mahsulotning raqobatbardoshligi, uni ichki va tashqi bozorlarda muvoffaqiyatli taqdim etilishi orqali baholash mumkin.

Korxonalaridagi ilmiy – tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlarni tashkiliy innovatsiyaviy loyhashtirishdan maqsad belgilashdan tashqari, innovatsiyaviy strategiyaga marketing, savdo, raqobat, investitsiyaviy va moliyaviy siyosat elementlari, kadrlar siyosati elementlari ham kiritiladi.

Biror bir korxonada ilmiy – tadqiqot va tajriba- konstruktorlik ishlarni innovatsiyaviy loyhasini rivojlantirish strategiyasini barpo etishdan oldin, innovatsiyaviy strategiya turlari va tuzilmasini aniqlash lozim bo'ladi.

13.1.2-rasm. Litsenziyalarning turkumlashtirilishi

13.2. Intellektual kapital va intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishi

Intellekt inson psixologiyasi bilan bog'liq quyidagi omillar ko'rsatadi:

- tug'ma iste'dod, miya imkoniyatlari;
- ta'lim, bilim, ilm va ularning boyib borishi darajasi;
- jo'shqin faoliyat, hayotiy tajriba;
- saviyaning emperik va individual ortib borishi;
- axborot resurslariga ega bo'la olish va x.k.

Innovatsion iqtisodiyotda inson intellektining mulk sifatida shakllanishi, mulkiga aylanishi bu ta'lim, bilim, ilm, ularning boyib borishi va jo'shqin faoliyat hamda hayotiy tajriba ketma-ketlikda rivojlanib borishi insonda intellektual mulkni qaror toptiradi. Shu sababli intellektual mulk - ijodiy aliy faoliyat mahsuli. U subyekti va obykti jihatidan farqlanadi.

Subyekti jihatdan: yakka kishi, jamoa, hudud, mamlakat va butunjahon doirasida bo'ladi.

Obyekti jihatidan: fan, adabiyot, san'at va ishlab chiqarish sohalarida ijodiy faoliyat turlarini qamrab oladi (adabiy, badiiy, ilmiy asarlar, ijrochi aktyorlik san'ati, jumladan ovoz yozish, radio, televideniye asarlari, kashfiyotlar, ixtirolar, ratsionalizatorlik takliflari, sanoat namunalari, kompyuterlar uchun dasturlar, ma'lumotlar bazasi, nou-xauning ekspert tizimlari, tovar belgilari, firma atamalari va boshqa aqliy mulklar).

«Kashfiyotchilik» (intellektual faoliyat)- bu odamning bozorda mavjud bo'lmagan talabni qondirishga yo'naltiriladigan yangi mahsulotni yaratish borasidagi intellektual faoliyatidir. boshqacha aytganda, bu - yangi bozorni yaratish faoliyatidir.

Ixtiro — iqtisodiyot tarmoqlarining turli sohalarida, ijtimoiy-madaniy qurilish va mudofaa sohalarida ijobiy samara beradigan, o'ziga xos texnikaviy yechimga ega bo'lgan yangilik.

Kashfiyot — izlanish, tekshirish, ilmiy tadqiqot natijasida, ba'zan esa tasodifan topilgan, yaratilgan ilmiy yangilik.

Ixtiro natijasida muhim yangiliklar amaliy ahamiyat, kashfiyot natijasida muayyan qonuniyatlar yaratilib nazariy ahamiyat kasb etadi.

Sotuvchi va xaridorlar ilmiy ishlanmalar bozorining subyekti bo'lsa, ilmiy-texnikaviy ishlanmalarni o'zida mujassam etgan patent-litsenziya va nou-xaular uning obyekti hisoblanadi.

ITTKIning vazifalari, tamoyillari va bosqichlari

Ilmiy – innovatsion tadqiqotlarni tashkil qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tabiat va jamiyatni rivojlanishi sohasida yangi bilimlar olish, ularni qo'llashning yangi sohalar;

- ishlab chiqarish sohasidagi materiallashtirishning tashkilot tovarlari raqobatbardoshligi meyorlarining strategik marketingi bosqichida ishlab chiqilgan imkoniyatlarini nazariy va tajribaviy tekshirish;

- yangiliklar va innovatsiyalar portfelini amalda bajarish.

Ilmiy – innovatsion tadqiqotning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Ilmiy yondashuvlik.
2. Muammolarni hal qilishda ratsional boshqaruv qarorlariga asoslanish.
3. Vazifalar, usullar va harakatlar birligi.
4. Ilmiy menejment tarkibiy qismlarining murakkablikda qaralishi.
5. Boshqaruvning maqsadliligi.
6. Innovatsion faoliyatni kishilik kapitalini rivojlanishiga qaratish.
7. Riskka borish va uni minimallashtirish.

Ilmiy – innovatsion tadqiqotlarni tashkil qilish quyidagi bosqichlariga bo'linadilar:

- fundamental tadqiqotlar (nazariy va uslubiy izlanishlar);
- amaliy tadqiqotlar;
- tajriba – konstruktorlik ishlari;
- eksperimental ishlar va tajriba.

Ishlab chiqarish yangi materiallar, mahsulotlar yoki qurilmalarni yaratish, yangi jarayonlar, tizimlar va xizmatlarni tadbiq etish yoki ishlab chiqarilayotgan va amalda kiritilganlarni yanada takomillashtirishga qaratiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- a) muhandislik obyekti yoki texnik tizimning belgilangan konstruksiyasini ishlab chiqish (konstruktorlik ishlari);
- b) g'oyalar va yangi obyektiv variantlarni, shu jumladan notexnik, chizma yoki belgili vositalarni tizim darajasida ishlab chiqish (loyiha ishlari);
- v) texnologik jarayonlarni, ya'ni fizik, kimyoviy, texnologik va boshqa jarayonlarni belgilangan foydali natijani ishlab chiqaruvchi mehnatning yaxlit tizimi bilan birlashtiruvchi usullarni ishlab chiqish (texnologik ishlar).

Intellektual mulk – bu individual yoki jamoaviy subyektlarning ilmiy-texnik, adabiy va boshqacha ijodini mujassam etuvchi biror-bir obyektiv shakllarda ifodalangan ideal obyektlarga ega bo'lish, foydalanish, qo'llash munosabatlaridir. Intellektual mulk inson ongi, aqli mahsulining natijasi bo'lib, uning chegaralari mislsiz keng, imkoniyatlari tuganmas, o'zgarishi shunchalik tezkorki, bir necha yillar davomida intellektual mulkning yangi turlari yuzaga keladi, uning strukturasi va funksiyalari o'zgaradi.

Intellektual mulkning barcha obyektlari – aqliy faoliyat natijalari yoki namoyonlaridir. Ko'p hollarda ushbu mahsulotlar inson iste'dodining fan, texnika, adabiyot, san'at sohalaridagi bilvosita va bevosita namoyoni hisoblanadi.

Inson mehnatining boshqa mahsulotlari kabi intellektual faoliyat natijalari bahlanish qiymatiga ega. Ular mahsulot ayirboshlashga tijorat asosda kiritilishi, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqacha foydali samara berishi, shaxsiy va jamoat ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Mulk subyekti o'z hukumi va o'z manfaatlaridan kelib chiqib, uchinchi shaxslarni aralashtirmagan holda intellektual faoliyat mahsulotlarini o'zlashtirishni, egalik qilishni, foydalanish va qo'llashni amalga oshiradi.

Intellektual mulk mahsulotlari namoddiy xususiyatga ega ma'lum bir axborot tashuvchilar bo'lib, bu axborot ilmiy-texnik yoki tijorat aylanishiga faqatgina hujjatlarda rasmiylashtirilsagina mahsulot sifatida qo'shilishi mumkin. Ijodiy mehnat natijasi o'laroq intellektual mulk mahsulotlaridan ko'pchiligining muallifi bor. Tovar belgisi va boshqacha alomatlar oddiy mehnat subyektlari va mahsulotlarini (tovarlar, xizmatlar) individuallashtiradi.

Intellektual mahsulotlar vaqt o'tishi bilan axloqiy va jismoniy eskiradigan «iste'moldagi narsalar»ga mansub emas.

Intellektual faoliyat natijalaridan bir vaqtning o'zida chegaralanmagan miqdordagi shaxslar foydalanishi mumkin. Nafaqat mulkdorlar, balki zaruriy litsenziya sotib olingach, istalgan

subyektlar, qonunda ko'zda tutilgan hollarda esa intellektual mahsulotning xo'jayini ixtiyoriga zid ravishda foydalanishi mumkin.

Intellektual mulk obyektlari orasida tizimli aloqa mavjud. Ilmiy va texnik jarayon taraqqiyotining har bir bosqichida avvalgilariga ma'lum darajada bog'liq bo'lgan yangi intellektual mahsulotlar shakllanadi va rivojlanadi.

Intellektual mulk obyektlari intellektual faoliyat natijalariga rasman tasdiqlangan huquqlar hisoblanadi.

Intellektual mulk obyektlari (IMO):

- mualliflik huquqi obyektlariga (fan, adabiyot va san'at asarlari);
- oraliq huquqlar obyektlari (efir va kabeli namoyish, ijro, fonogramma);
- sanoat mulki obyektlari (ixtirolar foydali modellar va ishlab chiqarish namunalari, firma nomlari, tovar belgilari, mahsulot yuzaga kelgan joylar belgisi);
- ilmiy va ilmiy-texnik soha obyektlariga (integral mikrosxemalari, seleksion yutuqlar, ixtirolar va boshqalar) bo'linadi.

Alohida bir shaxs yoki jamoaning ijodiy sa'i-harakatlari natijasida yaralgan intellektual mahsulot intellektual xususiy mulk asosini tashkil etadi.

U turli shakllarda bo'lishi mumkin: kashfiyot va ixtirolar, yangi mahsulot va texnika namunalari, yangi texnologiyalar, ilmiy-ishlab chiqarish, konsalting, moliya-iqtisodiy, boshqaruv, marketing xizmatlari hamda adabiy-badiiy ijodning har xil turlari.

Intellektual mulk tushunchasining mazmuni intellektual mulk Butun jahon tashkiloti (IMBT) konvensiyasida bayon etilgan:

- «intellektual mulk adabiy, badiiy va ilmiy asarlari, radio va televizion namoyishlarga;
- inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolarga;
- ilmiy kashfiyotlarga;
- ishlab chiqarish namunalariga;

➤ savdo belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, firma nomlari va tijorat alomatlarga;

➤ adolatsiz raqobatga qarshi himoyaga taalluqli huquqlarni hamda ishlab chiqarish, ilmiy, adabiy va badiiy sohalardagi intellektual faoliyatga daxldor boshqa huquqlarni o'zida mujassam etadi».

Iqtisodiy taraqqiyotda intellektual mulk rolini yuksak baholash mubolag'a bo'lmaydi. Bu – barcha davlatlarning asosiy zaxirasi, chunki uchinchi ming yillikda iqtisodiyot taraqqiyotining asosiy rag'batlantiruvchisi tabiiy resurslar emas, balki intellektual faoliyat natijalari bo'ladi.

O'zbekistonda intellektual mulk tizimi asosida ijodiy faoliyat, uning natijalari, ulardan tijorat maqsadlarida foydalanish va huquqiy himoya masalalarini tartibga soluvchi qonuniy meyorlar yotadi. Qonunlardan tashqari, intellektual mulk tizimi yaxlitligi uning ishlashini, qonuniy himoyasini va qonunbuzarliklarga qarshi kurashni tashkil etuvchi davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'minlanadi.

Intellektual mulkdan foydalanish huquqini birovga berishning keng tarqalgan shakli franchayzing hisoblanadi. Atama fransuzcha franchise so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «imtiyoz», «yengillik» ma'nosini beradi. Franchayzing shartnomalari va tadbirkorlikni franchayzingli tarmoqlar shakllantirish yo'li bilan tashkil etish tadbirkorlik sohasida qo'llaniladi va yangi xo'jalik majmualarini yaratish, tovar va xizmatlarni sotish tarmog'ini (do'konlar, restoranlar, mehmonxonalar va hokazo) kengaytirish maqsadida tuziladi.

Franchayzing qurilishi asosida bir tomon (franchayzer) boshqasiga (franchayzi) pul evaziga unga tegishli intellektual mulkdan franchayzer ishlab chiqqan va qo'llaydigan ish yuritish tizimini qo'llashdek zarur shartda foydalanish huquqini taqdim etuvchi kelishuv yotgan vertikal integrallashtirilgan tizimdir.

Franchayzing, franchayzer va franchayzi orasidagi o'zaro munosabatlarning ancha murakkab tizimini va har xil shakllarini taqozo qiladi. O'zaro munosabatlar ishtirokchilarning sohaviy

mansubligi, strategik maqsadlari, resurslari, mintaqaviy joylashuvi va boshqalarga bog'liq, shu sababli shartnoma yagona modelini ishlab chiqish deyarli mumkin emas.

Franchayzingga xos bir qator belgilarni alohida ajratish mumkin. Bular quyidagilar: franchayzerda intellektual mulkka rasman tan olingan huquqlarning va ish yuritish tizimining (ishlab chiqilgan standartlar, nou-xau va boshqalar) mavjudligi. Shartnoma tuzish oldidan franchayzer ish yuritish uchun franchayziga zarur ma'lumotlarni oshkor etishi, hamokrlik jarayonida esa zaruriy yordam ko'rsatishi (texnik hujjatlar, o'qitishi va hokazo) lozim. Franchayzi ishlarni franchayzer talablariga to'la muvofiq tarzda olib borish, o'z mablag'lari hisobidan ishga sarmoya kiritish va franchayzerga tomonlar kelishuvidagi mukofotni to'lash mas'uliyatini oladi. Franchayzing munosabatlar uzoq muddatligini va tomonlar yuridik mustaqilligini ko'zda tutadi.

Foydalanuvchi huquq egasining ishlab chiqarish sirlarini va undan olgan maxfiy tijoriy axborotlarni oshkor etmasligi; huquq egasi firma nomi va tijoriy belgisidan shartnomada ko'rsatilgan tarzda foydalanishi; ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatining bevosita huquq egasi ko'rsatayotgan muqobil xizmatlar sifatiga mos kelishini ta'minlashi; huquq egasi qo'llaydigan, jumladan tijorat xonalarining tashqi va ichki bezatilishiga tegishli alohida huquqlar majmuidan foydalanish xususiyatlari, usullari va shartlari muvofiqligini ta'minlash bo'yicha huquq egasi yo'riqlari hamda ko'rsatmalariga rioya qilishga majbur.

Foydalanuvchi shuningdek, iste'molchilarni tijorat konsessiyasi shartnomasiga ko'ra, u huquq egasining firma nomi, tovar belgisi yoki individuallashtirish boshqa vositasidan foydalanilayotganligidan xabardor qilishi, hamda iste'molchilarga ular bevosita huquq egasidan xizmatni olgan taqdirlarida kutishlari mumkin bo'lgan barcha qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatish lozim.

Yevropa Ittifoqi Yevropaning aksariyat patentlari amerikalik va yaponiyalik firmalarga tegishli ekanligidan xavotirlanib, Hamjami-

yat patenti haqidagi Nizomni ma'qulladi va bu AQSH hamda Yaponiyada mavjudlariga taqqoslasa bo'ladigan patentni Yevropada olish uchun harakat qilishga imkon berdi, shu bilan innovatsion imkoniyatlarni kuchaytirib, yevropalik kompaniyalar raqobatbardoshligini oshirdi.

Internetdan tijorat maqsadlarida foydalanishning o'sishi bilan mualliflik huquqlari buzilishi bilan bog'liq ishlar soni keskin ko'paydi. Yevropa Ittifoqida kichik va o'rta tadbirkorlik hamda individual ixtirochilar ehtiyojlariga mo'ljallangan internet patent taqsimlash xizmati (DIPS) tashkil etildi.

Patent va litsenziyadan tashqari ko'pgina mamlakatlarda quyidagilar intellektual mulk himoya shakllari hisoblanadi:

- kopirayt (ishlab chiqarish huquqi) – adabiyot, san'at, audio yoki videoasarlarni chiqarish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy meyor. Asarga tushiriladigan aylana ichidagi lotincha S harfi mazkur asar mualliflik huquqi bilan himoyalanganini bildiradi;

- tovar belgisi va xizmat ko'rsatish belgisi – tovarlarni bajarilayotgan ishlarni hamda yuridik yoki jismoniy shaxslar ko'rsatayotgan xizmatlarni individuallashtirish uchun xizmat qiluvchi belgilardir.

Firma nomi – qayd etilgach, muddatsiz hisoblanib, firma tugatilsa barham topadi, ammo sotilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellektual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 8 fevraldagi PQ-4168 sonli qaroriga asosan tovar belgisiga va xizmat ko'rsatish belgisiga doir mutloq huquq, tovar kelib chiqqan joy nomi va (yoki) tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi (keyingi o'rinlarda- tovar belgisi) o'sha kunning o'zida tovar belgisi haqidagi ma'lumotlarni Agentlikning rasmiy veb-saytida majburiy tarzda joylashtirgan holda Tovar

belgilari davlat reyestrída ro'yxatdan o'tkazilgan sanadan boshlab vujudga keladi³⁹

Ushbu qonunga ko'ra fan, adabiyot va san'at asarlariga mualliflik huquqi uning yaratilishi bilan yuzaga keladi. Mualliflik huquqining yuzaga kelishi va amalda tatbiq etilishi uchun asarni qayd etish, asarni maxsus rasmiylashtirish yoki boshqa bir rasmiyatchilika rioya qilish talab etilmaydi.

Alohida mualliflik huquqi egasi o'z huquqlarini e'lon qilishi uchun asarning har bir nusxasida joylashtiriladigan va uch unsurdan iborat mualliflik huquqini qo'riqlash belgisidan foydalanish huquqiga ega: aylana ichidagi lotincha C harfi, alohida mualliflik huquqiga ega shaxsning nomi, asar birinchi nashrining yili.

Xizmat majburiyatlarini yoki ish beruvchi xizmat topshirig'ini bajarish tartibida yaratilgan asarga mualliflik huquqi xizmatga doir asar muallifiga tegishli.

Biroq, xizmatga doir asardan foydalanishga alohida huquqlar muallif mehnat munosabatlarida bo'lgan (ish beruvchi) shaxsga tegishli, agar u va muallif orasidagi kelishuvda boshqa shart ko'zda tutilmagan bo'lsa. Xizmatga doir asarning foydalanish har bir turiga mualliflik mukofoti hajmi va uni to'lash tartibi muallif bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnoma bilan belgilanadi.

Qonun muallif rozilgisiz va mualliflik haqisiz (asaridan foydalanilayotgan muallif nomini, olingan manbani ko'rsatish sharti bilan) asardan foydalanishga yo'l qo'yiladigan holatlarni belgilaydi. Ilmiy, tadqiqot, polemik, tanqidiy va axborotga oid maqsadlarda huquqiy e'lon qilingan asarlardan ko'chirma (sitata) maqsadi bilan o'zini oqlaydigan hajmda ko'chirma keltirishga yo'l qo'yiladi; gazetlarda, efirda joriy siyosiy, iqtisodiy va boshqa masalalar bo'yicha maqolalarni chiqarish hamda omma oldida aytilgan siyosiy nutqlarni keltirish.

³⁹Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Интеллектуал мулк соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4168 сонли Қарори, 2019 йил 8 феврал

Mualliflik huquqi muallifning butun hayoti davomida va o'limidan keyin 70 yil amalda bo'ladi. Mualliflik huquqi meros bo'yicha o'tadi. Mualliflik huquqi, muallif nomiga huquq va obro'sini himoya qilish huquqi muddatsiz qo'riqlanadi, ammo meros bo'lib o'tmaydi. Asarlarga mualliflik huquqi amala qilishi muddatining tugashi ularning jamoat mulkiga o'tishini bildiradi va bu har qanday shaxsga undan mualliflik haqini to'lamasdan foydalanish huquqini beradi.

13.3 Intellektual kapital va intellektual mulkni boshqarish tizimi

«Inson resurslarini» boshqarish innovatsiyaviy siyosatini o'tkazishning so'nggi bo'g'ini bo'lib, samaradorlikni va ish sifatini oshirish masalalarini hal etishga xodimlarning keng doirasini jalb etishni taqozo etadi.

Korxonada yangiliklarni ishlab chiqarishning texnikaviy va tashkiliy darajasi va ularga ta'sir qiluvchi omillarini joriy etishni rag'batlantiruvchi va ularga to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash tamoyillari ishlab chiqilgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

To'sqinlik qiluvchi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- quyidan chiqarilayotgan yangi g'oyalarga menejerlar tomonidan bo'lgan ishonchsizlik;
- kelishilgan yangi g'oyalar ko'pligining lozimligi;
- novatorlik takliflarini baholashga boshqa bo'limlarning qo'shilishi;
- xatoga yo'l qo'yilgandagi tezkor tanqid va ishdan ozod etish;
- novatorning har bir «qadamini» nazorat qilish;
- novatorlik taklifi bo'yicha «parda orqasida» qaror qabul qilish;
- paydo bo'lishi.

Novatorlikni qo'llab-quvvatlovchi omillar:

- yangilik ishlab chiqilayotganda erkinlik berish, novatorlarni lozim bo'lgan resurslar va uskunalar bilan ta'minlash, yuqori rahbariyat tomonidan ularni qo'llab-quvvatlash;
- munozaralar olib borish va g'oyalar bilan ayirboshlashishni tashkil etish;
- hamkasblar, boshqa bo'linmalar, oliy o'quv yurtlari va tashqi ilmiy tashkilotlar bilan samarali aloqalarni olib borish;
- ishchilarning o'zaro bir-birini tushunishini chuqurlashtirish.

Novatorlikni kuchaytiruvchi omillar:

- xodimlarning doimiy tarzda o'qish va malakasini oshirish istagini qo'llab-quvvatlash;
- ta'lim tizimida maxsus bilimlar va ko'p fanlar bo'yicha tayyorlovni birlashtirish;
- olib borilayotgan o'zgarishlar to'g'risida o'z fikrini bildirish imkoniyati;
- kasblar o'rindoshligini rag'batlantirish;
- turli xil ishlar va funksional majburiyatlar o'rtasidagi chegaralarni yo'q qilish;
- u negativ tusga ega bo'lsa ham mazmunli axborotni taqdim etish;
- ishchi guruhlarining muntazam majlislarini o'tkazib borish;
- o'zgarishlar lozimligini mantiqiy tushuntirish, o'zgarishlarga ishonch va ularni to'g'ri qabul qilish muhitini ta'minlash.

Korporativ boshqaruv novatorlarga nisbatan differentsiatsiyalashgan yondashuv lozimligini tan oladi. Nazariy tarzda bunday yondashuv asosiga innovatsiyaviy jarayon ishtirokchilarining rollarini turlarga ajratish masalasi qo'yilishi mumkin. Natijada ishchilarning quyidagi turlari ajratiladi (yoki ularga bo'lgan ehtiyoj aniqlanadi):

- ITTKI bosqichida ham, yangi mahsulotlarni yaratish va amalga oshirish bosqichida ham yangi g'oyalar tashabbuskorlari;
- doimiy kommunikatsiyalarni ta'minlovchilar, turli xildagi ilmiy-texnik va bozor axborotlarini jamlaydi va ularni tarqatadi;

➤ yangi g'oyalar ilgari surilishi uchun sharoit yaratuvchi, yangi mahsulot yaratuvchi ishtirokchilarni pirovard natijaga yo'naltiruvchi, yangi mahsulot va korxona yangilanishida yetakchi rol o'ynovchilar.

Innovatsiyaviy faoliyatda tadbirkor va rahbarlar, turli xil mutaxassislar va xodimlar band bo'ladilar. Innovatsiyaviy jarayonning o'ziga xos amaliyoti, yangilik kirituvchilar (novatorlar), rahbarlar va bajaruvchilarning o'ziga xos turlarini va rollarini ishlab chiqqanlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Intellektual mulk huquqi va patent siyosati qanday olib boriladi?*
- 2. Korxonalarda fundamental va amaliy tadqiqotlar nimalardan iborat?*
- 3. Korxonalarda intellektual mulk nimadan iborat tamoyillari va bosqichlari?*
- 4. Intellektual mulk huquqi va patent siyosatining asosiy tamoyillarini ayting?*
- 5. Ilmiy-tadqiqot, tajriba –konstruktor ishlarini bajarish bosqichlarini ayting?*
- 6. Intellektual mulk himoya qilishni amalga oshirish yo'llarini nimadan iborat?*
- 7. Intellektual mulk va intellektual kapital qanday strategiyalari mavjud?*
- 8. Innovatsion tashkilotning patent litsenzion faoliyati nima?*
- 9. Intellektual mulk va intellektual kapital faollikni rag'batlantirishning asosiy vazifasi nimadan iborat?*
- 10. Ilmiy kashfiyotlarning asosiy turlarini ayting?*
- 11. Litsenziyalash deganda nimani tushunasiz?*
- 12. Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar deganda nimani tushunasiz?*

XIV BOB. INNOVATSION MARKETING VA ELEKTRON TIJORAT

O'quv maqsadi: *Korxonalarda innovatsion marketing turlari, innovatsion marketing texnologiyalarni va elektron tijorat, korxonalarda eksport imkoniyatlarini kengaytirish va uning innovatsion marketingi texnologiyalarni o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion marketing, innovatsion marketing texnologiyalarni, elektron tijorat, innovatsion marketing turlari, eksport, import, innovatsion marketing texnologiyalari, demarketing, remarketing, korxona marketingi, innovatsion marketing rejasi.*

14.1. Innovatsion marketing tushunchasi va xususiyatlari

Iqtisodiyot tarmoqlarida marketing innovatsiyasi bu mahsulotlarning dizayn va qadoqlanishida jiddiy o'zgarishlar, mahsulotlarni sotish va taqdimot qilish, ularni bozorlarga tanitish va olg'a siljitish bo'yicha yangi usublardan foydalanish, yangi narx strategiyalarini shakllantirishdan iborat.

Istiqlol yillarida mamlakatimizning jahon bozoriga integratsiyalashuvi keng sura'tlar bilan amalga osha boshladi. Xorijdan eng zamonaviy asbob- uskunalar olib kelindi. Poytaxtimiz Toshkent va boshqa shaharlarimizda yirik xalqaro yarmarkalar tashkil etildi. Jumladan, mebelsozlik, qog'oz ishlab chiqarish, poligrafiya sanoati yarmarkalari tezda o'z samarasini berdi.

Ayniqsa , har yili o'tkazilayotgan paxta yarmarkalari ko'pchilikda katta qiziqish uyg'otmoqda. Ilgari o'zbek paxtasini xaridorlari Liverpool birjasiga borishga majbur edi. Hatto yon qo'shnilarimiz ham o'sha yerga borib biz bilan shartnoma tuzardi, endi esa Toshkentning o'zida bu imkoniyat yaratildi. Eng asosiysi o'rtada dallol yo'q. Masalaning yana bir tomoni, ushbu yarmarkalar tufayli dehqonlarimiz, ishlab chiqaruvchilarimiz, o'zlariga kerakli texnika va texnologiyalarni sotib olish uchun mamlakatimizning o'zida shartnomalar tuzish imkoniga ega bo'ldi. Natijada yurtimiz yildan

yilga xom-ashyo bazasidan tayyor mahsulot ishlab chiqaradigan mamlakatga aylanib bormoqda.

Shu jumladan innovatsiyalar marketingi konsepsiyasi butun marketing xizmati, bozorni tadqiqot qilish va korxonaning raqobat strategiyasini qidirib topishning asosiy yo'nalishi bo'ladi. Innovatsiyalarni qidirib topishning boshlang'ich bosqichida marketing bo'linmalarining birinchi darajali vazifasini bajarish:

1. Talab va raqobatning darajasi;
2. Xaridorning xulqi va uning afzalliklarining dinamikasi;
3. Raqobatlashuvchi mahsulotlarning mavjudligi va yangiliklar bozorida raqobatlashish imkoniyatini o'rganishdan iboratdir.

Marketing strategiyasi, bozorning tahlili va operativ marketing quyidagi 6 prinsipli bosqichlardan iborat bo'ladi:

- umumiy iqtisodiy tahlil;
- iqtisodiy holatning tahlili;
- bozorni maxsus tadqiqot qilish;
- yangilikni kirib borish strategiyasini ishlab chiqish;
- marketingning operativ tadbirlari;
- Marketing xarajatlari va uning daromadlarni baholash.

Marketing konsepsiyasidan shu narsa kelib chiqadiki, innovation marketing zamonaviy tushunishda biznesning strategiyasi, falsafasi, boshqaruv tadbirlari, vazifalari va metodologik asosining yagonaligidan iboratdir.

Ko'pgina kichik va o'rta firmalar o'zlarining marketing xizmatlariga ega bo'lishga imkoniyatlari yo'qligi sababli mutaxassislar maslahatlari, ko'rgazmalariga borish, kataloglarni o'rganish, xaridorlar bilan bevosita aloqani kengroq qo'llashlari kerak. Ishlab chiqaruvchi va xaridor o'rtasidagi doimiy teskari aloqaga asoslangan marketingning majmuaviy turi («Jahon marketingi») xatarni pasaytirishning eng muvaffaqiyatli yo'li bo'lishi mumkin. Tadbirkor xaridorlarni uning muhiti, xulqi, istaklari, anglab yetolmagan butun turli tumanligiga ko'nikishi kerak.

Nafaqat mahsulotning turli tuman navlarini ishlab chiqarish, balki bir vaqtda harakatlarni yangilarini o'rnini almashtiruvchi va siqib chiqaruvchi modifikatsiyalarni tezroq ilgari surish maqsadida o'z mahsulotini muddatidan oldin mahalliy eskirishi taktikasini yaratishga jamlanishi kerak.

Yangilikka talabga munosabatga ega makroiqtisodiy omillar, shu jumladan aholi, uni o'sish sur'atlari, aholi jon boshiga daromad va iste'mol, iste'mol narxlarining indeksi, «iste'mol savatchasi», inflyatsiya sur'atlari umumiyqtisodiy tahlilga imkon beradilar. Bundan tashqari bunga yuridik va institusional sharoitlarni o'rganish, hamda bunday mahsulotning importi va eksporti, kvotalash-tirish, standartlar bo'yicha cheklashlar, majburiyatlar, soliqlar va subsidiyalar bilan bog'liq qonunchilik amaliyoti ham kiradi. Bunga bunday mahsulotni milliy ishlab chiqarishning mavjud darajasi, importning mavjudligi va imkoniyati, eksportning mavjud darajasi importning o'rnini bosuvchi mahsulotni ishlab chiqarish va to'ldiruvchi yangiliklar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish zarur.

Iqtisodiy holatning tahlili, avvalo, umumholatli tendensiyalar va holatni tashkil qiluvchi omillar (XTO) ni tadqiqot qilish bilan bog'langan. Iqtisodiy holat bu qayta ishlab chiqarishning omillari va sharoitlarning bozorda namoyon bo'lishi va ularning tashqi va ichki muhit bilan o'zaro aloqasining shaklidir. Shundan kelib chiqqan holda, XTO holatining o'zgarish dinamikasi, uning yo'nalishi va rivojlanish sur'atlarini belgilab beruvchi, harakatga keltiruvchi kuchdir. Ularni bozor jarayonining har xil tomonlariga tegishli bo'lganlar (talab, taklif, narx omillari) ga, kelib chiqishi bo'yicha (iqtisodiy, siyosiy, sotsial, ilmiy-texnik va h.k.), ta'sir qilish yo'naltirilganligining boshqarilishi, oldindan aytilganligi bo'yicha bo'ladilar.

Holatni tashkil qiluvchi omillar uzoq vaqtli (o'n yilgacha) o'rta muddatli (uch- besh yil) va qisqa muddatli, hamda davraviy, davraviy bo'lmagan, mavsumiy bo'lishi mumkin. Ayniqsa, tovarlar bozorining holatini ajratish kerak. Masalan, makroiqtisodiy omillar ko'proq darajada mashinsozlik va qurilishdagi ishlab chiqarishga,

mavsumiy omillar. Oziq-ovqatlar bozoriga va daromadlar darajasi iste'mol talabi tovarlar bozori va uy-joy qurilishiga ta'sir ko'rsatadilar. Bu holatni tadqiqotlar asosida bozorni tadqiqot qilishning tizimi qo'riladi, uning asosiy bloklari birinchi rasmda chizmalı ravishda ko'rsatilgan.

Bozor (idorali va maydonli)ni tadqiqot qilish bozorning mavjud sig'imini, uning firmali tuzilmasini, segmentlarga bo'linishini, foyda meyorı dinamikasi va yangilikka o'xshash mahsulotlarni sotilishi hajmini faol baholashga asoslangan.

Marketing strategiyasi uchinchi bosqichining asosiy jihati yangilikka nisbatan iste'molchining javobini batafsil o'rganishga asoslangan yangi tovarga talabni tadqiqot qilish va bashoratlashdan iboratdir.

14.2. Innovatsiyalar diffuziyasi: mohiyati, bosqichlari, korxonalarining innovatsion rollari

Hozirgi kunda biznes-rejaniing ko'pgina konsepsiyalari mavjud. Quyida jahon xo'jalik amaliyotida eng ko'p foydalanadigan biznes-rejalar tuzilmasi keltirilgan.

Biznes-rejaniing xalqaro shakli (YUNIDO, BMTning sanoatni rivojlantirish bo'limi tomonidan ishlab chiqilgan).

Taklif etilayotgan loyiha g'oyasi (mohiyati):

Umumiy boshlang'ich ma'lumotlar va sharoitlar, yangi tovar namunasining ta'rifi, tadbirkorlik faoliyati tajribasini baholash, mahsulot sotiladigan bozorlarni baholash, yangi tovar iste'molchilarining ta'rifi, raqobatdoshlarni baholash, raqobatdoshlarga nisbatan o'z kuchli va ojiz tomonlarini baholash, marketing rejasi, marketing maqsadlari, marketing strategiyasi, marketing rejasining moliyaviy ta'minlanishi, ishlab chiqarish rejasi, yangi tovar ishlab chiqaruvchitalab qilinadigan ishlab chiqarish quvvatlari va ularning mavjudligi, ishlab chiqarishning moddiy omillari va ishlab chiqarish jarayonini ta'riflash.

Tashkiliy reja:

Korxona tashkiliy-huquqiy shakli, korxona tashkiliy tuzilmasi, majburiyatlarning taqsimlanishi, hamkorlar to'g'risida axborot, biznes tashqi muhitining ta'riflari, korxona mehnat resurslari, boshqaruv tarkibi a'zolari to'g'risida ma'lumotlar, moliyaviy reja, daromad va xarajatlar rejasini.

Pul tushumlari va to'lovlari rejasini:

Korxona aktiv va passivlarining qo'shma balansi, zararsizlikka erishish grafigi, moliyalashtirish strategiyasi (mablag'lar manbalari va ularni sarflash), tavakkalchilikni baholash va sug'urta.

Germaniyaning namunaviy biznes-rejasini

Umumiy tarzda korxonani ta'riflash:

Korxonaning oldingi faoliyati? korxona kelajagi, mulkchilik munosabatlari va shartnomalar, korxonaning asosiy pozitsiyalari va tashkiliy shakli, korxonaning asosiy pozitsiyasi – maqsadini ifodalash, korxonaning tuzilmaviy tashkil etilishi, kadrlar tuzilmasi, mahsulot va xizmatlar, mahsulot va xizmatlarning ta'riflari, mahsulot va xizmatlarning raqobat varaqasi.

Mahsulot va xizmatlarning hajmi:

Mahsulot va xizmatlar rivojlanishiga investorlarning munosabati, ishlab chiqarishni tashkil etishda yuridik yordam (patentlar), faoliyat yuritishga ruxsatnoma, bozor tahlili va sotuvlar prognozi, mahsulot va xizmatlar bozorlarining umumiy ta'riflari, bozor (mintaqaviy, tarmoq) segmentlashuvining ta'riflari, aylanma vositalarning boshlang'ich hisob-kitoblari, mahsulot raqobatbardoshligining tahlili.

Sotuv:

Mahsulot va xizmatlarni sotish strategiyasi, mahsulot va xizmatlarning narx strategiyasi, mahsulot va xizmatlar savdosini tashkil etish, savdo hajmini oshirish bo'yicha tadbirlar, savdo sohasida xodimlardan foydalanish va savdo xarajatlari.

Ishlab chiqarish:

Mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish strategiyasi, mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish uslublari, mashina va uskunalari,

ishlab chiqarishda xodimlardan foydalanish va ishlab chiqarish quvvatlari.

Materiallarni xarid qilish:

Moliyalashtirishni rejalashtirish, moliyalashtirishni rejalashtirish asoslari, likvidlikni rejalashtirish, likvidlikni rejalashtirishning maqsadi va mazmuni.

Daromad va xarajatlar balansi:

Daromadlar va xarajatlar balansining maqsadi va mazmuni, balanslar, balansning maqsadi va mazmuni, ko'rsatkichlar tahlili, shaxsiy kapital ulushi va likvidlik.

Cash flow (naqd pul oqimi) :

Aylanma vositalar rentabelligi, shaxsiy kapital rentabelligi, investitsiyalar, moliyalashtirish, kapitalga bo'lgan ehtiyoj va undan foydalanish, moliyalashtirish vositalari va o'tmishdagi moliyalashtirish.

AQShning namunaviy biznes-rejasi:

a) korxona nomi va manzili b) ta'sischi ismi-sharifi va manzili c) taklif etilayotgan loyiha mohiyati g) loyiha qiymati (moliyalashtirish manbalari ham ko'rsatilishi mumkin) d) loyiha maxfiyligi darajasi. Loyihaning asosiy mohiyati va taxminiy qiymatini titul varaqasida aks ettirish tavsiya qilinadi, bunday ma'lumotga ega bo'lgan holda, investorlar butun rejani o'qimasdan turib uning mohiyatini anglashlari mumkin.

Tarmoqdagi umumiy vaziyat tahlili:

- a. joriy vaziyat va uni rivojlanish tendensiyalari. So'nggi yangiliklar to'g'risida ma'lumot berish tavsiya qilinadi;
- b. potensial raqobatdoshlar(ularning kuchli va o'jiz tomonlarini, hamda mazkur loyihaga ta'sir etish darajasi);
- v. potensial iste'molchilar.

Mazkur bo'limning namunaviy savollari:

Tarmoq bo'yicha so'nggi 5 yildagi savdo dinamikasi qanday? Tarmoq bo'yicha qanday o'sish sur'atlari kutilmoqda? Oxirgi 3 yil davomida tarmoqda paydo bo'lgan yangi korxonalar soni? So'nggi

vaqtda tarmoqda paydo bo'lgan yangi mahsulot turlari? Potensial raqobatdoshlar: ular kimlar? Nima hisobiga oldinga chiqish mumkin? Raqobatdoshlarning ahvoli qanday: ular savdosining dinamikasi qanday? Raqobatdoshlarning kuchli va ojiz tomonlari nimada? Potensial iste'molchilar: ular kimlar? Sizning mahsulotingiz iste'molchilari doirasi, raqobatdosh korxona iste'molchilari doirasidan farq qiladimi?

Taklif etilayotgan loyiha mohiyati:

- a) mahsulotlar;
- b) xizmatlar;
- v) ofis xonalari va jihozlari;
- g) ma'muriy va ishlab chiqarish personali;
- d) tadbirkor va uning hamkorlari to'g'risida ma'lumot.

Mazkur bo'limning namunaviy savollari:

Qaysi mahsulot (xizmat) yoki tovarni ishlab chiqarish nazarda tutilgan? Taklif etilayotgan loyiha to'g'risida umumiy ma'lumot bering (patent, savdo belgisi agarda mavjud bo'lsa)? Korxona qayerda joylashadi? Xona ta'mirga muhtojmi? Ta'mirlash ishlarining taxminiy qiymati qancha? Bu shaxsiy xonangizmi yoki uni ijaraga olish rejalashtirilganmi? Ushbu xona va uni joylashishi qulaymi? Qaysi mutaxassislikka ega bo'lgan ishchilar lozim? Ofis uchun qanday uskunalar lozim? Ushbu uskunalarni ijaraga olish mumkinmi? Sizning tadbirkorlik tajribangiz bormi? Sizning boshqaruv ishdagi tajribangiz bormi? O'z haqingizda ma'lumot bering: yoshingiz, ma'lumotingiz, qiziqishlaringiz va h.

Nimaga Siz tadbirkor bo'lishga qaror qildingiz? Sizning muvaffaqiyatga ishonchingiz nimaga asoslangan? Yangi mahsulotni ishlab chiqish qaysi bosqichda turibdi? Ishlab chiqarish rejasi:

- a) ishlab chiqarish jarayonining ta'rifi, qaysi operatsiyalarni boshqa korxonalar (subpodryadchik) zimmasiga yuklash nazarda tutilgan;
- b) ishlab chiqarish xonalari;
- v) mashina va uskunalar;
- g) xom-ashyo yetkazib beruvchilar.

Mazkur bo'limning namunaviy savollari:

Butun ishlab chiqarish jarayonini to'liq ta'riflab berish, boshqa korxonalarga buyuriladigan ishlar ro'yxatini keltirish, ishlarning bir qismini bajaradigan korxonalar nomi va manzili, nimaga aynan shu korxonalar tanlanganini tushuntirib berish, shartnomalar nusxasini keltirish va ishlab chiqarish oqimlari sxemasini ishlab chiqish.

Tashkiliy reja:

- a) mulkchilik shakli;
- b) hamkorlar yoki asosiy paychilar to'g'risida ma'lumot;
- v) hamkor (paychi)larning mas'uliyat darajasi;
- g) korxona boshqaruvi a'zolari to'g'risida ma'lumot;
- d) tashkiliy tuzilma, ishlarning taqsimlanishi.

Mazkur bo'limning namunaviy savollari:

Tashkil etilayotgan korxonaning mulkchilik shakli va unga asosan asosiy ta'sislar va ularning ulushlari to'g'risida axborot berish, boshqaruv a'zolarini sanab o'tish (ismi-sharifi, manzili, qisqa biografiyasi), moliyaviy hujjatlarga kim imzo chekish huquqiga ega? Boshqaruv a'zolari o'rtasida vazifalar qanday taqsimlangan? Boshqaruv a'zolarining oylik ish xaqi qanday? Mukofotlar va qo'shimchalar to'lash nazarda tutilganmi?

Tavakkalchilikni baholash:

- a) korxonaning o'z tomonlari nimalardan iborat;
- b) yangi texnologiyalarni paydo bo'lish ehtimoli;
- v) muqobil (alternativ) strategiyalar.

Raqobatdoshlar, marketing va ishlab chiqarish siyosatidagi noto'g'ri hisob-kitoblar, boshqaruv kadrlarini tanlashdagi xatolar bularning barchasi xavf tug'dirishi mumkin.

Shuningdek, texnologik taraqqiyot har qanday yangilikni bir zumda tarixga aylantirishi mumkin. Bunday xavflar bo'lmagan taqdirda ham, «ular to'g'risida o'ylamaslik mumkin» degan fikrni asoslab berish lozim.

Ushbu omillarning bittasi xavf tug'dirgan holatdagi korxona strategiyasini oldindan ishlab chiqish foydali. Muqobil dastur va

strategiyalarning mavjudligi, investorga, tadbirkor mumkin bo'lgan qiyinchiliklar to'g'risida xabardorligi va ularga oldindan tayyorligi to'g'risida dalolat beradi.

Moliyaviy reja:

- a) kamida uch yillik daromad va xarajatlar rejasi (birinchi yil oylar bo'yicha taqsimlangan holda). Ushbu rejaga kutilayotgan savdo hajmi, sotilgan tovarlar tannarxi va turli xil xarajatlar kiritiladi. Daromad solig'i stavkalarini bilgan holda, korxonaning soliqlardan keyingi sof foydasini hisoblash mumkin;
- b) uch yillik pul tushumlari va to'lovlar rejasi (birinchi yil oylar bo'yicha taqsimlangan holda);
- v) balans rejasi. Bu yerda korxona aktiv va passivlarini, tadbirkor tomonidan rivojlanish uchun kiritilgan mablag'larni va taqsimlanmagan daromadni aks ettirish lozim;
- g) o'zini-o'zi qoplash nuqtasi (xarajat va daromadlar bir-biriga teng holat);
- d) mablag' manbalari va ularning sarflanishi.

Potensial investor nuqtai nazaridan moliyaviy reja ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u yangi korxonaning investitsiyaviy ehtiyojlarini asoslaydi va iqtisodiy nuqtai nazardan loyihani amalga oshirish qanchalik foydaliligi to'g'risida fikr yuritish imkonini beradi.

Rossiya Federatsiyasida qo'llaniladigan biznes-reja namunasi:

- korxona nomi va manzili; korxona boshlig'i;- ismi-sharifi va telefoni;
- loyiha mohiyati (3-5 qator);-qurilish tavsifi;-smeta bo'yicha loyiha qiymati;-qurilish yillari;-loyihani moliyalashtirish (foizlarda):
 - a) o'z mablag'lari;
 - b) qarz mablag'lari (alohida-mahalliy va chet el);
- Loyihani qoplanish muddati,davlat ekspertizalarining xulosasi, tijorat siri to'g'risida axborot,rezyume yoki loyihaning kirish qismi, loyiha maqsadlari va loyiha mohiyati, mahsulot (xizmat)

ustunliklari; mahsulotdan kutilayotgan talab, muvaffaqiyatning asosiy omillari, kutilayotgan mahsulot eksporti yoki importni o'rnini bosish, talab qilinayotgan investitsiyalar, qarz mablag'larini qaytarish muddati, ijtimoiy masalalarni yechish (yangi ish joylarini yaratish, yo'llar va umumiy foydalanish kommunikatsiyalarini o'tkazish, uy-joy fondini kengaytirish, nogironlar mehnatidan foydalanish va h.) ishga tushirish va quvvatlarni o'zlashtirish muddat

Tarmoqdagi vaziyat tahlili:

(bo'limning vazifasi: tarmoqni tavsiflash – rivojlanayotgan, barqaror, tushkunlikda).

- mintaq va mamlakatdagi umumiy ehtiyoj va mahsulot ishlab chiqarish hajmi;
- mintaq va mamlakatda mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha korxonaning kutilayotgan ulushi;
- potensial raqobatdoshlar, ularning kuchli va ojiz tomonlari;
- so'nggi 3 yil davomida mahsulotning qanday va qaysi analoglari paydo bo'ldi.

Ishlab chiqarish rejasi:

(bo'limning vazifasi: tanlangan ishlab chiqarish jarayonini asoslash va uning iqtisodiy ko'rsatkichlarini aniqlash)

- ishlab chiqarishni tashkil etishga bo'lgan maxsus talablar;
- asosiy uskunalar tarkibi, yetkazib beruvchilari, yetkazish shartlari (ijara, xarid), qiymati;
- xom-ashyo va materiallar, yetkazib beruvchilar va o'rtacha narxlar;
- xom-ashyo va materiallar bilan ta'minlashning muqobil manbalari;
- amortizatsiya shakllari va meyorlari;
- ishlab chiqarilishi mo'ljallangan mahsulot tannarxi;
- kapital qo'yilmalar tuzilmasi (qurilish-montaj ishlari, uskunalar xarajatlari, boshqa xarajatlar);
- ekologik va texnik xavfsizlikni ta'minlash.

Marketing rejasi:

(bo'lim vazifasi: tovarni sotish qiyinchiliklarga olib kelmasligini asoslash)

- so'nggi iste'molchilar;
- korxona monopolistmi?;
- talab turi (tekis yoki mavsumiy);
- raqobat va raqobatdoshlar tavsifi;
- mahsulotning qaysi xususiyatlari yoki qo'shimcha xizmatlari uni, raqobatdoshlarga nisbatan, ustuvorligini belgilaydi?
- patentlash (tovarni ichki va tashqi bozorlarda himoyalash, korxona huquqlarini buzmaganda raqobatdoshlar tomonidan xuddi shunday mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati);
- texnologik o'zgarishlarning mahsulot tannarxiga ta'siri;
- savdo xarajatlari;
- mahsulot (xizmatlarni) sotish bilan bog'liq kapital xarajatlari;
- raqobatdoshlarning qanday hatti-harakatlaridan qo'rqish lozim va ularga javob qaytarish strategiyasi?;
- mahsulot narxini asoslash;
- savdoni tashkil etish (savdo jarayoniga jalb qilinadigan korxonalarni ko'rsatgan holda, savdo tizimini ta'riflash);
- sotishdan keyingi xizmat ko'rsatish;
- reklamani tashkil etish va reklama xarajatlari hajmi.

Tashkiliy reja:

- korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli (hamkorlik shakli, ta'sischi va ularning ulushlari);
- aksiyalar (qancha chiqarilgan va yana qancha chiqarish ko'zda tutilgan);
- boshqaruv tarkibi, qisqa biografik ma'lumotnomalar;
- moliyaviy hujjatlarga imzo chekish huquqiga kim ega?;
- boshqaruv tarkibi a'zolari o'rtasida vazifalarning taqsimlanishi;
- loyihani mahalliy ma'muriyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi.

Moliyaviy reja:

- investitsiyalar hajmi;
- manbalar va davrlar bo'yicha loyihani moliyalashtirish hajmi;
- kreditlarni taqdim etish shartlari;
- pul oqimlarining harakati;
- daromad va xarajatlarning prognoz balansi;
- loyiha samaradorligi ko'rsatkichlari (qoplanish muddati, samaradorlikning ichki koeffitsiyenti va b.);
- balans tuzilmasini baholash (joriy likvidlik, o'z mablag'lari bilan ta'minlanishi va h.).

14.3. Innovatsiyalar korxonalarining raqobatbardoshligi omili sifatida

Iqtisodiy rivojlanishning innovatsion turi hammasidan avval determinatsiyalanganlikni keskin pasayishi va umumiy tizimni murakkablashishini bildiradi. Tashqi muhit o'zining sotsial va siyosiy janjallari va iztiroblari, axborotli va texnologik o'zgarishlari bilan yuqori faollikda iqtisodiy tizim va uning tuzilma tashkil qiluvchi xulqi borgan sari ehtimolli va oldindan aytib bo'lmaydigan xarakterga ega. Bunday sifatlarda korxonalarni yashab qolishi rahbarlarning qobiliyati, ularni kutilmagan vaziyatlarda to'g'ri yo'lni tanlay bilishlari, xatarni ko'ra olishlariga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Novatorlik firmasi rivojlanishining mantiqiy og'irlik markazini operativ taktik rejalashtirish va boshqarishdan strategik darajaga, boshqaruvning yangi turini shakllantirish darajasi- innovatsion marketingga ko'chishiga olib keladi. Unda an'anaviy tamoyillarning har xil fragmentlari saqlanib qolinadi, ammo ulardan vaziyatli tahlilga nisbatan qo'llanishda foydalaniladi. Bu yangiliklar, sarmoyalar manbalari va yangi bozorlarni uzluksiz qidirish sharoitlarida firma qobiliyatini muvofiqlashtirishga imkon beradi.

Innovatsion marketingda samarali rahbarlikning usullari, yondashishlari va yo'llari vaziyatga muvofiq o'zgaradi. Innovatsiyalar yashash davrining har bir bosqichida marketingning

har xil usullari va yondashishlari, har xil stratgeiyasi va taktikasi talab qilinadi.

Yangi tovarni sotish kanallarini joylashishini shakllantirishni o'z ichiga oluvchi yangilikni bozorga kirib borishi strategiyasi va taktikasi marketing tadbirlarining muhim yo'nalishi bo'ladi. Joylashtirish-yangilikni bozorda mavjud bo'lgan tovarlar qatoridagi joyini belgilash tizimini bildiradi.

Joylashtirishdan maqsad –yangilikni bozordagi o'rnini mustahkamlashdir.

Yangi tovarni joylashtirish avvalo yangilik va mavjud bo'lgan tovarlar o'rtasidagi raqobatni bildiradi.

Innovatsiyani joylashtirish – bu uning mavjud bo'lganlar qatoridagi o'rinni belgilashdan iboratdir. Masalan, marketing nuqtai nazaridan innovatsiya ostida analoglariga ega bo'lmagan sifatan yangi tovarni, ushbu firma yoki ushbu bozor uchun yangi va mamlakat va xorij amaliyotida analogiga ega imitatsiya qilingan tovarni va qo'llashning yangi sohasiga ega tovarni tushunish mumkin. Tubdan yangi tovar bozor yangiligi bo'lgan tovardan, modifikatsiyalangan tovardan, alplikant tovardan, substitut tovardan farqlanadi, ya'ni har qanday innovatsiyaning belgilanishi bo'yicha to'ldiruvchi, o'rinni almashtiruvchi va siqib chiqaruvchi yangilik kiritishlardan farqlay olish kerak. Bu jihat innovatsiyani ishlab chiqarish bosqichida alohida rol o'ynamaydi, ammo yangilik kiritish bozorga kirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Innovatsiyaning muvaffaqiyati va marketingning strategiyasi ana shunga bog'liqdir.

Joylashtirish marketing faoliyatining har xil: sotish, reklama, tovar, narx, servis va h.k. yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatadi. Innovatsion marketing konsepsiyasi nafaqat Yangi xaridorlarni qo'lga kiritishni, balki firmaning Raqobat afzalliklaridan muvofiq foydalanish, korxona faoliyati sohalarini keng yoyish va kengaytirish va yangi sohalar va yangi bozorlarni bosib olish hisobiga ta'sir ko'rsatish sohasini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Innovatsion marketing uchun marketingning barcha tadbirlari, ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlarning navlari, o'zaro bir birlarini o'ldiradigan va o'zaro bog'liq bo'lishini bildiruvchi sinergizm tamoyili muhim bo'ladi.

Marketing tizimining yakunlovchi bosqichi-operativ marketing, bu bosqichda strategik innovatsion marketing konsepsiyalarini amalga oshirishning aniq shakllari ishlab chiqiladi. Operativ marketing bozordagi yangilik yashash davrlarining bosqichlari bilan mahkam bog'langan. Yangilik yashash davrining boshlang'ich nuqtasini belgilash ayniqsa muhim.

Innovatsiyalarni bozorda mavjud bo'lishi yashash davrining birinchi bosqichida innovatsiyaga e'tiborni jamlash va diffuziyalash uchun maxsus tadbirlar zarur. Masalan, sotishlarning adekvat kanallarini shakllantirish, mavjud bo'lgan eskilarni modifikatsiyalash va moslashtirish zarur. Bu yerda marketingning samaradorligi bir qator omillar: innovatsion reklamaning faolligi, innovatsiyani bozorga chiqishining muvofiq vaqti, innovatsiyaning mavjud bo'lgan tovarlar mavzusidagi xulqining variantini tanlash, ehtimol bo'lgan raqiblar xulqini bashoratlash, hamda bozorning tuzilishi yangi tovarga qanchalik mos kelishiga bog'li-. Bu sharoitlarda marketing nafaqat yangilikni bozorda joylashishini, balki texnologik bozorga joylashishini ta'minlashi, yangilik va boshqa tovarlar avlodlari o'rtasidagi vazifasi raqobatni yengib o'tishi shart. O'sish bosqichida marketing yondoshishlari o'zgaradi. Innovatsion marketing kreativ xarakterini o'zgartiradi va rag'batiruvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Reklamaning xarakteri o'zgaradi, u tashabbuskor, ushbu firma va ushbu tovarning yutuqlariga e'tiborni jamlovchi bo'ladi. Sotish kanallarining yangi tovar ostida modifikatsiyalangan tarmog'idan foydalaniladi. Ishlab chiqaruvchi firmaning raqobat afzalliklari bu yerda yetakchi rol o'ynaydi. Tovarlarning balog'atlilik bosqichida bozorning boshqa ishtirokchilari bilan to'g'ridan to'g'ri raqobat qilishdan qochib bo'lmaydi, va buning natijasida raqobat strategiyasi o'zgarishi mumkin. Buerda xarajatlardagi yetakchilik

strategiyasining roli o'sadi, yangilikning narxi esa pasayadi. Xuddi shu bosqichda novator -korxona yangi molifikatsiya yoki tubdan yangi mahsulotni bozorga chiqarishga tayyorlaydi.

Raqobatdoshlik – bu tovarni muayyan iste'molni qondirish darajasi va unga bo'lgan xarajatlar darajasi bilan raqobatbardosh tovardan farqini aks ettiruvchi tavsifidir. Iste'mol xususiyatlar va narx – tovar raqobatdoshligining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ammo tovarlarning bozordagi istiqboli ishlab chiqarish sifati va xarajatlari bilangina bog'liq emas. Muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik sabablari bo'lib reklama faoliyati, korxona obro'si, xizmat ko'rsatishning taklif etilayotgan darajasi kabi notovar omillar xizmat qilishi mumkin.

Raqobatbardoshlikni boshqarish deganda – yuqorida tilga olingan tarkibiy elementlarning optimal nisbatini ta'minlash, asosiy kuchni quyidagi masalalarni yechishga yo'naltirish: mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, tejamkorlik va xizmat ko'rsatish darajasini oshirish tushuniladi. Ko'rsatilgan tarkibiy elementlar ko'p omilli bo'lib, ularning har biri boshqaruvning murakkab mustaqil obyekti sifatida ko'rilishi mumkin. Xususan, ishlab chiqarish xarajatlari miqdoriga xom-ashyo, yoqilg'i, elektr energiyasi, sotib olinadigan yarim fabrikatlar va tarkibiy qismlar sifati va qiymati, ishlab chiqarish xodimlarining malakasi va ish haqi darajasi, mehnat unumdorligi, boshqaruv xarajatlari va boshqalar ta'sir ko'rsatadi. Oxir oqibatda raqobatbardoshlikning tashkiliy elementlarining zaruriy darajasini ta'minlash imkoniyati, ishlab chiqarishning texnik darajasi, ishlab chiqarish va boshqaruvning tashkil etish

darajasi kabi bazis ishlab chiqarish omillari bilan aniqlanadi.

Mohiyatan, zamonaviy «muvaffaqiyat falsafasining» asosi korxona manfaatlarini raqobatdosh mahsulot ishlab chiqish, ishlab chiqarish va sotish maqsadlariga bo'ysundirishdan iborat bo'ladi. Uzoq muddatli muvaffaqiyat va iste'molchiga yo'naltirilganlik birinchi darajali reja hisoblanadi. Albatta, iste'molchiga nisbatan

bo'lgan yo'naltirilganlik korxonaning yuqori daromadlarga erishish va ularni uzoq vaqt mobaynida ta'minlash istagini ham bildiradi. Masalan, ayrim yapon kompaniyalarining falsafasi bunga yorqin misol bo'la oladi. Shuning uchun ham, korxona rahbarlari, daromadlilik masalasini sifat, mahsulotning iste'mol xususiyatlari, raqobatbardoshligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishadi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, kichik korxonalar, bozori endigina shakllanayotgan yoki aksincha bozordan chiqib ketayotgan tovarlarni ishlab chiqarishda ayniqsa faol harakat qiladilar. Hamma gap shundaki, yirik korxona prinsipial yangi mahsulotni birinchi bo'lib ishlab chiqarishga qo'l urmaydi, chunki mumkin bo'lgan muvaffaqiyatsizlik oqibatlari u uchun, kichik korxonalarga nisbatan, juda og'ir kechishi mumkin. Agarda gap texnologiyalar sohasidagi fundamental ishlanmalar haqida emas, balki faqatgina original g'oyani moddiylashtirish haqida ketayotgan bo'lsa, kichik novator-korxonalar buni muvaffaqiyatli uddalashlari mumkin. Aynan kichik novator-korxonalar rivojlangan mamlakatlarda, bugungi kunda, innovatsiyaviy jarayonni samarasini belgilab beradilar.

Shunday qilib, kichik korxonalar, hayotiy siklning muayyan bosqichlarida turgan tovarlar bilan ish olib borishi, korxona o'z salohiyatini to'liq va samarali qo'llash istagi bilan belgilanadi.

Raqobat to'g'risidagi qonunga muvofiq, dunyoda mahsulot va xizmatlar sifatining oshishi, hamda ular narxini pasayishining obyektiv jarayoni yuz bermoqda.

Raqobat sharoitida faqatgina bankrotlik xavfi mahsulot sifatini oshirishga majburlashi mumkin. Natijada, doimiy tarzda sifatsiz mahsulotni bozordan «yuvib chiqarish» jarayoni yuz beradi. Raqobatning harakatlantiruvchi kuchi esa innovatsiyalarni rag'batlantirishdir. Aynan innovatsiyalar asosida mahsulot yoki xizmatlar sifatini oshirish, tovarning foydali samarasini yaxshilash, va bu bilan mazkur tovarning raqobat ustunligiga erishish mumkin. Shunday qilib, tovar raqobatbardoshligini ta'minlash novatorlik,

tadbirkorlik yondashuvni talab qiladi, uning mohiyati esa innovatsiyalarni topish va amalga oshirishdan iborat.

Ushbu munosabat bilan shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, iqtisodiy nazariyaning yirik namoyondalaridan biri bo'lgan A.Marshall aynan tadbirkorlik – bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyati deb bilgan. Raqobat sharoiti, korxonada raqobat ustunliklarini izlash lozim bo'lgan sharoitni vujudga keltiradi xolos. Raqobat ustunliklarining o'zi esa, tadbirkorlik orqali u yoki bu innovatsiyalarni amalga oshirish bilan ta'minlanadi, chunki aynan tadbirkorlik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

Korxonani shunday boshqarish lozimki, unda yangilik xavf emas, balki qulay imkoniyat sifatida qabul qilinsin. Innovatsiyalar – o'z korxonasini saqlab qolish va mustahkamlashning eng yaxshi vositasi ekanligini, har bir ishlovchi anglab olishi lozim. Bundan tashqari, shuni ham tushunish kerakki, innovatsiyalar – har bir xodimning bandligi va moddiy ta'minlanishi kafolatidir. Innovatsiyaviy faoliyatni yuqorida ko'rsatilgan tamoyillar asosida olib borish, korxonaga oldinga qarab harakatlanish va muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

Strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirishga bo'lgan yondashuvlarni takomillashtirish jarayonida, tashkiliy tuzilmalari, hamda tashkilotning kadr, axborot va resurs salohiyatidan foydalanish sifatini oshirish bazasida innovatsiyalarni boshqarish usul va uslublari tahliliga alohida e'tibor qaratiladi. Ammo, innovatsiyaviy jarayonlar samaradorligini oshirish imkonini beruvchi har qanday tadbirlar, albatta, raqobatdosh ilmiy mahsulot ishlab chiqarish va undan daromad olishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Yangi mahsulot raqobatdoshligini baholashdagi asosiy muammolardan biri bu sifatni ushlab turishga sarflangan xarajatlari uslubiyotini ishlab chiqishdir. Ushbu muammo alohida sifat menejmenti sohasida batafsil o'rganiladi. Shuning uchun ham bu yerda taktik va strategik xarakterga ega bo'lgan quyidagi asosiy vazifalarga to'xtalib o'tish yetarli bo'ladi:

- tashqi va ichki bozorlardagi mahsulotning real raqobatdoshligini baholash;
- ishlab chiqarish va ekspluatatsiyaviy umumiy xarajatlarini minimumga olib kelgan holda sifatning berilgan darajasini ta'minlash;
- investitsiyalarning zaruriy hajmini va ularni innovatsiyaviy jarayon bosqichlari va ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishini aniqlash;
- yangi mahsulot narxi va ishlab chiqaruvchi korxona xizmatlarini optimallashtirish;
- yangi mahsulot sifatiga bo'lgan xarajatlar va ishlab chiqaruvchining innovatsiyaviy faoliyati natijalarining o'zaro aloqasini aniqlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Innovatsion marketing deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Innovatsion marketing turlarini sanab bering?*
- 3. Innovatsion marketing texnologiyalarni joriy etishdagi muammolarini aytib bering?*
- 4. Innovatsion marketing rejalar qanday tuziladi?*
- 5. Innovatsion marketing rejalarining xorij tajribalarini izohlab bering?*
- 6. Korxonalarning eksport imkoniyatlarini kengaytirish yo'llarini ayting?*
- 7. Korxonalarda marketing texnologiyalardan foydalanish yo'llarini aytib bering?*
- 8. Innovatsion marketingni joriy etish istiqbollari ayting?*
- 9. Korxonalarning institusional asoslari deganda nimani tushunasiz?*
- 10. Innovatsion marketing raqobatbardoshligini oshirish yo'llari aytib bering?*
- 11. Elektron tijorat haqida tushuncha bering?*

XV BOB. VENCHUR KAPITAL VA VENCHUR FONDLAR

O'quv maqsadi: *Korxonalarda venchur kapital va venchur fondlarni tashkil etilishi va faoliyatini boshqarishni, fundamental, amaliy va innovatsion loyihalarni hamda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda xalqaro tashkilotlarning roli va xorij tajribasini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Venchur kapital, venchur fond, innovatsion loyihalar, innovatsion kompaniyalar, kapital, innovatsion dasturlar, loyihalarni moliyalashtirish, moliyalashtirish manbalari, davlat grantlari, venchur fondlar, joriy xarajatlar, kapital xarajatlar, ilmiy tadqiqot, ilmiy ishlanmalar, loyihalarning turlari, fundamental loyihalar, amaliy loyihalar, innovatsion loyihalar, xalqaro tashkilotlar.*

15.1. Venchurli moliyalashtirish jarayoni tarkibi

Venchur kapitali (VC) – bu xususiy kapitalni moliyalashtirishning bir turi bo'lib, u venchur kapital firmalari yoki fondlari tomonidan startaplarga, dastlabki bosqichdagi hamda yuqori o'sish potensialiga ega deb hisoblangan va rivojlanayotgan yoki yuqori o'sishni (ishchilar soni, -yillik daromad, operatsiyalar ko'lami va boshqalar nuqtai nazaridan) ko'rsatgan kompaniyalarga beriladi.

Venchur kapitali firmalari yoki fondlari dastlabki rivojlanish bosqichidagi kompaniyalarga kapital yoki mulk ulushi evaziga sarmoya kiritadilar. Venchur kapitalistlari, ular qo'llab-quvvatlaydigan ba'zi firmalar muvaffaqiyatli bo'lishiga umid qilib, xavfli startaplarni moliyalashtirish xavfini o'z zimmalariga oladilar. Startaplar yuqori noaniqlikka duch kelganliklari sababli.

Oddiy venchur sarmoyasi dastlabki « boshlang'ich moliyalashtirish (seed funding)» bosqichidan so'ng sodir bo'ladi. O'sishni moliyalashtirish uchun kiritiladigan institusional venchur kapitalining birinchi bosqichi seriya A turi deb ataladi. Venture kapitalistlari ushbu moliyalashtirishni yakuniy «chiqish (exit)» bosqichi orqali daromad oladilar, masalan, aksiyalarni birinchi marta ommaviy joylashtirishda (IPO) jamoatchilikka sotish yoki birlashish natijasida

yuzaga kelgan aksiyalarni sotish, xususiy kapitalning ikkilamchi bozorida moliyaviy xaridorga yoki boshqa tashkilotga, raqib kompaniyaga sotish orqali.

Kichik va dastlabki bosqichdagi kompaniyalarga sarmoya kiritish orqali venchur kapitalistlari o'z zimmasiga oladigan yuqori xavf evaziga kompaniyalarga egalik qilishining ahamiyatli qismiga qo'shimcha ravishda, kompaniyaning qarorlari ustidan jiddiy nazoratni qo'lga kiritadilar.

Venchur kapitali - xususiy va davlat sektorlari yangi firmalar va biznes tarmoqlarini muntazam ravishda yaratib, ularning rivojlanib borishi imkoniyatlarini qurish usulidir. Ushbu moliyaviy institutlar istiqbolli yangi startaplarni aniqlashga va ularga moliyaviy, texnik ekspertiza, rahbarlik qilishga, iste'dodlarni yig'ishga, strategik sheriklik, «Nou-Xau» marketingi va biznes modellarini tanlashga yordam beradi.

Venchur kapitalining o'sishiga daromadlarning keskin pasayishi to'sqinlik qildi va ba'zi venchur firmalar birinchi marta zarar ko'rishni boshladilar. Firmalar o'rtasida raqobat kuchayganidan tashqari, yana bir qancha omillar daromad pasayishiga ta'sir ko'rsatdi.

Venchurli moliyalashtirish ikkita asosiy shakllarda amalga oshiriladi – yangi korxonalar aksiyalarini sotib olish yoki turli xil kreditlarni ajratish vositasi yordamida. Venchurli kapital deganda faqatgina yirik korxonalar mablag'larini emas, balki banklar, davlat, sug'urta, pensiya va boshqa jamg'armalar mablag'larini ham tavakkalchiligi yuqori bo'lgan sohalarga kiritish tushuniladi.

Investitsiyalashning boshqa shakllaridan farqli ravishda, ushbu shakl bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- investorning kompaniya kapitalidagi to'g'ridan-to'g'ri yoki vositali pay ishtiroki;
- uzoq muddatga mablag' berish;
- investorning moliyalashtirilayotgan korxona boshqaruvidagi faol ishtiroki.

Venchur korxonalarning turlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- xususiy tavakkalchilikga ega biznes;
- yirik korporatsiyalarning ichki tavakkalchilikga ega loyihalari.

O'z navbatida tavakkalchilikga ega biznes xo'jalik yurituvchi subyektlarning ikkita asosiy turiga ajratilishi mumkin:

- birinchi turi – mustaqil kichik innovatsiyaviy korxonalar.
- ikkinchi turi – ularga kapital taqdim etuvchi moliya muassasalari.

Kichik innovatsiyaviy korxonalarga, fan va texnikaning yangi yutuqlarini moddiy manfaatdorlik bilan joriy etishga intilgan olimlar, muhandislar, kashfiyotchilar tomonidan asos solinadi. Bunday korxonalarning boshlang'ich kapitali bo'lib asoschining shaxsiy mablag'lari xizmat qilishi mumkin. Shaxsiy mablag'lar yetmagan taqdirda, tavakkalchilikli kapital taqdim etishga tayyor bo'lgan ixtisoslashgan moliyaviy kompaniyalarga murojaat qilish lozim bo'ladi. AQShdagi bunday moliyaviy kompaniyalar soni XX-asrning 80-yillarida 500 tadan ko'proq edi.

Tavakkalchilikli tadbirkorlikning o'ziga xosligi shundaki, mablag'lar qaytarilmaydigan va foizsiz asosda berilgan holda, kreditlashdagi kafolat ta'minoti ham talab qilinmaydi. Venchur korxonaga berilgan resurslar shartnoma amal qilish muddati davomida qaytarilmaydi. Kiritilgan mablag'larni qaytarish va foyda olish korxona qimmatli qog'ozlari bozorga chiqarilgandan so'ng amalga oshiriladi.

Foyda kattaligi tavakkalchilikli investorning ulushi bo'lgan korxona aksiyalarining bozordagi qiymati va loyihaga kiritilgan mablag'lar ayirmasiga teng bo'ladi. Investorning aksiya ulushi imzolangan shartnomada aks ettirilgan bo'ladi va u 80 foizgacha bo'lishi mumkin. Mohiyatan moliyaviy muassasa novator-korxona egalaridan biriga aylanadi, taqdim etilgan mablag'lar esa korxona ustav fondiga bo'lgan badaldek qabul qilinadi. O'zbekiston

iqtisodiyoti uchun venchur tadbirkorlikning istiqbolli turlaridan hisoblanadi.

15.2. Venchurli moliyalashtirishning xorij tajribasi va zarurligi

Tavakkalchilik kapitalining rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQShda uning asosiy sohalari sifatida biznes rivojlanishining boshlang'ich bosqichlari e'tirof etiladi, venchur investitsiyalarining 39,2 foizi ularning zimmasiga to'g'ri keladi.

Tadqiqotlarni tashkil etishning Amerika tajribasi–**tavakkalchilikli (venchurli) biznes** deb nom olgan tadbirkorlik turini yuzaga keltirdi. Venchurli biznes tadqiqotlar, ishlanmalar, yangi mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan mustaqil kichik firmalardan tashkil topgan bo'ladi. Ularni tadqiqotchi olimlar, muhandislar, yaratuvchilar tashkil etadi. Bunday firmalar AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiyada keng tarqalgan. Kichik jamoa yangi g'oyalarni tezroq o'zlashtirishi va rivojlanitirishi mumkin. Kichik tadqiqot biznesi 60-yillarda shakllana boshlagan.

Chet el amaliyotida kichik va o'rta tadbirkorlikga ishchilar soni 500 kishigacha bo'lgan firmalarni kiritishadi. Venchurli firmalar kashfiyot faolligining o'sishi bosqichlarida o'z ishini olib boradi. Venchurli firmalar, odatda, foyda keltirmaydi, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish bilan shug'ullanmaydi, balki o'z ishlanmalarini boshqa firmalarga (eksplerent, patiyent, kommutan) berishadi. Venchurli firmalar yirik kompaniyalarning sho'ba korxonalari sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Ular, odatda, kam sonli xodimlar shtatiga ega. Innovatsiyaviy menejer funksiyalari an'anaviy menejer, yoki chetdan taklif etilgan mutaxassis tomonidan amalga oshiriladi. Misol uchun konsalting firmasidan taklif etilganlar.

Venchurli firmalarni tashkil etish quyidagilar mavjudligini nazarda tutadi:

- innovatsiya g'oyasi – yangi mahsulot, texnologiya;

➤ jamiyat ehtiyoji va taklif etilgan g'oya asosida yangi korxona tashkil etishga tayyor bo'lgan tadbirkor;

➤ bunday korxonalarni moliyalashtirish uchun tavakkalchilik kapitali.

Venchur kapital qo'yilmalarning asosiy rag'batlantiruvchi omili bo'lib ularning, muvaffaqiyatga erishganda albatta, yuqori daromadlilik xizmat qiladi. Amerika venchur korxonalarining o'rtacha daromadlilik darajasi yiliga 20foizni tashkil etadi va bu ko'rsatkich umumiy iqtisodiyot bo'yicha 3 barobar yuqori.

Tavakkalchilikni pasaytirish uchun moliyalashtirishning oddiy sxemalari ishlab chiqiladi. Kapital qo'yilmalar quyidagi ikkita qoidadan kelib chiqqan holda vaqt oraliq'iga bo'linadi:

1.Har bir yangi qo'yilma, undan oldingi qo'yilma o'zini oqlagan taqdirdagina amalga oshiriladi. Bu degani eksplarent mahsulotni yaratish yoki tijoratlashtirishda qandaydir natijalarga erishdi.

2.Har bir yangi qo'yilma oldingidan ko'proq va eksplarent uchun foydali shartlarda amalga oshiriladi.

Eksplarentlar – bozorning yangi segmentlarini yaratish yoki eski segmentlarini radikal o'zgartirishga ixtisoslashgan korxonalar. Ular yangi mahsulotlarni bozorda ilgari surish bilan shug'ullanadi. Ilmiy-texnik ishlanmalar ustuvorlikka ega. Ammo, innovatsiyaviy biznes bu faqatgina ilm-fan yoki kashfiyotchilik bilan shug'ullanish degani emas.

Rivojlangan mamlakatlarda innovatsiyaviy korxonalar, loyiha-ning texnik tomoni muallifi bo'lgan muhandis va tashkiliy hamda tijorat ishlarida tajribaga ega bo'lgan menejer tomonidan boshqariladi. O'z korxonasida yangilikni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmagan menejer, yangi g'oyaga kirishgan holda o'z ish joyini tashlab yangi korxonaga asos soladi va mustaqil tadbirkor sifatida o'z g'oyalarini amalga oshiradi.

Bozorda ehtiyoj sezilgan yangi mahsulot yaratilgandan keyin, eksplarent korxona oldida ishlab chiqarish hajmi muammosi kelib chiqadi. Buning uchun eksplarentlar yirik korxona bilan alyans

tashkil etadi. Eksplarent o'z innovatsiyaviy mahsulotini ommaviy tarzda mustaqil ishlab chiqara olmaydi. Ishlab chiqarishni ommaviy yo'lga qo'ymaslik esa turli xil o'xshash mahsulotlar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Yirik va kuchli korxona bilan ittifoq hosil qilish esa, foydali sharoit va qaysidir ma'noda o'z mustaqilligini saqlash imkoniyatini beradi. Bunday hamkorni tanlash iste'mol xususiyatlaridan kelib chiqishi lozim.

15.3. Innovatsion iqtisodiyotda investitsion loyihalarni moliyalashtirishda venchur kapitalning roli

Innovatsiyaviy loyihalarni tanlash amaliyotida tavakkalchilikni pasaytirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

- tavakkalchilikni loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash (tavakkalchilikning bir qismini yordamchi ijrochilarga yuklash);
- sug'urtalash;
- kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etish.

Tavakkalchilikni taqsimlash loyiha moliyaviy rejasi va shartnomaviy hujjatlarini ishlab chiqishda amalga oshiriladi. Bunda loyiha ishtirokchilari potensial investorlar ko'lamini kengaytiruvchi yoki qisqartiruvchi bir qator qarorlarni qabul qiladi. Tegishli muzokaralarda loyiha ishtirokchilari o'z zimmasiga oladigan tavakkalchilik darajasi bo'yicha egiluvchanlikni namoyish etishadi. Ko'pgina yirik loyihalarni amalga oshirishda to'xtashlar sodir bo'lishi, bu esa ishlar qiymati va demak loyihaning boshlang'ich qiymati oshib ketishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham tavakkalchiliklarni sug'urtalashga muhim rol ajratiladi. Tavakkalchiliklarni sug'urtalash deganda muayyan tavakkalchiliklarni sug'urta kompaniyasiga o'tkazish tushuniladi.

Kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etish, loyiha qiymatiga ta'sir etuvchi potensial tavakkalchiliklar va loyihani amalga oshirishda mumkin bo'lgan to'xtashlarni oldini olish uchun lozim bo'lgan xarajatlar o'rtasida nisbiylik

kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etishda loyiha va kutilmagan xarajatlarni baholash mablag'larni ortiqcha ishlatishni minimumga olib kelish imkonini beradi.

Kutilmagan harajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasining tuzilmasi ikkita uslub bilan aniqlanadi:

- zaxira umumiy va maxsus qismlarga ajratiladi;
- kutilmagan harajatlarni harajatlar turlari bo'yicha (ish xaqi, materiallar va h.) aniqlash.

Umumiy zaxira smetadagi o'zgarishlar va boshqalarni qoplaydi. Maxsus zaxira narxlar o'sishini, xarajatlar tarkibi bo'yicha xarajatlar o'sishini, shartnomalar bo'yicha to'lovlarni qoplashni o'z ichiga oladi. Inflyatsiya sharoitida bu ayniqsa Zaxirani xarajatlar turlari bo'yicha ajratish, har bir xarajat turi bilan bog'liq tavakkalchilik darajasini aniqlash imkonini beradi, uni keyinchalik loyihaning alohida kutilmagan xarajatlar o'lchamini aniqlash uchun loyihani amalga oshirishdagi ish taqsimoti tuzilmasi elementlari bilan o'zaro aloqa o'rnatiladi. Ishlarning bunday batafsil taqsimoti tegishli tajribaga ega bo'lish va kutilmagan xarajatlar ma'lumotlar bazasini yaratish imkonini beradi.

Kutilmagan xarajatlar zaxirasi, boshlang'ich smetaga kiritilgan xarajatlar bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lib, qoniqarsiz ish oqibatida yuzaga kelgan ortiqcha xarajatlarni qoplash uchun foydalanilmaydi.

Venchur firmalari- ilmiy g'oyalarni ishlab chiqish va sinov, qayta ishlash hamda «tavakkal» innovatsiyalarni ishlab chiqarishda tadbqiq etish maqsadida yaratilayotgan texnologiyalarga aylantirish bilan shug'ullanuvchi vaqtinchalik tashkiliy strukturalar.

Venchur firmalar shartnoma asosda va birnecha yuridik yoki jismoniy shaxslar birlashgan pul mablag'lari; yirik kompaniyalar, banklar, xususi fondlar va davlat sarmoyalari hisobiga yaratiladi.

Venchur tadbirkorligining ustunliklari qo'yidagilardan iborat: egiluvchanlik, harakatchanlik, tezkor moslashish, qidiruv

yo'nalishini o'zgartirish, yangi g'oyalarni tez ilg'ab olish, sinovdan o'tkazish qobiliyatidir.

Daromadni oshishiga intilish, bozor va raqobatning bosimi, aniq belgilangan vazifa, qat'iy muddatlar ishlab chiquvchilarni tezkor va samarali ishlashga majbur qiladi, tadqiqotchilik jarayonini tezlashtiradi. Venchur korxonani yaratish uchun tijorat g'oya(yangilik mohiyati); yangilikka jamoat ehtiyoji, Venchur firmani yaratishga tayyor tadbirkor, tavakkal sarmoya zarur.

Injineriing firmalari ilmiy tadqiqotlar, ishlamalar va ishlab chiqarish orasidagi birlashtiruvchi vazifasini o'taydi.

Ular faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- tijorat holat, foydali model, ixtiro ahamiyati ehtimolini belgilash;
- innovatsion g'oyani, ilmiy-texnik mahsuloti bo'lg'usi texnologiyasi texnik bashorati;
- yangilikni ishlab chiqarishda amalga oshirishgacha etkazish;
- ishlanma obyektini joriy etish jarayonida xizmat ko'rsatish;

Venchurli firmalarni tashkil etish quyidagilar mavjudligini nazarda tutadi:

- innovatsiya g'oyasi – yangi mahsulot, texnologiya;
- jamiyat ehtiyoji va taklif etilgan g'oya asosida yangi korxona tashkil etishga tayyor bo'lgan tadbirkor;
- bunday korxonalarni moliyalashtirish uchun tavakkalchilik kapitali.

Venchurli moliyalashtirish ikkita asosiy shakllarda amalga oshiriladi – yangi korxonalar aksiyalarini sotib olish yoki turli xil kreditlarni ajratish vositasi yordamida. Venchurli kapital deganda faqatgina yirik korxonalar mablag'larini emas, balki banklar, davlat, sug'urta, pensiya va boshqa jamg'armalar mablag'larini ham tavakkalchiligi yuqori bo'lgan sohalarga kiritish tushuniladi.

Investitsiyalashning boshqa shakllaridan farqli ravishda, ushbu shakl bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- investorning kompaniya kapitalidagi to'g'ridan-to'g'ri yoki vositali pay ishtiroki;
- uzoq muddatga mablag' berish;
- investorning moliyalashtirilayotgan korxona boshqaruvi-dagi faol ishtiroki.

Tavakkalchilik kapitalining rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQShda uning asosiy sohalari sifatida biznes rivojlanishining boshlang'ich bosqichlari e'tirof etiladi, venchur investitsiyalarining 39,2 foizi ularning zimmasiga to'g'ri keladi.

Venchur korxonalarning turlari quyidagicha bo'lishi mumkin:
xususiy tavakkalchilikga ega biznes;
yirik korporatsiyalarning ichki tavakkalchilikga ega loyihalari.

O'z navbatida tavakkalchilikga ega biznes xo'jalik yurituvchi subyektlarning ikkita asosiy turiga ajratilishi mumkin:

- birinchi turi – mustaqil kichik innovatsiyaviy korxonalar.
- ikkinchi turi – ularga kapital taqdim etuvchi moliya muassasalari.

Kichik innovatsiyaviy korxonalarga, fan va texnikaning yangi yutuqlarini moddiy manfaatdorilik bilan joriy etishga intilgan olimlar, muhandislar, kashfiyotchilar tomonidan asos solinadi. Bunday korxonalarning boshlang'ich kapitali bo'lib asoschining shaxsiy mablag'lari xizmat qilishi mumkin. Shaxsiy mablag'lar yetmagan taqdirda, tavakkalchilikli kapital taqdim etishga tayyor bo'lgan ixtisoslashgan moliyaviy kompaniyalarga murojaat qilish lozim bo'ladi. AQShdagi bunday moliyaviy kompaniyalar soni XX-asrning 80-yillarida 500 tadan ko'proq edi.

Tavakkalchilikli tadbirkorlikning o'ziga xosligi shundaki, mablag'lar qaytarilmaydigan va foizsiz asosda berilgan holda, kreditlashdagi kafolat ta'minoti ham talab qilinmaydi. Venchur korxonaga berilgan resurslar shartnoma amal qilish muddati davomida qaytarilmaydi. Kiritilgan mablag'larni qaytarish va foyda olish korxona qimmatli qog'ozlari bozorga chiqarilgandan so'ng amalga oshiriladi.

Foyda kattaligi tavakkalchilikli investorning ulushi bo'lgan korxona aksiyalarining bozordagi qiymati va loyihaga kiritilgan mablag'lar ayirmasiga teng bo'ladi. Investorning aksiya ulushi imzolangan shartnomada aks ettirilgan bo'ladi va u 80 foizgacha bo'lishi mumkin. Mohiyatan moliyaviy muassasa novator-korxona egalaridan biriga aylanadi, taqdim etilgan mablag'lar esa korxona ustav fondiga bo'lgan badaldek qabul qilinadi. O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ventchur tadbirkorlikning istiqbolli turlaridan hisoblanadi.

Venchur kapital qo'yilmalarning asosiy rag'batlantiruvchi omili bo'lib ularning, muvaffaqiyatga erishganda albatta, yuqori daromadliligi xizmat qiladi. Amerika ventchur korxonalarining o'rtacha daromadlilik darajasi yiliga 20 foizni tashkil etadi va bu ko'rsatkich umumiy iqtisodiyot bo'yicha 3 barobar yuqori.

Tavakkalchilikni pasaytirish uchun moliyalashtirishning oddiy sxemalari ishlab chiqiladi. Kapital qo'yilmalar quyidagi ikkita qoidadan kelib chiqqan holda vaqt oralig'iga bo'linadi:

1. Har bir yangi qo'yilma, undan oldingi qo'yilma o'zini oqlagan taqdirdagina amalga oshiriladi. Bu degani eksplerent mahsulotni yaratish yoki tijoratlashtirishda qandaydir natijalarga erishdi.

2. Har bir yangi qo'yilma oldingidan ko'proq va eksplerent uchun foydali shartlarda amalga oshiriladi.

Eksplerentlar – bozorning yangi segmentlarini yaratish yoki eski segmentlarini radikal o'zgartirishga ixtisoslashgan korxonalar. Ular yangi mahsulotlarni bozorda ilgari surish bilan shug'ullanadi. Ilmiy-texnik ishlanmalar ustuvorlikga ega. Ammo, innovatsiyaviy biznes bu faqatgina ilm-fan yoki kashfiyotchilik bilan shug'ullanish degani emas.

Rivojlangan mamlakatlarda innovatsiyaviy korxonalar, loyiha-ning texnik tomoni muallifi bo'lgan muhandis va tashkiliy hamda tijorat ishlarida tajribaga ega bo'lgan menejer tomonidan boshqariladi. O'z korxonasida yangilikni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmagan menejer, yangi g'oyaga kirishgan holda o'z ish joyini

tashlab yangi korxonaga asos soladi va mustaqil tadbirkor sifatida o'z g'oyalarini amalga oshiradi.

Bozorda ehtiyoj sezilgan yangi mahsulot yaratilgandan keyin, eksplerent korxona oldida ishlab chiqarish hajmi muammosi kelib chiqadi. Buning uchun eksplerentlar yirik korxona bilan alyans tashkil etadi. Eksplerent o'z innovatsiyaviy mahsulotini ommaviy tarzda mustaqil ishlab chiqara olmaydi. Ishlab chiqarishni ommaviy yo'lga qo'ymaslik esa turli xil o'xshash mahsulotlar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Yirik va kuchli korxona bilan ittifoq hosil qilish esa, foydali sharoit va qaysidir ma'noda o'z mustaqilligini saqlash imkoniyatini beradi. Bunday hamkorni tanlash iste'mol xususiyatlaridan kelib chiqishi lozim.

Innovatsiyaviy loyihalarni tanlash amaliyotida tavakkalchilikni pasaytirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

- tavakkalchilikni loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash (tavakkalchilikning bir qismini yordamchi ijrochilarga yuklash);
- sug'urtalash;
- kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etish.

Tavakkalchilikni taqsimlash loyiha moliyaviy rejasi va shartnomaviy hujjatlarini ishlab chiqishda amalga oshiriladi. Bunda loyiha ishtirokchilari potensial investorlar ko'lamini kengaytiruvchi yoki qisqartiruvchi bir qator qarorlarni qabul qiladi. Tegishli muzokaralarda loyiha ishtirokchilari o'z zimmasiga oladigan tavakkalchilik darajasi bo'yicha egiluvchanlikni namoyish etishadi. Ko'pgina yirik loyihalarni amalga oshirishda to'xtashlar sodir bo'lishi, bu esa ishlar qiymati va demak loyihaning boshlang'ich qiymati oshib ketishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham tavakkalchiliklarni sug'urtalashga muhim rol ajratiladi. Tavakkalchiliklarni sug'urtalash deganda muayyan tavakkalchiliklarni sug'urta kompaniyasiga o'tkazish tushuniladi.

Kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etish, loyiha qiymatiga ta'sir etuvchi potensial tavakkalchiliklar va loyihani amalga oshirishda mumkin bo'lgan to'xtashlarni oldini olish uchun lozim bo'lgan xarajatlar o'rtasida nisbiylik kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasini tashkil etishda loyiha va kutilmagan xarajatlarni baholash mablag'larni ortiqcha ishlatishni minimumga olib kelish imkonini beradi.

Kutilmagan harajatlarni qoplash uchun mablag'lar zaxirasining tuzilmasi ikkita uslub bilan aniqlanadi:

- zaxira umumiy va maxsus qismlarga ajratiladi;
- kutilmagan harajatlarni harajatlar turlari bo'yicha (ish xaqi, materiallar va h.) aniqlash.

Umumiy zaxira smetadagi o'zgarishlar va boshqalarni qoplaydi. Maxsus zaxira narxlar o'sishini, xarajatlar tarkibi bo'yicha xarajatlar o'sishini, shartnomalar bo'yicha to'lovlarni qoplashni o'z ichiga oladi. Inflyatsiya sharoitida bu ayniqsa Zaxirani xarajatlar turlari bo'yicha ajratish, har bir xarajat turi bilan bog'liq tavakkalchilik darajasini aniqlash imkonini beradi, uni keyinchalik loyihaning alohida kutilmagan xarajatlar o'lchamini aniqlash uchun loyihani amalga oshirishdagi ish taqsimoti tuzilmasi elementlari bilan o'zaro aloqa o'rnatiladi. Ishlarning bunday batafsil taqsimoti tegishli tajribaga ega bo'lish va kutilmagan xarajatlar ma'lumotlar bazasini yaratish imkonini beradi.

Kutilmagan xarajatlar zaxirasi, boshlang'ich smetaga kiritilgan xarajatlar bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lib, qoniqarsiz ish oqibatida yuzaga kelgan ortiqcha xarajatlarni qoplash uchun foydalanilmaydi.

Venchur firmalari- ilmiy g'oyalarni ishlab chiqish va sinov, qayta ishlash hamda «tavakkal» innovatsiyalarni ishlab chiqarishda tadbiq etish maqsadida yaratilayotgan texnologiyalarga aylantirish bilan shug'ullanuvchi vaqtinchalik tashkiliy strukturalar.

Venchur firmalar shartnoma asosda va birnecha yuridik yoki jismoniy shaxslar birlashgan pul mablag'lari; yirik kompaniyalar, banklar, xususiy fondlar va davlat sarmoyalari xisobiga yaratiladi.

Venchur tadbirkorligining ustunliklari qo'yidagilardan iborat: egiluvchanlik, harakatchanlik, tezkor moslashish, qidiruv yo'nalishi-ni o'zgartirish, yangi g'oyalarni tez ilg'ab olish, sinovdan o'tkazish qobiliyatidir.

Daromadni oshishiga intilish, bozor va raqobatning bosimi, aniq belgilangan vazifa, qat'iy muddatlar ishlab chiquvchilarni tezkor va samarali ishlashga majbur qiladi, tadqiqotchilik jarayonini tezlashtiradi. Venchur korxonani yaratish uchun tijorat g'oya (yangilik mohiyati); yangilikka jamoat ehtiyoji, Venchur firmani yaratishga tayyor tadbirkor, tavakkal sarmoya zarur.

Injineriing firmalari ilmiy tadqiqotlar, ishlamlar va ishlab chiqarish orasidagi birlashtiruvchi vazifasini o'taydi.

Ular faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- tijorat holat, foydali model, ixtiro ahamiyati ehtimolini belgilash;
- innovatsion g'oyani, ilmiy-texnik mahsuloti bo'lg'usi texnologiyasi texnik bashorati;
- yangilikni ishlab chiqarishda amalga oshirishgacha etkazish;
- ishlanma obyektini joriy etish jarayonida xizmat ko'rsatish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Venchur biznes tadqiqot tushunchasi va rivojlanish tarixini ayting?*
- 2. Venchur tadqiqotlarni kimlar va qaysi maqsadda olib boradi?*
- 3. Venchur firmalarin tashkil etish va moliyalashtirish manbalari nimadan iborat?*
- 4. Venchur asosida moliyalashtirishning ustivor yo'nalishlarini sanab o'ting?*
- 5 Venchur kapitalini iqtisodiy vazifalari nimalardan iborat?*
- 6. Venchur kapitali va venchur biznes tushunchasi ?*

7. *Innovatsiya faoliyatida tavakkalchilik tushunchasi va turlarini ayting?*
8. *Innovatsion loyihalarda tavakkalchilikning o'rne izohlab bering?*
9. *Innovatsiya faoliyatida tavakkalchilikni boshqarish tushunchasini ayting?*
10. *Venchur asosidagi biznesni davlat tomonidan tartibga solish yo'llarini tushuntirib bering?*
11. *Innovatsiyaviy faoliyatni xarajat turlarini izohlab bering?*
12. *Innovatsiyaviy faoliyatni xarajat turlarini hisoblash usulini ko'rsatib bering?*
13. *Biznes rejani xalqaro mamlakatlar namunasida izohlab bering?*
14. *Namunalarni yaratishga bo'lgan xarajatlarni indekslarini hisoblashni ko'rsati o'ting.*
15. *Innovatsiyaviy loyihalar biznes – rejasini tarkibiy*

XVI BOB. ITTKI (R&D) VA TIJORATLASHTIRISH

O'quv maqsadi: *Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarni (ITTKI,) ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va litsenziyalashning mohiyati va asosiy turlarini hamda ularning turkumlanishini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlar, (ITTKI) ,Ilmiy kashfiyotlar, ilmiy kashfiyotlarning turlari, ilmiy tadqiqotlar, ixtirolar, litsenziyalash, g'oya, texnologiya, innovatsion loyihalar, innovatsiyalashtirish strategiyasi, tijorat sirlari, tijorat sirlarining turkumlanishi.*

16.1. Biznes g'oyalar va ularni amalga oshirish

Hozirgi davrda mamlakatimizning iqtisodiyot tarmoqlarida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (ITTKI) - yangi mahsulot yoki texnologiyani yaratishda yangi bilimlarni olish va amaliy qo'llashga qaratilgan ishlar juda ko'lamli ravishda rivojlanmoqdv.

Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarga (ITTKI) quyidagilarni kiritish mumkin:

- ilmiy-tadqiqot ishlari ;
- vaqt oralig'ida yangi texnologiya yaratish;
- texnik imkoniyatlarini aniqlash;
- olib boriladigan tadqiqotishlar;
- nazariy va eksperimental ishlar;
- fundamental (yangi bilimlarni olish);
- amaliy (aniq muammolarni hal qilish uchun yangi bilimlarni qo'llash) tadqiqotlarga bo'linadi.

Ilmiy-texnik faoliyatda bosqich) deganda, ularni mustaqil rejalashtirish va moliyalashtirish belgilari bilan tavsiflangan, mo'ljallangan natijalarni olishga qaratilgan va alohida qabul qilinishi kerak bo'lgan ishlar majmui tushuniladi. Har bir alohida bosqich intellektual faoliyatning mustaqil natijasi bo'lishi mumkin, uni

amalga oshirish haqiqati umuman ishning tugash vaqtiga bog'liq emas. Mahsulotlarning hayot aylanishiga qarab, ilmiy-tadqiqot ishlarining quyidagi tipik bosqichlarini ajratish mumkin.

Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (ITTKI) bosqichlari qo'yidagicha:

O'rganish:

- *tadqiqot, texnik taklifni ishlab chiqish (pilot loyiha);*
- *tajriba-konstruktorlik (texnologik) ishlari uchun texnik topshiriqlarni ishlab chiqish.*

Rivojlanish:

- *loyiha loyihasini ishlab chiqish;*
- *texnik loyihani ishlab chiqish;*
- *prototip ishlab chiqarish uchun ishchi loyiha hujjatlarini ishlab chiqish;*
- *prototip ishlab chiqarish;*
- *prototipni sinovdan o'tkazish;*
- *hujjatlarni ishlab chiqish;*
- *mahsulotlarni sanoat ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ishchi loyiha hujjatlarini tasdiqlash.*

Ishlab chiqarish va foydalanish uchun mahsulotlarni etkazib berish:

- *sanoat namunalarini ishlab chiqarish jarayonida aniqlangan yashirin kamchiliklarga loyiha hujjatlarini tuzatish (pilot lot);*
- *operativ hujjatlarni ishlab chiqish.*

Ta'mirlash:

- *ta'mirlash ishlari uchun ishchi loyiha hujjatlarini ishlab chiqish.*

Iste'fo:

- *utilizatsiya qilish uchun ishchi loyiha hujjatlarini ishlab chiqish.*

Misol tariqasida optoelektron qurilma uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bosqichlari tartibi ko'rib chiqishimiz maqsadga muvofiqdir:

1. Ushbu turdagi mavjud mahsulotlarni o'rganish.

2. Kerakli mahsulotni qurish uchun mos keladigan element bazasini o'rganish.
3. Elementlar bazasini tanlash.
4. Mahsulot prototipining optik dizaynini ishlab chiqish.
5. Mahsulot prototipining konstruktiv elektr sxemasini ishlab chiqish.
6. Mahsulot tanasining eskizlarini ishlab chiqish.
7. Buyurtmachi bilan mahsulotning haqiqiy texnik tavsiflari va tashqi ko'rinishini muvofiqlashtirish.
8. Mahsulotning elektr sxemasini ishlab chiqish.
9. Bosma platalar ishlab chiqarishning ishlab chiqarish bazasi va imkoniyatlarini o'rganish.
10. Mahsulotning sinov bosilgan elektron platasini ishlab chiqish.
11. Mahsulotning sinov bosilgan elektron platasini ishlab chiqarish uchun buyurtmani joylashtirish
12. Mahsulotni ishlab chiqarish uchun element bazasini yetkazib berish uchun buyurtmani joylashtirish
13. Mahsulotning sinov bosilgan elektron platasini ehimlash uchun buyurtma berish
14. Mahsulot sinov kabelini ishlab chiqish
15. Mahsulotning sinov kabelini yasash
16. Mahsulot sinovi elektron plataning sinovi
17. Mahsulot va kompyuterning sinov bosilgan elektron platasi uchun dasturiy ta'minotni yozish
18. Optik elementlarni ishlab chiqarish bazasi va imkoniyatlarini o'rganish
19. Ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holda mahsulotning optik elementlarini hisoblash.
20. Plastik qutilar, metall elementlar va apparatlar ishlab chiqarish bazasi va imkoniyatlarini o'rganish.
21. Ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holda mahsulotning optik qutisi korpusining dizaynini ishlab chiqish.

22. Optik elementlar va mahsulotning optik qutisi korpusini ishlab chiqarishga buyurtma berish.
23. Sinov bosilgan elektron platani ulash bilan mahsulotning optik qutisini eksperimental yig'ish
24. Mahsulotning sinov bosilgan elektron platasi va optik qutining ish rejimlarini sinovdan o'tkazish
25. Belgilangan parametrlarni olish uchun dasturiy ta'minotni, sxema va mahsulotning optik qismining parametrlarini tuzatish.
26. Mahsulot tanasining rivojlanishi
27. Mahsulot korpusining haqiqiy o'lchamlari bo'yicha bosilgan elektron platani ishlab chiqish
28. Prototip mahsulot tanasini ishlab chiqarish uchun buyurtmani joylashtirish
29. Mahsulot prototipining bosma platasini ishlab chiqarish uchun buyurtmani joylashtirish
30. Mahsulotning bosma platasini lehimdan ajratish va dasturlash
31. Prototip mahsulot tanasini bo'yash
32. Prototip kabel ishlab chiqarish
33. Mahsulot prototipini yakuniy yig'ish
34. Mahsulot prototipining barcha parametrlarini va ishonchliligini sinovdan o'tkazish
35. Mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasini yozish
36. Mahsulot uchun foydalanuvchi qo'llanmasini yozish
37. Shartnomani bekor qilish to'g'risidagi hujjatlarni imzolagan holda texnik hujjatlar, dasturiy ta'minot va mahsulot prototipini buyurtmachiga topshirish.

16.2. Ilmiy tadqiqot natijalarni tijoratlashtirishni meyoriy-huquqiy asoslari

Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (ITTKI) turlari.

1. Tovar ilmiy-tadqiqot ishlari (joriy, odatiy) - natijalari mijozga sotish uchun mo'ljallangan tashkilotning odatiy faoliyati bilan bog'liq ishlar.

2.Kapital ilmiy-tadqiqot ishlari (tashabbus, o'z ehtiyojlari uchun) - xarajatlari tashkilotning uzoq muddatli aktivlariga investitsiyalar bo'lib, natijalari o'z ishlab chiqarishida foydalaniladigan va / yoki boshqa shaxslar tomonidan foydalanishga beriladi.

Yangi mahsulotni sanoat ishlab chiqarishni o'zlashtirilishi ITTKI ning yakunlovchi bosqichi bo'ladi. ITTKI natijalarini tadbiq etishning quyidagi darajalari (sohalar) ni ko'rib chiqish kerak:

1. ITI natijalaridan yakunlangan ITI ning rivojlanishi bo'lgan yoki fan va texnikaning boshqa muammolari va yo'nalishlari doirasida bajarilayotgan boshqa ilmiy tadqiqotlar va ishlab chiqishlarda foydalanish.
2. ITTKI natijalaridan eksperimental namunalar va laboratoriya jarayonlarida foydalanish.
3. TKI va eksperimental ishlar natijalarini tajribali ishlab chiqarishda o'zlashtirish.
4. ITTKI va tajribali namunalar sinovlari natijalarini seriyali ishlab chiqarishda o'zlashtirish.
5. Texnik yangiliklarni ishlab chiqarishga keng ko'lamda tarqatish va bozor (iste'molchilar)ni tayyor mahsulotlar bilan to'ldirish.

ITTKI ini tashkil qilish hujjatlarning quyidagi sohalararo tizimlariga asoslanadi:

1. Davlat standartlashtirish tizimi (DST);
2. Konstruktorlik hujjatlarining yagona tizimi (KHYAT);
3. Texnologik hujjatlarning yagona tizimi (THYAT);
4. Ishlab chiqarishni texnologik tayyorlashning yagona tizimi (ICHTTYAT);
5. Mahsulotni ishlab chiqish va ishlab chiqarishga qiyin tizimi;
6. Davlat mahsulotlar sifati tizimi;
7. Davlat «Texnikadagi ishonchlik» tizimi;
8. Standartlar va mehnat xavfsizligi tizimi (SMXT) va boshqalar.

Yangi mahsulot turlarini tayyorlash, ularning texnologik jarayonlari va ishlab chiqarishini o'zlashtirish xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritilmasligi va tarmoq hamda tarmoqlararo ITTKIlarni

va yangi mahsulot turlarini o'zlashtirish bo'yicha tadbirlarni moliyalashtiruvchi nobyudjet jamg'armalari hisobiga qoplanishi lozim.

ITTKI tarmoq va tarmoqlararo jamg'armalarini yaratish va ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi hukumatining tegishli qarorlari bilan belgilanadi.

Nobyudjet jamg'armalarining mablag'lari yangi turdagi mahsulot, xom-ashyo va materiallarni yaratish, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llanilayotganlarini takomillashtirish, mahsulot texnik darajasini oshirish, mehnat muhofazasi va texnika havfsizligi ishlari bo'yicha ilmiy-tadqiqot hamda tajriba-konstruktorlik ishlarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Nobyudjet jamg'armalaridan olingan mablag'lar o'z maqsadi bo'yicha ishlatilishi shart.

Kashfiyotchilik bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tajriba-sinov ishlarini olib borish xarajatlari;
- model va namunalarni yaratish xarajatlari;
- ko'rgazmalar, konkurslar va boshqa marketing tadbirlarini amalga oshirish xarajatlari;
- mualliflik mukofotlarini to'lash.

Yangi texnikani yaratish xarajatlari, tegishli ishlarni boshlash va tugallanish muddatiga ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham ITTKI tugagan yilda joriy va oldingi yillar xarajatlari, yangi texnika yaratish uchun sarflangan **umumiy xarajatlarni** beradi.

Yangi texnikani yaratishga bo'lgan umumiy xarajatlarni (X) bitta namunaga hisoblangan xarajatlarni (X_i) yaratilgan namunalar soniga ko'paytmasi sifatida ko'rsatish mumkin:

$$X = \sum_{i=1}^n X_i \cdot n_i \quad (17.1)$$

Omillarning umumiy xarajatlar o'zgarishiga ta'siri tahlilining ayrim usullarini ko'rsatamiz.

Misol-1. bitta namunani ishlab chiqishga bo'lgan xarajatlar bazis yilda 2200 so'mni, joriy yilda 2160 so'mni tashkil etdi. Yaratilgan namunalar soni, tegishli tarzda 200 va 250.

Unda

$$X_0 = 2\,200 \cdot 200 = 440\,000 \text{ ming so'm}$$

$$X_1 = 2\,160 \cdot 250 = 540\,000 \text{ ming so'm}$$

Bunda X_i – sifat ko'rsatkichi, n_i – hajm (miqdor) ko'rsatkichi.

Ushbu omillar namunalarni yaratish bo'yicha umumiy xarajatlar o'zgarishiga qanday ta'sir etishini aniqlaymiz.

Indeks tahlili nazariyasida, sifat ko'rsatkichining o'zgarishi hajm ko'rsatkichining hisob davri darajasida saqlanganidagina ko'rib chiqiladi, hajm ko'rsatkichining o'zgarishi esa – sifat ko'rsatkichi bazis darajada saqlanganda ko'rib chiqiladi.

Bizning misolimizda, namunalarni ishlab chiqishga bo'lgan xarajatlar:

$$I_i = \frac{X_i}{X_0}, \text{ yoki } I_i = \frac{\sum_{j=1}^n X_{ij} \cdot n_{ij}}{\sum X_{i0} \cdot n_{i0}}. \quad (17.2)$$

$$\Delta X = X_1 - X_0, \text{ yoki}$$

$$\Delta X = \sum_{i=1}^n X_i \cdot n_i - \sum X_{i0} \cdot n_{i0}.$$

Namunalarni yaratishga bo'lgan umumiy xarajatlar ($\Delta X = 540\,000 - 440\,000$) 100000 ming so'mga oshgan.

Bitta namunani yaratishga bo'lgan o'rtacha xarajatlar (sifat ko'rsatkichi bir birlikka nisbatan olinadi) 40000 so'mga pasaygan. Ushbu omil ta'siri ostida umumiy xarajatlar quyidagicha o'zgargan:

$$I_{\pi} = \frac{\sum X_{i1} \cdot n_{i1}}{\sum X_{i0} \cdot n_{i1}}, \text{ (bitta namunaga bo'lgan xarajatlar indeksi),}$$

$$\Delta \bar{X}_i = (\bar{X}_{i1} - \bar{X}_{i0}) \cdot n_{i1}. \quad (17.3)$$

+uyidagiga ega bo'lamiz $(2\,160 - 2\,200) \cdot 250 = -10\,000$ ming so'm.

Yaratilgan namunalar soni (sifat yoki hajm omili har doim qandaydir yig'indini aks ettiradi) 50 taga oshdi.

Natijada namunalarni yaratishga bo'lgan umumiy xarajatlar quyidagi tarzda o'zgardi:

$$I_{ni} = \frac{\sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i1}}{\sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i0}}, \text{ (yaratilgan namunalar soni indeksi)} \quad (17.4)$$

$$\Delta_{ni} = X_{i0} \cdot (n_{i1} - n_{i0}).$$

Keltirilgan misol ma'lumotlari bo'yicha:

$$\Delta_n = 2200 \cdot (250 - 200) = 110000 \text{ ming so'm.}$$

Shuni ham ta'kidlash lozimki:

$$I_x = I_{xi} \cdot I_{ni}.$$

$$\Delta_x = \Delta_{xi} + \Delta_{ni}.$$

Bizning misolimizda namunalarni yaratishga bo'lgan umumiy xarajatlar bazasi yilga nisbatan 100000 ming so'mga oshdi. Ammo bitta namunani yaratishga bo'lgan xarajatlarning 40 ming so'mga kamayishi, umumiy xarajatlarning 10000 ming so'mga pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, yaratilgan namunalar sonining 50 birlikga oshishi, umumiy xarajatlarning 110000 ming so'mga ko'proq bo'lishini belgiladi.

Shuning uchun ham, umumiy o'zgarish:

$$\Delta_x = (-10\,000) + (110\,000) = 100\,000 \text{ ming so'm.}$$

Bitta namunani yaratish uchun bo'lgan o'rtacha xarajatlarning o'zgarishiga nima sababchi bo'ldi. Buni bilish uchun 17.2.1 -jadval ma'lumotlariga murojaat qilamiz.

Bitta namunani ishlab chiqarishga bo'lgan o'rtacha xarajatlar indeksi:

$$I_{xi} = \frac{\bar{X}_{i1}}{\bar{X}_{i0}} = \frac{2160}{2200} = 0,98 \text{ yoki } 98\%,$$

Bu yerda: $\bar{X}$ – umumiy o'rtacha,
ya'ni xarajatlar 2% yoki 40 ming so'mga kamaygan.

Ushbu natijaga muayyan namunani ishlab chiqarish xarajatlari (X_i) va i-turdagi namunalarning umumiy ishlab chiqarilgan namunalardagi ulushi $d_i = \frac{n_i}{\sum n}$ ta'sir etishi mumkin edi (17.2.3-jadval).

Demak, bitta namunani ishlab chiqarish bo'yicha o'rtacha xarajatlarning o'zgarishiga ichki ishlab chiqarish va tuzilmaviy omillar o'z ta'sirini o'tkazadi.

Namunalarni ishlab chiqarishga bo'lgan o'rtacha xarajatlarni ($\bar{X}$) quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^n \bar{X}_i \cdot d_i. \quad (17.5)$$

Keyinchalik tahlil uchun o'zgaruvchan tarkib ($I_{im} = \frac{X_{i1}}{X_{i0}} = \frac{\sum \bar{X}_{i1} \cdot d_{i1}}{\sum \bar{X}_{i0} \cdot d_{i0}}$), doimiy tarkib ($I_{do} = \frac{\sum \bar{X}_{i1} \cdot d_{i1}}{\sum \bar{X}_{i0} \cdot d_{i1}}$) va tuzilmaviy siljishlarning ta'siri ($I_{moy} = \frac{\sum \bar{X}_{i0} \cdot d_{i1}}{\sum \bar{X}_{i0} \cdot d_{i0}}$) indeksleri tizimidan foydalanamiz.

16.3. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish

Korxona xo'jalik hayotidagi innovatsion jarayoning diffuziyasi ularni yaratish va o'zlashtirish uchun moliyaviy mablag'lar qo'yishni talab etadi. Buning uchun esa yangiliklardan kelajakda qancha foyda olish rejalashtirilsa, hozirda shuncha ko'p xarajat qilish talab etiladigan imperik bog'liqlik o'rnatilishi lozim. Bundan tashqari korxona uchun moliyalashtirish obyektlarini tanlash muammosi investitsiyani chegaraviy miqdori bilan kamayadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki korxona monopol yuqori foyda olish imkoni bo'lgan innovatsiyalarda moliyalashtirish yuqori samara beradi. Boshqacha qilib aytganda tashkilotni farqlanuvchi xususiyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsiyalarga investitsiya kiritish samarali bo'ladi. Investitsiya manbalari sifatida quyidagilar qatnashishi mumkin: barcha darajadagi byudjetlardan assignatsialash, chet el investitsiyalari, korxonaning o'z mablag'lari, korxona va aholining

vaqtincha bo'sh mablag'larini moliyaviy kapital shaklida jamlash.

16.3.1-jadval

Innovatsion faoliyatni ichki moliyaviy manbalardan moliyalashtirish %

№	Moliyalashtirish manbalari	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.
1	Davlat byudjeti mablag'lari	44%	45%	45%	46%
2	OO'YU uchun byudjet tomonidan assignatsiyalangan mablag'lar	1%	6%	6%	7%
3	Byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari	6%	6%	5%	6%
4	O'z mablag'lari	17%	16%	16%	14%
5	Buyurtmachi mablag'lari	31%	24%	24%	22%
6	Chet el manbalari mablag'lari	1%	3%	4%	5%
Jami moliyalashtirilgan mablag'lar		100%	100%	100%	100%

Manba: Jadval FTRMQ ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

Jadvalda keltirilgan innovatsion faoliyatni ichki moliyaviy manbalardan moliyalashtirish tahliliga ko'ra xisobot davri mobaynida asosiy ulushni Davlat byudjeti mablag'lari egallagan, ya'ni 2018 yilda bu ko'rsatkich 46 % teng bo'lgan, Buyurtmachilar ulushi hisobot davrida pasaygan, 2021 yilda 22 % teng bo'lgan. Milliy iqtisodiyotni rivojlanishiga katta hissa qo'shishi mumkin bo'lgan chet el manbalari xisobidan mablag'lar 5%, o'z mablag'laridan 14 % i tashkil qildi. Bu manbalar xisobidan mablag'larning past darajada bo'lishining sabablaridan biri yuqorida aytilgan innovatsion jarayonlarni tartibga soluvchi qonun va tegishli meyoriy hujjatlar qabul qilinsa o'z mablag'lar hisobidan, buyurtmachilar mablag'lari, chet el manbalari mablag'laridan kengroq foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi.

16.3.2-jadval

Davlat va maxalliy byudjet manbalari tomonidan innovatsion faoliyatni moliyalashtirish

№	Moliyalashtirish manbalari	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.
1	Jami mablag'lar	100%	100%	100%	100%
1.1	Davlat byudjeti mablag'lari	97,6%	97,8%	98,2%	97,7%
1.2	Mahalliy byudjetlar mablag'lari	2,4%	2,2%	1,8%	2,3%

Manba: Jadval FTRMQ ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

Jadvalda keltirilgan Davlat va maxalliy byudjet manbalaridan tomonidan innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tahliliga ko'ra moliyalashtirish manbalari asosini Davlat byudjeti mablag'lari tashkil etmoqda, ya'ni bu 2018 yilda 97.6 %, 2019 yilda 97.8 %, 2020 yilda 98.2 % va 2021 yilda 97.7 % ni tashkil qilgan. Maxalliy byudjetlar ulushi jami moliyaviy mablag'larning 1.8-2.4 % tashkil qilgan xalos. Demak maxalliy byudjetlardan ilmiy- tadqiqot ishlari moliyaviy mablag'lar ajratish orqali innovatsion jarayonlarni rivojlantirish davr talabi bo'lmoqda.

Innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish uchun byudjet tomonidan moliyalashtirish byudjet tizimi daromadlari bilan chegaralanadi. Bunda innovatsiyaga byudjet investitsiyalari shakli, o'lchami hamda siyosiy-iqtisodiy yo'nalish shartlariga bog'liq holda farqlanadi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda ilmiy-texnik taraqqiyotni rivojlantirishga yo'naltirilgan byudjet tomonidan moliyalashtirish miqdori yuqori bo'ladi va investitsiyalash obyekti mamlakat mudofaa siyosati hamda rivojlanishning milliy strategiyasini hisobga olgan holda tanlov asosida aniqlanadi. Jumladan, Yaponiyada Konstitusion qonun darajasida chegirmalar kiritilgan bo'lib, bu chegirmalarga asosan yalpi milliy daromadning 3% dan kam bo'lmagan miqdordagi mablag'lar fundamental ilmiy tadqiqotlarni

rivojlantirishga yo'naltiriladi.

16.4. Mahalliy hususiy va xorijiy investorlar

Hozirgi iqtisodiy taqchilik vaqtida nafaqat byudjet mablag'larini samarali ishlatishni oshirish, balkim innovatsion jarayonni moliyalashtirishning boshqa manbalari rolini kuchaytirish talab etilmoqda. Innovatsion jarayonni moliyalashtirishni boshqa manbalari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: tijorat banklarining, sug'urta tashkilotlarining, byudjetdan tashqari fondlarining kredit resurslari, shuningdek xorij investitsiyasi va kreditlari. Buni amalga oshirish uchun esa xo'jalik yuritish amaliyotini o'zgartirish lozim bo'lmoqda. Jumladan innovatsiyalarni kreditlash uchun tijorat banklari, sug'urta tashkilotlarini jalb etishda ular amalga oshirayotgan loyixalardan olinayotgan foydadan soliq stavkasini ikki va undan ortiq marta kamaytirish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari tijorat banklari mablag'larini innovatsion jarayonni moliyalashtirishdagi ulushidan kelib chiqqan holda, qayta moliyalashtirishning imtiyozli stavkalarini taqdim etish lozim. Bu esa o'z navbatida banklar tomonidan kreditlashni jadallashtiradi hamda bir yildan ortiq muddatda mablag'lar jalb etish muammosini hal etish yo'llarini izlab topishga majbur etadi.

Kredit resurslarini indeksatsiyalashning mavjud mexanizmida innovatsion korxonalar tomonidan ularni jalb etishi kerakli samarani bermaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki qayta moliyalashtirishning indeksatsiya stavkasi varianti va jaxon amaliyotidagi 5-8% yillik darajaga mos keladigan hisob stavkasi o'rnatilganda kreditlarni qoplash uchun banklar tomonidan qaytarilayotgan mablag'lar miqdori teng bo'ladi. Bunday holda banklar uchun kredit miqdorining indeksatsiya qilish varianti maqbul hisoblanadi. Kreditlar indeksatsiyasida va undan mahsulot tannarxiga kiritilgan xarajatlarni moliyalashtirishdan bank qisqa muddatli ssudalarga teng bo'lgan foyda oladi, innovatsion korxonalar esa uzoq muddatli kreditlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyalashtirish tizimi ikkita

asosiy funksiyani bajaradi taqsimot va nazoratni. Taqsimot funksiyasi turli huquqiy-meyoriy hujjatlar asosida davlat byudjeti mablag'larini maqsadli yo'naltirishni amalaga oshiradi.

Moliyalashtirishning nazorat funksiyasi taqsimot funksiyasi ustudan hamda pul mablag'larini maqsadli foydalanilganlik ustidan nazoratni amalga oshiradi. Bu yerda xo'jalik yurituvchi subyekt mablag'laridan qanchalik samarali foydalanganligi ahamiyatga egadir. Mahalliy va xorijiy innovatsion korxonalar amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, har qanday xo'jalik faoliyatini, shu jumladan innovatsion sohadagi tadbirkorlik samaradorligini yakuniy natijasi moliya resurslarni o'z vaqtida va yo'nalishi bo'yicha taqsimlanishiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotidagi moliyaviy aloqalar tuzilmasida innovatsion korxonalarni moliyalashtirish boshlang'ich va o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lib turibdi, chunki bu soha moddiy va nomoddiy ehtiyojlarning asosiy qismini yaratayotgan ishlab chiqarish tizimiga xizmat qiladi. Bozor munosabatlarini tartibga solish sharoitida innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimi o'z xususiyatiga ega bo'ladi va davlat moliya siyosatining asosiy elementi sifatida qatnashadi.

Ushbu innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimi quyidagi zaruriy vazifalarni hal etishi lozim deb xisoblaymiz:

- tuzilmaviy-texnologik qayta qurishni ta'minlovchi, mamlakat xujaligi kompleksidagi barcha bug'unlarni texnik yangiliklarni tez va samarali joriy etish uchun zaruriy sharoit yaratish;

- rivojlanishning istiqbolli yunalishlarida strategik ilmiy-texnik salohiyatni saqlash va rivojlantirish;

- fan va texnikadagi kadrlar salohiyatini saqlab qolish va ularni chetga chiqishini oldini olish maqsadida zaruriy moddiy rag'batlashni yaratish.

Innovatsion korxonalar moliyaviy barqarorligining asosiy sharti mahalliy ilmiy-texnik ishlanmalarga bo'lgan ichki talabni kengaytirish hisoblanadi. Bu esa korxoning aylanma mablag'lari

hajmini, davlat buyurtmalarini, tijorat banklari uzoq muddatli kreditlarini, mudofaa kompleksini ilmiy-texnik va ishlab chiqarish saloxiyatini hamda ish haqi hajmini oshirish orqali amalga oshirildi. Bularning barchasi yangi mahsulotni dastlabki bosqichlarida o'zlashtirish jarayonidagi narx va tariflarni o'sishni cheklashga qaratilgan davlatning nazorati ostida amalga oshirilishi lozim deb xisoblaymiz.

Innovatsion faoliyatni byudjetdan tashqari qo'llab quvvatlashning asosiy shakllari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- innovatorlarni, jumladan kichik tadbirkorlikni davlat tomonidan huquqiy himoyalash va qo'llab quvvatlash;

- davlat tomonidan innovatorlarga soliq, kredit, bojxona, amortizatsiya, ijara (shu jumladan, lizing) bo'yicha imtiyozlar yaratish;

- byudjetdan tashqari innovatsion loyixalarni moliyalashtirishni davlat innovatsion-investitsion dasturlari majmuasiga kiritish;

- innovatsion menejmentni innovatsion qarorlarini iqtisodiy asoslash, optimallashtirish, prognozlash, tahlil aspektlari bo'yicha davlat standartlari, metodikalari, yo'riqnomalari, nizomlari va boshqa hujjatlar bilan ilmiy-uslubiy ta'minlash;

- innovatsion faoliyatni axborot bilan davlat tomonidan ta'minlanishi;

- innovatorning tashqi iqtisodiy faoliyatida davlat proteksionistik siyosatini amalga oshirish;

- innovatorlarni yangi mahsulotni sertifikatlash, marketing tadqiqotlari, reklama va sotishni amalga oshirishda davlat tomonidan yordam berish;

- innovatorlar tomonidan murakkab texnikalarni ta'mirlashda davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;

- ichki va xalqaro kooperatsiyani chuqurlashtirishda davlat tomonidan qo'llab quvvatlashni amalga oshirish;

- innovatsion faoliyatning turli aspektlarini qo'llab

quvvatlash bo'yicha davlat byudjetdan tashqari fondlari, uyushmalari, assotsiatsiyalar tizimini yaratish ;

➤ davlat byudjetdan tashqari fondlari mablag'laridan foydalanishni davlat tarafidan hisobga olish va nazoratni amalga oshirish.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonda innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi qo'yidagi ko'rinishdagi soliq imtiyozlarini qo'llash mumkin:

- tadqiqot va investitsion soliq kreditlarini taqdim etish, ya'ni innovatsion maqsadlardan olingan foydani bir qismi bo'yicha soliq to'lovlarini uzaytirish;

- innovatsion xarajatlarni ortishi bilan soliqlarni kamaytirish;

- innovatsion loyixalarni amalga oshirishdan olingan foyda uchun bir necha yillar mobaynida «soliq ta'tillari» berish ;

- innovatsion tashkilotlar aksiyalari bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslar dividendini imtiyozli soliqqa tortish;

- qo'shma va buyurtmalar asosida ITTKI yo'naltirilgan foyda soliq stavkasini kamaytirish;

- bajarilayotgan loyixalar istiqbolini hisobga olgan holda imtiyozlar berish;

- intellektual mulk tarkibiga kiruvchi patent, litsenziya, nau-xau va boshqa nomoddiy aktivlardan foydalanish natijasida olingan foydani imtiyozli soliqqa tortish;

- OO'YU, ilmiy-tadqiqot institutlari va boshqa innovatsion tashkilotlarga berilayotgan qurilma va uskunalar qiymatiga teng bo'lgan soliqqa tortiladigan foydani kamaytirish;

- innovatsiyani moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat yurituvchi xayriya fondlari badallarini soliqqa tortiladigan foydadan chegirish,

- innovatsion tashkilot foydasining bir qismini innovatsion maqsad uchun foydalangan holatda imtiyozli soliqqa tortish imkoniyatini beruvchi maxsus schyotga yo'naltirish.

O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576-sonli Qonuniga asosan ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta'lim tizimlarini sifat jihatidan yuksaltirib borish bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini ta'minlash maqsadida ishlab chiqiladi⁴⁰.

Shuni ta'kidlash lozimki innovatsion jarayonlarni moliyalashtirishni optimal instrumentlarini izlab topish muammosi katta ahamiyat kasb etadi, chunki innovatsion firma ixtiyorida bo'lgan resurslar hajmi va xarakteri innovatsion strategiyani aniqlovchi zaruriy tashkil etuvchi hisoblanadi. Joriy etilayotgan investitsion loyihalar ilg'or istiqbolli texnika va texnologik tendensiyalarni qay darajada hisobga olganligi mikrodarajada firmaning olayotgan foyda miqdoriga bog'liq bo'lsa, makrojdarajada esa mamlakatning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini hamda ilmiy texnik taraqqiyoti darajasini amalga oshirishda aks etadi.

Xalqaro tajribalarni taxlil qilish natijasi shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston hozirda qisqa muddatlar ichida ichki va xalqaro bozor uchun raqobatbardosh vositalar yaratish imkoniga ega bo'lgan yuqori ilmiy-texnik salohiyatli, istiqbolli sohalarni yaratish va faoliyatini amalga oshirish bosqichida turibdi. Buning natijasida biz milliy innovatsion tizim rivojini hamda uni jaxon ilmiy-texnik tizimiga integratsiyasini ko'rishimiz mumkin. Bu esa mamlakatimizni iqtisodiy rivojlanishini yangi innovatsion modeliga o'tishini ta'minlashiga asos bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Korxonalarda ilmiy tadqiqot ishlari qanday olib boriladi?***
- 2. Korxonalarda fundamental va amaliy tadqiqotlar nimalardan iborat?***

⁴⁰Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги ўРҚ 576-сонли Қонуни, 29 октябрь 2019 йил.

3. *Korxonalarda ilmiy-tadqiqot, tajriba –konstruktor ishlarining asosiy vazifalari nimadan iborat tamoyillari va bosqichlari?*
4. *Ilmiy-tadqiqot, tajriba –konstruktor ishlarining asosiy tamoyillarini ayting?*
5. *Ilmiy-tadqiqot, tajriba –konstruktor ishlarinibajarish boskichlarini ayting?*
6. *Korxonalarda ilmiy –tadqiqot, tajriba –konstruktorlik ishlarini amalga oshirish yo'llarini nimadan iborat?*
7. *Ilmiy – tadqiqot va tajriba- konstruktor ishlarning kandy strategiyalari mavjud?*
8. *Innovatsion tashkilotning patent litsenzion faoliyati nima?*
9. *Innovatsiyaviy faollikni rag'batlantirishning asosiy vazifasi nimadan iborat?*
10. *Ilmiy kashfiyotlarning asosiy turlarini ayting?*
11. *Litsenziyalash deganda nimani tushunasiz?*
12. *Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar deganda nimani tushunasiz?*

XVII BOB. INNOVATSION TADBIRKORLIK VA INNOVATSION BIZNES

O'quv maqsadi: *Innovatsion iqtisodiyot va xizmatlar bozorini va unga ta'sir etuvchi omillarni hamda innovatsion xizmatlar bozori strategiyasini shakllantirish yo'llarini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion iqtisodiyot, innovatsion xizmatlar, innovatsion bozor, innovatsion salohiyat, innovatsion xizmatlar faolligini ta'minlovchi omillar, innovatsion xizmatlar faolligini to's-qinlik qiluvchi omillar, innovatsion xizmatlar faolligini rivojlantirish mexanizmlari, innovatsion xizmatlar faoliyatini rivojlantirish strategiyasi.*

17.1. Innovatsion kichik tadbirkorlikni rivojlantirishning ahamiyati

Kichik biznes korxonalari bilan bog'liq faoliyatining turli sohalaridagi yangi texnologik o'zgarishlarga o'z vaqtida e'tibor qaratishi, ishlashning yangi uslublarini yaratishga va faoliyat natijalarini takomillashtirishga qodirligi korxonalar yashab qolishining zaruriy sharti deb tan olingan. Kichik biznes korxonalarda innovatsiyalarni joriy etish zaruriyati raqobat kurashi hamda bozorning boshqa bir qator talablarini ham rag'batlantiradi. Ulardan foydalanish mumkinligi, shuningdek, iste'molchilik talablari va iste'molchilar istaklari, zamonaviy kishi ruhiyatining o'zgarishlari sababli, demografik, iqtisodiy va ijtimoiy tartib o'zgarishi bilan ham bog'liqdir.

Jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatini innovatsion-investitsion rivojlantirishning ta'siri ortib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, «Yevropadagi kichik korxonalarning uchdan bir qismi o'z innovatsiyalarini ishlab chiqmoqda: Shvetsiyaning 55 %, Germaniyaning 48 %, Finlyandiyaning 40 % kichik korxonalari innovatsion tavsifdagi kichik korxonalar

hisoblanadi»⁴¹. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, kichik biznes (MB) korxonalarining ilmiy tadqiqotga qilingan sarflari samaradorligi yirik korxonalarga nisbatan to'rt barobar yuqori»⁴². Iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror o'sishni ta'minlash, uning mahsulot va xizmatlar eksport salohiyatini oshirish va yangi ish o'rinlari tashkil etish kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatida innovatsion faollikni oshirish orqali innovatsion-investitsion rivojlantirishni talab etmoqda.

Jahonning rivojlangan davlatlarida kichik tadbirkorlik korxonalari biznesini innovatsion-investitsion rivojlantirishda innovatsion mahsulot va xizmatlar yaratish g'oyasidan boshlab to uni moddiy va natura ko'rinishlarida ishlab chiqish, amaliyotga joriy etish, innovatsion mahsulot va xizmatlarni tijoratlashtirish hamda omma-viy ravishda ishlab chiqarish jarayonlarida yangi innovatsiyalardan foydalanish masalalarini samarali amalga oshirish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, yangi g'oyani innovatsion mahsulot va xizmatga o'tkazish va joriy etish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etuvchi biznes-inkubatorlar va texnopark va texnopolislarni samarali tashkil etish, ularga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmani to'liq jihatlar bilan barpo etish, kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatini moliyalashtirish va innovatsion-investitsion mahsulot va xizmatlarni tijoratlashtirish bo'yicha marketing xizmatini tashkil etish, milliy va xalqaro miqyosdagi ilmiy salohiyatdan foydalanishi mumkin bo'lgan texnoparklar tarmog'ini yaratish lozim.

O'zbekistonda kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatining barqaror rivojlanishini ta'minlash, eksport salohiyatini oshirish va zaxira imkoniyatlarini ishga solish ularda innovatsion faoliyatni rivojlantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Hozirgi kunda mamlakatda kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyati uchun

⁴¹ Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) // [Электронный ресурс]. - <http://www.cnn.com/2009/POLITICS/03/16/obama.small.business/index.html>.

⁴² Буланова Е.В., Соменкова Н.С., Ягунова Н.А., Формирование стратегии развития малого инновационного предприятия промышленного комплекса. //Вопросы инновационной экономики Том 9, №2, Апрель-июнь 2019 с 449-464.

«...biznesni boshqarishdagi o'z bilim va ko'nikmalarini oshirish, faoliyatiga innovatsiya va ilg'or texnologiyalarni keng joriy etish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berish»⁴³ muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahrida innovatsion texnopark, IT va inkubatsion markazlarning tashkil etilishi va Qashqadaryo viloyatining tumanlarida kelgusida innovatsion texnopark, IT va inkubatsion markazlarning faoliyatini yo'lga qo'yishning belgilab berilishi, ularni kerakli infratuzilma obyektlari bilan ta'minlash, innovatsion texnopark, IT va inkubatsion markazlarning faoliyati samaradorligini baholash usulini takomillashtirish, kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatini innovatsion rivojlantirishda imitatsion innovatsiyalar algoritmidan foydalanish lozim.

Kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi PF-5264-son «O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida»gi, 2018 yil 22 yanvardagi PF-5308-son «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida»gi, 2018 yil 21 sentabrdagi PF-5544-son «2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi, 2018 yil 24 noyabrdagi PF-5583-son «Tadbirkorlik va innovatsiyalar sohasidagi loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmonlari, 2018 yil 5 maydagi PQ-3697-son «Faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi, 2018 yil 6 avgustdagi PQ-3899-son «Ilmiy va innovatsion faoliyatni integratsiyalash tizimining samaradorligini

⁴³ Тadbirkorlikni jadal va yanada keng rivojlantirish uchun barcha sharoitlarni yaratish – eng muhim vazifamizdir. // Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тadbirkorlikni bilan ochiq mulokot shaklidagi учрашувда сўзлаган нутқи. - 20.08.2021 https://uza.uz/uz/posts/tadbirkorlikni-zhadal-va-yanada-keng-rivojlantirish-uchun-barcha-sharoitlarni-yaratish-eng-muhim-vazifamizdir_294814

oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorlari va boshqa meyoriy hujjatlarda belgilangan.

17.2. Innovatsion tadbirkorlikni mamlakat innovatsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati

Innovatsion tadbirkorlikni mamlakat innovatsiya faoliyatini rivojlantirishda yangi g'oyani innovatsion mahsulot va xizmatga o'tkazish va joriy etish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etuvchi biznes-inkubatorlar va texnopark va texnopolislarni samarali tashkil etish, ularga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmani to'liq jihatlari bilan barpo etish, kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatini moliyalashtirish va innovatsion-investitsion mahsulot va xizmatlarni tijoratlashtirish bo'yicha marketing xizmatini tashkil etish, milliy va xalqaro miqyosdagi ilmiy salohiyatdan foydalanishi mumkin.

Innovatsion tadbirkorlik «innovatsiya»si deganda, kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyati tomonidan yangi yoki takomillashgan uskuna, texnologiya, tovar, xizmatlar, boshqaruv usullari va boshqa yangiliklarni yaratish jarayonlari tushunilib, bular, o'z navbatida, ishlab chiqarish, boshqaruv, tijorat va boshqa jarayonlarning sifati, samaradorligini oshirishga, kichik tadbirkorlik korxonalari faoliyatining raqobatbardoshligi, eksport salohiyati va tijoratdan olinadigan foydani oshirishga olib kelishi tushuniladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari faoliyatini quyidagi turdagi innovatsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin: korxonaning kirish qismidagi innovatsiyalar – xomashyo, materiallar, mashina va uskuna, axborot; korxonaning chiqish qismidagi innovatsiyalar – mahsulot, xizmat, texnologiya, axborot mahsulotidagi o'zgarishlar; korxonaning tarkibiga tegishli innovatsiyalar – boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish tizimi, texnologik tizimlardagi o'zgarishlar.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari faoliyatida quyidagi tanlov mezonlariga javob berishi kerak: yangiligi, amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligi, uni ishlab chiqarish

mumkinligi, bozorga chiqarib sotish mumkinligi (unga bozor talabini shakllantirish mumkinligi), innovatsion faoliyat samaradorligi talablariga javob berishi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari faoliyatini amalga oshirish uchun zarur barcha ichki va foydalanilishi mumkin bo'lgan tashqi resurslar uning innovatsion salohiyatini bildiradi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari faoliyatining YAIMdagi ulushi 2021 yilda 55,9 %ni, sanoatdagi ulushi 29,8 %ni, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida 98,0 %ni, investitsiyada 50,7 %ni, qurilishda 74,4 %ni, savdoda 86,2 %ni, xizmatlarda 59,5 %ni, eksportda 22,5 %ni, importda 50,8 %ni tashkil etdi va bandlikning 74,8 %i KBXTga to'g'ri keladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari faoliyatida kichik biznes korxonalarida tarmoqlar va hududlar bo'yicha rivojlanganlik darajasining hozirgi holati, hududlar kesimida kichik biznes korxonalarining innovatsion faoliyati natijalari, kichik biznesni innovatsion rivojlantirishda hududlarning iqtisodiy va ilmiy imkoniyatlari tahlil qilingan hamda baholangan, kichik biznes korxonalarida texnologik innovatsiyalardan samarali foydalanish lozim.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari ishlab chiqarishning texnologik rivojlanish darajasi sanoat tarkibida yuqori texnologiyali tarmoq ulushi 2,5 %ni (2019 yilda bu ko'rsatkich 1,5 %), o'rta yuqori texnologiyali tarmoq ulushi 23,4 % (25,4 %), o'rta quyi texnologiyali tarmoq ulushi 43,1 % (36,6 %) va quyi texnologiyali tarmoq ulushi 38,6 % (36,5 %)ni tashkil etgan. Bu shundan dalolat beradiki, mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari yuqori texnologiyali tarmoqlar (kompyuterlar, elektronika va optik mahsulotlar ishlab chiqarish, farmatsevtika mahsulotlari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish) boshlang'ich rivojlanish bosqichidadir.

Rossiya Federatsiyasi olimlari YE.B.Bulanova, N.S.Somenkova va N.A.Yachunovanning tadqiqotlarida⁴⁴ sanoat sohasidagi 64 ta MB korxonalari vakillari o'rtasida so'rovnoma o'tkazilganda, eng ko'p xarajat texnologik innovatsiya bilan bog'liq mashina va uskunalarni sotib olishga sarflangan. Sanoat sohasida faoliyat yurituvchi kichik biznes korxonalarining 81 %ida texnologik innovatsiyalar ishlab chiqarishga joriy etilgan. Tashkiliy innovatsiyalarga 32 % va marketing innovatsiyasiga – 21 % ulush to'g'ri keladi. Texnologik innovatsiyalarga sarflar, asosan, yoqilg'i-energetika va qayta ishlash sanoatida, tekstil va tikuv, teri va teri mahsulotlari, poyafzal, yog'ochni qayta ishlash, qog'oz, neft mahsulotlari, rezina va plastmassa mahsuloti ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda kuzatilgan.

Xitoy Xalq Respublikasida (XXR) so'nggi 30 yilda patentlarning 65 %i, texnologik innovatsiyalarning 75 %i, yangi innovatsion mahsulotlarning 80 %i kichik va o'rta biznes korxonalariga to'g'ri keladi⁴⁵.

Hududlarning barcha ko'rsatkichlari bo'yicha iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalovchi xususiy va integral indeks ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha eng yuqori rivojlanayotgan hududlarga Toshkent shahri (11,82) va Navoiy (15,33) viloyatini kiritish mumkin. Navoiy viloyati hududining aholi jon boshiga xorijiy investitsiyalar indeks ko'rsatkichidan tashqari barcha indeks ko'rsatkichlari Toshkent shahar indeks ko'rsatkichlaridan yuqori va aholi jon boshiga miqdori bo'yicha olganda bu ko'rsatkichlar o'rtacha respublika ko'rsatkichlaridan 2-4,6 barobarga yuqori.

Integral indeks bo'yicha Toshkent (5,90) va Qashqadaryo viloyatlarining (5,39) indeksleri ham boshqa hududlarga nisbatan yuqori. Bu hududlarni «lokomotiv» hududlar sifatida o'tganish

⁴⁴ Буланова Е.В., Соменкова Н.С., Ягунова Н.А. Формирование стратегии развития малого инновационного предприятия промышленного комплекса. // Журнал «Вопросы инновационной экономики». Том 9. № 2. Апрель-июнь, 2020.

⁴⁵ Гумерова Г.И., Шаймиева Э.Ш. Анализ управления технологическими инновациями на промышленных Российских предприятиях: источники финансирования, инновационная стратегия. // Актуальные проблемы экономики и права, 2012. № 4 (24). С. 143-150.

mumkin. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda bu hududlar muhim o'rin tutadi.

17.1.1-jadval

Hududning iqtisodiy rivojlanganlik darajasini ifodalavchi integral indeks⁴⁶

N ^o	Hududlar	Aholi jon boshiga YAIM indeksi	Aholi jon boshiga sanoat mahsuloti indeksi	Aholi jon boshiga asosiy kapitalga investitsiyalar indeksi	Aholi jon boshiga xorijiy investitsiyalar indeksi	Aholi jon boshiga MBning sanoat mahsuloti indeksi	Jami integral indeks
1.	O'zbekiston Respublikasi	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
2.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	0,65	0,69	0,79	0,64	0,65	3,42
	Viloyatlar						
3.	Andijon	0,70	1,08	0,47	0,36	0,70	3,31
4.	Buxoro	0,92	0,77	0,91	1,06	0,92	4,58
5.	Jizzax	0,73	0,36	1,02	1,05	0,73	3,89
6.	Qashqadaryo	0,74	0,64	1,28	1,99	0,74	5,39
7.	Navoiy	2,43	4,57	3,18	2,71	2,44	15,33
8.	Namangan	0,55	0,33	0,77	0,74	0,55	2,94
9.	Samarqand	0,64	0,42	0,45	0,28	0,64	2,43
10.	Surxondaryo	0,56	0,17	0,83	1,13	0,56	3,25
11.	Sirdaryo	0,82	0,87	1,29	1,32	0,82	5,12
12.	Toshkent viloyati	1,13	1,87	1,03	0,74	1,13	5,90
13.	Farg'ona	0,58	0,53	0,44	0,37	0,58	2,50
14.	Xorazm	0,68	0,48	0,53	0,49	0,68	2,86
15.	Toshkent shahri	1,92	2,35	2,89	2,74	1,92	11,82

Toshkent shahrining ilmiy salohiyat indeksi ko'rsatkichlari boshqa hududlarning indeks ko'rsatkichlaridan yuqori ekanligini kuzatish mumkin (2-jadval), Toshkent shahrining ilmiy integral indeksi 3,75 ga teng bo'lib, u boshqa hududlarning integral indeksidan yuqori. Toshkent shahrining yuqori ilmiy salohiyati mamlakatimiz va hududlarning innovatsion rivojlanishida muhim o'rin tutishini bildiradi. Toshkent shahrida innovatsion infratuzilma elementlarini barpo etish, texnoparklarni zamonaviy texnik

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларини асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

uskunalar va yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlashda davlatning innovatsion siyosati muhim ahamiyat kasb etadi.

17.1.2-jadval

Hududlarning ilmiy salohiyatini ifodalovchi indeks ko'rsatkichlari va integral ko'rsatkich⁴⁷ (jamiga nisbatan ulushda)

Ko'rsat-kich-lar	Oliy ta'lim muassasalari indeksi	Xorijiy oliy o'quv yurtlari filiallari indeksi	Texnik-ilmiy tadqiqot institutlari indeksi	Fan doktorlari (DSc) indeksi	Fan nomzodlari (PhD) indeksi	Magistrlar (texnika sohasida) indeksi	Bakalavrlar (texnika sohasida) indeksi	Integral indeks ko'rsatkichi
Qoraqalpog'iston Respublikasi	0.08		0.03	0.04	0.07	0.004	0.05	0.27
Viloyatlar:								
Andijon	0.05	0.06	0.03	0.05	0.07	0.01	0.04	0.31
Buxoro	0.04		0.04	0.04	0.05	0.06	0.06	0.29
Jizzax	0.03		0.02	0.02	0.03	0.01	0.04	0.14
Qashqadaryo	0.05		0.02	0.02	0.04	0.03	0.09	0.25
Navoiy	0.02		0.03	0.01	0.02	0.03	0.03	0.13
Namangan	0.03		0.04	0.02	0.04	0.03	0.07	0.23
Samarqand	0.09	0.06	0.06	0.11	0.11	0.06	0.06	0.54
Surxondaryo	0.06		0.02	0.01	0.01	0.002	0.02	0.11
Sirdaryo	0.02		0.02	0.02	0.01	-	0.004	0.07
Toshkent	0.04	0.06	0.12	0.06	0.05	-	0.01	0.33
Farg'ona	0.08	0.11	0.03	0.03	0.07	0.04	0.07	0.43
Xorazm	0.03	-	0.03	0.01	0.02	0.01	0.03	0.13
Toshkent sh.	0.40	0.71	0.51	0.56	0.41	0.71	0.42	3.75
O'zbekiston	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	

⁴⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

17.3. Kichik biznes sohasida innovatsiyalarni moliyalashtirish asoslari

Hozirgi paytda har qanday strategiyani ilk bor strategiya kichik biznes korxonalari uchun innovatsion holatda ko'rish mumkin, bu tashkilotning tashqi muhitga moslashishining yangi usulidan dalolat beradi. Tashkilotning aynan innovatsion maqsadlarga erishishga qaratilgan strategiyasi ham innovatsion jarayon sifatida talqin qilinadi. Turli strategik rejalarni qiyosiy o'rganish va ularning alohida komponentlarini baholash holatini taqqoslab, strategiyalarning qay darajada yangiligini aniqlash mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni har qanday innovatsiyaviy loyiha muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun davlat tomonidan moliyalashtirilishi lozim bo'ladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari loyihalari o'z mablag'lari hisobidan va nodavlat tashkilotlarining grantlari asosida moliyalashtirilishi mumkin. Har bir loyiha aniq nomlanishi va qisqa annotatsiyaga ega bo'lishi kerak. Loyihada bajaruvchilar soni, bajarish muddatlari (boshlanish va tugallanish yili), har yildagi moliyalashtirish hajmi ko'rsatiladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalar loyiha rahbari va asosiy bajaruvchilari, hamda moliyalashtirish va bajarish tashkilotlari to'g'risidagi axborotga muhim ahamiyat beriladi. Loyiha rahbari va asosiy bajaruvchilari to'g'risidagi axborotda (har bir kishiga alohida) quyidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi: to'liq F.I.SH., tug'ilgan sanasi, ilmiy darajasi, ilmiy daraja berilgan yil, ilmiy unvoni, ilmiy unvon berilgan yil, tashkilotning to'liq va qisqartirilgan nomi, lavozimi, ilmiy sohasi (15tadan ko'p bo'lmagan tayanch so'zlar), nashrlarining umumiy soni, manzil ma'lumotlari va loyihada moliyalashtiruvchi va ish bajaruvchi tashkilotlarning to'liq va qisqartirilgan nomlari (manzil ma'lumotlari, byudjet hisob raqami, bank nomi, rahbar telefoni, va boshqalardan tashqari) yozilgan bo'lishi shart. Keyinchalik, yuqorida keltirilgan bo'limlarga asosan loyiha mazmuni yoziladi. Agarda

loyiha tanlovda ishtirok etadigan bo'lsa tegishli ariza rasmiylashtiriladi. Tanlov shartlari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari uchun moliyalashtirishning bir yillik umumiy hajmi, shu jumladan:

- ish haqi (umumiy hajmning 50 foizdan ko'p emas);
- ish haqi ajratmalari;
- uskuna va materiallarni xarid qilish;
- chetdagi tashkilotlar xizmatlari (shu jumladan nashriyot xizmatlari);
- xizmat safari xarajatlari;
- ekspeditsiyaviy xarajatlar;
- ustama xarajatlar (umumiy hajmning 20%dan ko'p emas).

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalari ishlarni bajarish moliyalashtiruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnoma va texnik topshiriqqa muvofiq holda amalga oshiriladi.

Innovatsiyalar sifatida tegishli xo'jalik yurituvchi subyekt uchun yangi bo'lgan g'oyalar, predmetlar, texnologiyalar va xizmat qilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes korxonalarini moliyalashtirish tizimi ikkita asosiy funksiyani bajaradi taqsimot va nazoratni. Taqsimot funksiyasi turli huquqiy-meyoriy hujjatlar asosida davlat byudjeti mablag'larini maqsadli yo'naltirishni amalga oshiradi.

Kichik biznes korxonalarini moliyalashtirishning nazorat funksiyasi taqsimot funksiyasi ustudan hamda pul mablag'larini maqsadli foydalanilganlik ustidan nazoratni amalga oshiradi. Bu yerda xo'jalik yurituvchi subyekt mablag'laridan qanchalik samarali foydalanganligi ahamiyatga egadir. Mahalliy va xorijiy innnovatsion korxonalar amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, har qanday xo'jalik faoliyatini, shu jumladan innnovatsion sohadagi tadbirkorlik samaradorligini yakuniy natijasi moliya resurslarni o'z vaqtida va yo'nalishi bo'yicha taqsimlanishiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotidagi moliyaviy aloqalar tuzilmasida

innovatsion kichik biznes korxonalarni moliyalashtirish boshlang'ich va o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lib turibdi, chunki bu soha moddiy va nomoddiy ehtiyojlarning asosiy qismini yaratayotgan ishlab chiqarish tizimiga xizmat qiladi. Bozor munosabatlarini tartibga solish sharoitida innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimi o'z xususiyatiga ega bo'ladi va davlat moliya siyosatining asosiy elementi sifatida qatnashadi.

Ushbu innovatsion kichik biznes korxonalar faoliyatini moliyalashtirish tizimi quyidagi zaruriy vazifalarni hal etishi lozim deb xisoblaymiz:

- tuzilmaviy-texnologik qayta qurishni ta'minlovchi, mamlakat xo'jaligi kompleksidagi barcha bo'g'inlarni texnik yangiliklarni tez va samarali joriy etish uchun zaruriy sharoit yaratish;

- rivojlanishning istiqbolli yo'nalishlarida strategik ilmiy-texnik salohiyatni saqlash va rivojlantirish;

- fan va texnikadagi kadrlar salohiyatini saqlab qolish va ularni chetga chiqishini oldini olish maqsadida zaruriy moddiy rag'batlashni yaratish.

Innovatsion kichik biznes korxonalar moliyaviy barqarorligining asosiy sharti mahalliy ilmiy-texnik ishlanmalarga bo'lgan ichki talabni kengaytirish hisoblanadi. Bu esa kichik biznes korxonalarining aylanma mablag'lari hajmini, davlat buyurtmalarini, tijorat banklari uzoq muddatli kreditlarini, mudofaa kompleksini ilmiy-texnik va ishlab chiqarish salohiyatini hamda ish haqi hajmini oshirish orqali amalga oshiriladi. Bularning barchasi yangi mahsulotni dastlabki bosqichlarida o'zlashtirish jarayonidagi narx va tariflarni o'sishni cheklashga qaratilgan davlatning nazorati ostida amalga oshirilishi lozim deb hisoblaymiz.

Innovatsion kichik biznes korxonalar faoliyatini byudjetdan tashqari qo'llab quvvatlashning asosiy shakllari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- innovatorlarni, jumladan kichik tadbirkorlikni davlat tomonidan huquqiy himoyalash va qo'llab quvvatlash;

- o'z mablag'lari hisobidan innovatorlarga soliq, kredit, bojxona, amortizatsiya, ijara (shu jumladan, lizing) bo'yicha imtiyozlar yaratish;
- byudjetdan tashqari innovatsion loyihalarni moliyalashtirishni davlat innovatsion-investitsion dasturlari majmuasiga kiritish;
- innovatsion menejmentni innovatsion qarorlarini iqtisodiy asoslash, optimallashtirish, prognozlash, tahlil aspektlari bo'yicha davlat standartlari, metodikalari, yo'riqnomalari, nizomlari va boshqa hujjatlar bilan ilmiy-uslubiy ta'minlash;
- innovatsion kichik biznes korxonalarini faoliyatini axborot bilan davlat tomonidan ta'minlanishi;
- innovatorning tashqi iqtisodiy faoliyatida davlat proteksionistik siyosatini amalga oshirish;
- innovatorlarni yangi mahsulotni sertifikatlash, marketing tadqiqotlari, reklama va sotishni amalga oshirishda davlat tomonidan yordam berish;
- kichik biznes innovatorlari tomonidan murakkab texnikalarni ta'mirlashda davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;
- ichki va xalqaro kooperatsiyani chuqurlashtirishda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni amalga oshirish;
- innovatsion kichik biznes korxonalar faoliyatining turli aspektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat byudjetdan tashqari fondlari, uyushmalari, assotsiatsiyalar tizimini yaratish ;
- davlat byudjetdan tashqari fondlari mablag'laridan foydalanishni davlat tarafidan hisobga olish va nazoratni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasining «Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida»gi 2019 yil 29 oktabrdagi O'RQ 576-sonli Qonuniga asosan ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta'lim tizimlarini sifat jihatidan

yuksaltirib borish bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini ta'minlash maqsadida ishlab chiqiladi⁴⁸.

Shuni takidlash lozimki innovatsion kichik biznes korxonalar jarayonlarini moliyalashtirishni optimal instrumentlarini izlab topish muammosi katta ahamiyat kasb etadi, chunki innovatsion firma ixtiyorida bo'lgan resurslar hajmi va xarakteri innovatsion strategiyani aniqlovchi zaruriy tashkil etuvchi hisoblanadi. Joriy etilayotgan investitsion loyihalar ilg'or istiqbolli texnika va texnologik tendensiyalarni qay darajada xisobga olganligi mikrodarajada firmaning olayotgan foyda miqdoriga bog'liq bo'lsa, makrodarajada esa mamlakatning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini hamda ilmiy texnik taraqqiyoti darajasini amalga oshirishda aks etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1. Kichik biznes korxonalarga ta'rif bering? .*
- 2. Innovatsion kichik biznes korxonalar salohiyatini aniqlash yo'llarini ayting?*
- 3. Innovatsion kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalar bozorini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari ayting?*
- 4. Hududlarda innovatsion kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) faolligini ta'minlovchi omillarni sanab bering?*
- 5. Hududlarda innovatsion kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) faolligiga to'sqinlik qiluvchi omillarni aytib bering?*
- 6. Innovatsion xizmatlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) faolligini rivojlantirish yo'llarini ayting?*
- 7. Rivojlantirish strategiyasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) shakllantirishdan ko'zlangan maqsadni ayting?*
- 8. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) korxonalarida novatorlik va yarituvchanlik holati nima?*
- 9. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) moliyalashtirish qanday amalga oshiriladi.*

⁴⁸Ўзбекистон Республикасининг "Илим-фан ва илмий фаоллият тўғрисида"ги ЎРҚ 576-сонли Қонуни, 29 октябрь 2019 йил.

XVIII BOB. INNOVATSION IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKCHILIK

O'quv maqsadi: *Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat-xususiy sherikchilik innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishning mohiyati va asosiy turlarini hamda ularning samaradorligini o'rganishdan iborat.*

Tayanch iboralar: *Innovatsion iqtisodiyot, davlat-xususiy sherikchilik, ilmiy-tadqiqot, ilmiy tadqiqotlar ishlar, ixtirolar, litsenziyalash, g'oya, texnologiya, innovatsion loyihalar, innovatsiyalashtirish strategiyasi, tijorat sirlari, tijorat sirlarining turkumlanishi.*

18.1. Davlat-xususiy sherikligining mazmuni va mohiyati

Mamlakatimizda davlat-xususiy sheriklik (DXSH) masalasiga katta ahamiyat berilmoqda. Bu borada maxsus O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari qabul qilindi. Bular jumlasiga: O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda «Davlat xususiy sheriklik to'g'risida»gi O'RQ-537-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 oktabrda «Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirishning huquqiy va institusional bazasini yaratish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3980-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 13 dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 1009-son qarori, 2020 yil 26 aprelda «Davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi 259-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 7 iyundagi «Davlat-xususiy sheriklik asosida hududlarda zamonaviy issiqxona xo'jaliklarini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari qabul qilindi. 2019 yil 8 oktabrda PF-5847-sonli «O'zbekiston Respublikasi oliy

ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni hamda mazkur sohalarga tegishli boshqa meyoriy huquqiy hujjatlar kiradi. Mazkur hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish jarayonida barcha sohalar bilan birga ta'lim sohasida ham DXSH masalalarini rivojlantirish vazifasi qo'yilgan.

Bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimini rivojlantirish obyektiv zaruratga aylanib qoldi. Chunki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yilning 16 iyun kuni oliy ta'lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan videosektor yig'ilishida: «Oliy ta'lim yo'nalishlari bilan zamonaviy ehtiyojlar o'rtasida uzilish juda katta ekani tanqid qilindi. Bugungi kunda xizmat ko'rsatish sohasida 40 mingta, sanoatda 38 mingta, qurilishda 12 mingta, qishloq xo'jaligida 10 mingta, aloqa va axborot texnologiyalarida 4 mingta oliy ma'lumot talab etadigan bo'sh ish o'rinlari bor. Lekin bitiruvchilar son jihatidan ham, malaka bo'yicha ham bu talabni qondira olmaydi»⁴⁹, deb ta'kidladilar.

Mamlakat jamiyatining rivojlanishi uchun quyidagi subyektning (davlat, mulkdor va tadbirkorlar) imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadida DXSH tashkil qilinishi, mamlakatimizning bugungi taraqqiyot bosqichida obyektiv zaruriyatga aylandi. Buni inobatga olib mamlakatimizda mazkur masala bo'yicha O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda imzolangan «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida» O'RQ-537-sonli Qonuni qabul qilindi. Ushbu qabul qilingan qonunda Davlat-xususiy sheriklikka oid atamalarining mazmuni keltirilgan. Talabalarga va ilmiy xodimlarga tushunarli bo'lishi uchun ushbu atamalarining mazmunini keltiramiz (18.1.1-jadval).

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йилининг 16 июнь кунинда "Олий таълим тизимидagi устувор вазифалар"га бағишланган видеоселектор йиғилишида эътироф этилган топшириқлар. 16 Июнь .

Davlat-xususiy sheriklikka oid atamalarning mazmuni⁵⁰

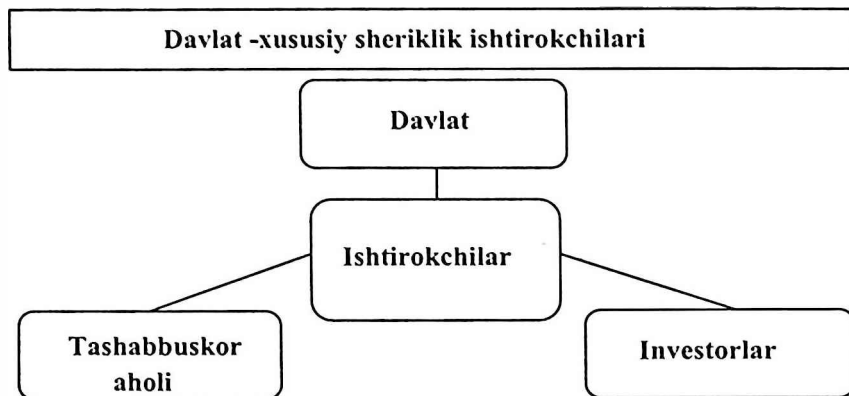
Davlat-xususiy sheriklik	Davlat sherigi va xususiy sherikning muayyan muddatga yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan, davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun o'z resurslarini birlashtirishiga asoslangan hamkorligi;
Davlat-xususiy sheriklik loyihasi	Iqtisodiy, ijtimoiy va infratuzilmaviy vazifalarni hal etishga qaratilgan, xususiy investitsiyalarni jalb etish va (yoki) ilg'or boshqaruv tajribasini joriy etish asosida amalga oshiriladigan tadbirlar majmui;
Davlat-xususiy sheriklik loyihasining konsepsiyasi	Davlat sherigi va (yoki) xususiy tashabbuskor tomonidan tayyorlanadigan, davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirishni hal etishga doir tanlovni asoslab beradigan, ushbu loyihaning qiymatini va tavsifini belgilaydigan, uni amalga oshirishning samaradorligi va dolzarbligi asoslarini, asosiy tavsifnomalari va o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek jalb qilinadigan investitsiyalarning qaytarilishini ta'minlash mexanizmlarini o'z ichiga olgan hujjat;
Davlat-xususiy sheriklik obyekti	Loyihalashtirilishi, qurilishi, barpo etilishi, yetkazib berilishi, moliyalashtirilishi, rekonstruksiya qilinishi, modernizatsiyalashtirilishi, foydalanilishi va xizmat ko'rsatilishi davlat-xususiy sheriklik loyihasini ro'yobga chiqarish doirasida amalga oshiriladigan mol-mulk, mulkiy komplekslar, ijtimoiy infratuzilma, shuningdek davlat-

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майда имзоланган "Давлат-хусусий шериклик тўғрисида" ЎРҚ-537-сонли Қонуни. Қонуничилик палатаси томонидан 2019 йил 26 апрелда қабул қилинган, Сенат томонидан 2019 йил 3 майда маъқулланган. – 3-модда.

	xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish jarayonida joriy etilishi lozim bo'lgan ishlar (xizmatlar) va innovasiyalar;
Davlat sherigi	O'zbekiston Respublikasi bo'lib, davlat boshqaruvi organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan vakolat berilgan boshqa organlar (tashkilotlar) yoki ularning birlashmalari uning nomidan ish yuritadi;
Davlat-xususiy sheriklik obyektidan erkin foydalanilishi uchun to'lov	Davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimga muvofiq davlat xususiy sheriklik obyektidan foydalanish (uni eksplutatsiya qilish) va (yoki) ushbu obyektga xizmat ko'rsatish davrida undan erkin foydalanilishini ta'minlaganlik uchun xususiy sherikka davlat sherigi tomonidan amalga oshiriladigan to'lovlar;
Foydalanganlik uchun to'lov	Tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) iste'mol qiluvchilardan davlat xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimga muvofiq davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish doirasida xususiy sherik tomonidan yig'ib olinadigan to'lovlar
Xususiy sherik	O'zbekiston Respublikasining yoki chet davlatning qonun hujjatlariga muvofiq ro'yxatdan o'tkazilgan, davlat sherigi bilan davlat-xususiy sheriklik to'g'risida bitim tuzgan tadbirkorlik faoliyati subyekti va shunday subyektlarning birlashmasi.

Olib borilgan tadqiqotlarimiz doirasida DXSH ishtirokchilari ham qonun doirasida faoliyat ko'rsatish uchun, belgilangan tartibda

birlashadi. Bularning o'zaro bog'liqligi quyidagi rasmda keltirilgan (18.1.1-rasm).

18.1.1-rasm. DXSH ishtirokchilarining o'zaro bog'liqligi

DXSH ishtirokchilarni bevosita ta'lim jarayoniga tadbiq qilinadigan bo'lsa, hozirgi paytda juda ko'p yoshlarni ta'lim bilan qamrab olish masalasi o'ta dolzarb bo'lib turganligi bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Mamlakatimiz yoshlarini ta'lim bilan qamrovini oshirishga oid ishlarni paysalga solib bo'lmaydi. Shu tufayli investorlar va davlatning imkoniyatlarini birlashtirgan holda tezlik bilan ta'lim sohasining sonini ko'paytirishga va bir vaqtning o'zida moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga to'g'ri kelmoqda. Ushbu ishtirokchilar ichida aholining mavjudligi, aynan ta'lim sohasini rivojlantirishdan ikki tomonlama manfaatdorligini ta'minlaydi. Birinchidan o'zlarining mablag'larini ishga solib, foyda olishga intilsa, ikkinchidan, yoshlarning ta'lim bilan qamrovini oshirishga va ta'lim sifatining yaxshilanishiga xizmat qiladi.

18.2. Davlat-xususiy sherikligining mexanizmini samarali shakllantirishda davlat siyosati

O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi O'RQ-537-sonli Qonunida Davlat-xususiy sheriklikning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- davlat sherigining va xususiy sherikning qonun oldida tengligi;

- davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishdagi qoidalar va tartib-taomillarning shaffofligi;
- xususiy sherikni tanlashdagi bahslashuv va xolislik;
- kamsitishga yo'l qo'ymaslik;
- korrupsiyaga yo'l qo'ymaslik⁵¹.

O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi O'RQ-537-sonli Qonunning 15-moddasida davlat-xususiy sheriklik loyihasi davlat organi (tashkiloti) (bundan buyon matnda davlat tashabbuskori deb yuritiladi) va (yoki) yakka tartibdagi tadbirkor yoxud yuridik shaxs (bundan buyon matnda xususiy tashabbuskor deb yuritiladi) tomonidan tashabbus qilinishi mumkin deb ko'rsatilgan⁵².

Davlat-xususiy sheriklik loyihasini tashabbus qilish uchun qo'yidagi ishlarni amalga oshirishimiz lozim:

- mintaqalarda davlat-xususiy sheriklik loyihasi konsepsiyasini ishlab chiqishni;
- har bir hudud uchun davlat-xususiy sheriklik loyihasining konsepsiyasini baholash, kelishish va tasdiqlash uchun tegishli davlat organiga yuborishni va tasdiqlatish;
- mamlakat vakolatli davlat organi tomonidan davlat-xususiy sheriklik loyihasi konsepsiyasini ko'rib chiqishni va ma'qo'llash;
- davlat-xususiy sheriklik loyihasi konsepsiyasini vakolatli davlat organi tomonidan ma'qullashni, rad etishni yoki maromiga yetkazish uchun qayta ishlash va h.k.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida DXShni tashkil qilish va rivojlantirishning tamoyillari va ularning ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bugungi kun talabidan kelib chiqib, DXSH ishtirokchilarining va DXShdan manfaatdor subyektlarning o'zaro bog'liqligi ham

⁵¹ Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майда “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида”ги ЎРҚ-537-сонли Қонуни

⁵²

aniqlanishi lozim va ularning birgalikdagi hamkorligini yo'lga qo'yish.

O'zbekiston Respublikasining DXSH to'g'risidagi qonunda har bir prinsipning mazmun mohiyatiga qarab moslashtirish va amalga oshirish lozim.

DXSHlarning loyiha qiymati bir milliongacha asosan mahalliy davlat organlari, hokimiyat va boshqa vakolatli tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Agar bir milliondan o'n milliongacha bo'lsa Moliya vazirligi qoshida tashkil qilingan DXSH agentligi tomonidan nazorat qilinadi va amalga oshiriladi. Bordiyu loyiha qiymati o'n milliondan ortiq bo'lsa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan amalga oshiriladi. DXSH loyihalarining barchasi reyestrda kiritiladi va 30 kun ichida qaror qabul qilinadi.

Mamlakatimiz DXSH loyihalari bo'yicha barcha holatlarda loyiha konsepsiyasini tasdiqlashda Mahalliy hokimiyat organlari, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda tashabbuskorlar tomonidan amalga oshirish maqsadga muvofiq. Moliya vazirligi qoshida tashkil qilingan DXSH agentligi asosan ushbu holatda maslahatchi roli o'ynaydi va reyestrda kiritib ayrim nazoratlarni olib boradi.

DXSH ta'lim tizimi samaradorligini oshirish va ta'lim xizmatlari sifatini ko'tarish uchun mahalliy sheriklar bilan birga xorijiy sheriklarni ham jalb qilib, ularga investitsiyasi bilan birga mamlakatimizda yetishmayotgan zamonaviy kadrlar ehtiyojidan kelib chiqib, ilg'or ta'lim dasturlari bilan kirib kelishga ham keng imkoniyatlar yaratilishi maqsadga muvofiq. Hozirgi kunda shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda orqada qolib ketmaslik maqsadida raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun albatta zamon talabiga javob beradigan texnologiyalarni iqtisodiy-ijtimoiy hayotimizga joriy qilishga va ularni boshqarishga to'g'ri keladi. Bunday kadrlarni o'zimizda tayyor qilguncha xorijiy investorlar imkoniyatlaridan ham foydalanib turish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda imzolangan «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida» O'RQ-537-sonli Qonunida keltirilgan DXShning asosiy prinsiplari ham ta'lim tizimiga moslashgan holda takomillashtiriladi va bugungi kunda Prezidentimiz tomonidan ta'lim samaradorligi va sifatini oshirishga qaratilgan vazifalarning bajarilishida xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

18.3. Iqtisodiyotning turli sohalarida davlat-xususiy sherikligining amalga oshirilishi

O'zbekiston Respublikasida DXShdan faqat xususiy mulkdorlar (investorlar va tadbirkorlar) emas, balki davlat ham, aholi ham manfaatdordir. Xususan, ichki va tashqi investorlar o'zlarining mablag'ini investitsiya qilib, tegishli foyda olishga erishsa, tadbirkorlar o'zlarining tadbirkorlik faoliyati evaziga foyda olishlari mumkin. O'zbekiston Respublikasi davlatining manfaatdorligi, bevosita aholi manfaatdorligi bilan qo'shilib ketishi lozim bo'ladi. Bunda, yangi ish urinlari yaratilib, bandlik masalasida katta o'zgarishlar ro'y beradi, DXShlarning daromadlari evaziga davlat byudjetiga soliq va boshqa majburiy to'lovlar tushishi oshadi. Mamlakatimizda bevosita ishsizlarning ish o'rinlariga ega bo'lishi evaziga jamiyatimizda kambag'allik qisqaradi va aholining turmush farovonligini oshirish imkoniyati yaratiladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida DXShni amalga oshiriladigan iqtisodiyot sohalari 15 ta bo'lib, bular quyidagilardan iborat:

1. elektroenergiya;
2. shamol energiyasi;
3. avtomobil yo'llari;
4. logistika;
5. ta'lim;
6. sog'liqni saqlash;
7. uy-joy kommunal xo'jaligi;
8. qishloq xo'jaligi;
9. sport;

10. jamoat transporti;
11. temiryo'l transporti;
12. aviatsiya;
13. turizm;
14. madaniyat;
15. chiqindilarni qayta ishlash.

Yuqoridagilarda DXShni tadbiq qilish uchun innovatsion yondoshuv asosida va qo'llaniladigan prinsiplari bir xil. Ammo, har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib har bir soha uchun yangi ishlanmalar, yangiliklar, ixtirolar amalga oshiriladi. Bugungi kunda DXSH asosida ish ko'rishda oshkoralikni ta'minlagan holda adolat hukm surishiga ham katta e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Bu holat ushbu ishda aniq prinsiplarga amal qilish lozimligini keltirib chiqaradi. Shu tufayli O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 mayda imzolangan «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida» O'RQ-537-sonli Qonunida Davlat-xususiy sheriklikning asosiy prinsiplari ham keltirilgan. Bunga asosan DXSH asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat⁵³:

- davlat sherigining va xususiy sherikning qonun oldida tengligi;
- davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishdagi qoidalar va tartib- taomillarning shaffofligi;
- xususiy sherikni tanlashdagi bahslashuv va xolislik;
- kamsitishga yo'l qo'ymaslik;
- korrupsiyaga yo'l qo'ymaslik.

Mazkur qonunda har bir prinsipning mazmun- mohiyati ochib berilgan. Ammo bunda barcha iqtisodiyot sohalarga daxldor bo'lgan umumiy masalalar ko'rsatib o'tilgan. Agar DXShni ta'lim tizimiga moslashtiriladigan bo'lsa, bizning fikrimizcha, ushbu prinsiplar qatoriga yana bir qancha qo'shimchalarni kiritish va DXShni amalga oshirishda ushbu qo'shimchalarni inobatga olish lozim bo'ladi.

⁵³ Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майда имзолаган “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида” ЎРҚ-537-сонли Қонуни

Nazorat va muhokima uchun savollar

1. *Iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat-xususiy sherikchilik (DXSH) deganda nimani tushunasiz?*
2. *Davlat-xususiy sherikchilikning asosi meyori-huquqiy hujjatlarini aytib bering.*
3. *Davlat-xususiy sherikchilikning asosiy prinsiplari nimalardan iborat.*
4. *Davlat-xususiy sherikchilikni iqtisodiyotning qaysi sohalarida tashkil etish mumkin?*
5. *Davlat-xususiy sherikchilikning sifat va samaradorligini tushuntirib bering.*
6. *Davlat-xususiy sherikchilik eng yaxshi afzalliklarini aytib bering.*
7. *Davlat-xususiy sherikchilikni iqtisodiyot tarmoqlarida qanday amalga oshirsak bo'ladi.*
8. *Davlat-xususiy sherikchilikda innovatsiyalarni qo'llash bo'yicha nimalarga tayanishimiz kerak.*
9. *Davlat-xususiy sherikchilikning mexanizmlari nimalardan iborat.*
10. *Davlat-xususiy sherikchilikda hamkorlik qanday yo'lga qo'yilishi kerak.*

«INNOVATION IQTISODIYOT»

FANI BO'YICHA IZOHLI LUG'AT – GLOSSARIYLAR

Analitik hisob usuli – korxonalarda innovatsion texnologiyalar faoliyatini tahlil qilish va barcha tarmoqlarni rivojlantirish yo'llarini belgilaydi.

Antreprenuer - innovatsiyaviy tashkiliy texnologik tayyorgarlik asoslarini boshqaruvining asosiy unsuridir.

Axborot vositachilari- kommunikatsion tarmoqlarning bog'lama nuqtalarida joylashgan bo'lib, ixtisoslashgan axborotni jamlaydi va o'tkazadi, ilmiy-texnik, tijorat va boshqa xabarlar oqimlarini nazorat qiladi.

- **Bozor tavakkalchiligi**- bozor foiz stavkalarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan jarayon.

Biznes-reja – bu yangi biznesni yaratish yoki mavjud biznesni rivojlantirish rejasidir.

- **Daromadlilikning ichki meyori** – foizning shunday hisob stavkasiki, unda muntazam olib boriladigan daromad kapitallashuvi investitsiyalar summasiga teng bo'ladi.

- **Diskontlash uslubi** – turli vaqtda amalga oshirilgan xarajat va daromadlar uslubi, mablag' kam bo'lganda innovatsiyalarga mablag' qo'yish yo'nalishini tanlash imkonini beradi.

- **Fan-texnika taraqqiyoti**-iqtisodiyot tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim.

Hujumkor– o'z faoliyatini ishbilarmonlik raqobatiga asoslovchi korxonalar uchun xarakterli.

- **Himoyakor** – mavjud bozorlardagi korxona raqobat mavqeini ushlab turishga qaratilgan.

- **Himoya strategiyasi**-mavjud bozorga o'xshash yoki yangi mahsulot bilan kirib

- kelishni maqsad qilib qo'ygan raqobatdoshlarga javob qaytarish imkonini beruvchi tadbirlar majmuasidan iborat bo'ladi.

Innovatsiya - yangi mahsulot yoki xizmatni bozorga kiritish, yangi ishlab chiqarish jarayonlarini tadbiriq etish, mahsulot yoki xizmatlar, ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi shakllari yoki faoliyat turlarini ilgari surish, yangi bozorlarni tashkil etish yoki yangi jarayonning joriy bozor va mavjud bozorlarda katta ulushini qo'lga kiritishga qaratilgan say-harakatlardir.

Iyerarxialilik tizim tuzilishi, xuddi shunday ko'p elementlarni mavjudlik quyi darajasiga, elementlarning yuqori darajasi asosida bo'ysunadi.

Intellektual mulk himoyasi – mualliflarning o'z intellektual mehnati mahsulotiga bo'lgan huquqlarini, rasmiylashtirilgan tasdig'idir.

Injiniring – innovatsiyaviy siklning barcha bosqichlarini qamrab oladigan, innovatsiyalarning majmuaviy texnologiyasi

Innovatsiya-mahsulot – tovar shaklida bozorga tadbiriq etilayotgan tamomila yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot ko'rinishidagi yangilikdir.

Innovatsion-jarayon – bu mahsulotni ishlab chiqarishga xarajatlarni kamaytiruvchi texnik, ishlab chiqarish va boshqaruvga oid takomillashuvdir.

Innovatsiyaviy imitatsiya strategiyasi-ishlab chiqaruvchi raqobatdoshlar yangi mahsulotlarini muvaffaqiyatli bo'lishiga ishonadilar va ulardan «nusxa ko'chirish» bilan shug'ullanadilar.

Intellektual mulk – bu individual yoki jamoaviy subyektlarning ilmiy-texnik, adabiy va boshqacha ijodini mujassam etuvchi biror-bir obyektiv shakllarda ifodalangan ideal obyektlarga ega bo'lish, foydalanish, qo'llash munosabatlaridir.

Innovatsion marketing- o'z ichiga tashkilotning vazifasi, tafakkurning falsafasi ilmiy-tadqiqotlar sohasi, boshqaruv uslubi va xulqni oladi.

Iste'molchi daromadlari – talab xarakteriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etuvchi omil hisoblanadi daromadlar qanchalik yuqori bo'lsa talab ham shunchalik katta bo'ladi.

Innovatsion infratuzilma-ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatlar o'zaro uzviy bog'liq, ammo har bir faoliyat turining infratuzilmasini shakllantirish ular ishlashining ixtisoslashgan tashkiliy unsurlari va mexanizmlari bilan farqlanadi.

- **Ishlab chiqarish tavakkalchiligi**-korxonaning shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan jarayon

Investitsiyaviy tavakkalchilik-korxona investitsiyaviy portfelining qadrsizlanishi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan jarayon

Imitatsion – kuchli bozor va texnologik mavqega ega korxonalar tomonidan foydalaniladi.

Intellectual mulk huquqi – bu yaratuvchisining yoki uning qonuniy merosxo'rining intellektual faoliyat natijasidan foydalanish bo'yicha shundan bilvosita yoki bevosita daromad olish maqsadida yaratuvchisi nomini eslatish yoki eslatmaslik bilan xatti-harakatlar sodir etishga ruxsat berish yoki buni ta'qiqlash huquqidir.

Intraprener - innovatsiyaviy boshqaruvdagi yana bir muhim shaxs.

Ishbilarmon farishtalar - tavakkalchilikga ega loyihalarning investori sifatida chiquvchi shaxslar.

Keng ko'lamli innovatsion faoliyat tizimi- alohida elementlarni mavjudligini va ko'p boshqaruvchanlik, iqtisodiy xossalarini boshqarishni iqtisodiy matematik metod orqali ilmiy nuqtai nazardan butun o'rganadi.

Kommutant korxonalar mahsulot ishlab chiqarishining pasayish bosqichida faoliyat yuritadi.

Kutish strategiyasi tashqi muhit va yangi mahsulotga bo'lgan iste'molchilar talabi noaniqligi sharoitida, tavakkalchilik darajasini maksimal pasaytirishga yo'naltirilgan.

Konsalting – innovatsiyaviy faoliyat strategiyasi va biznes-rejasini tanlash bosqichini ta'minlovchi innovatsiyalar texnologiyasi.

Karyera – bu xodimning kelajakda o'z mehnati, o'z-o'zini ko'rsata olishi yo'llari va mehnatdan qoniqishi bo'yicha subyektiv shaxsiy idrokidir. Bu xodimning xizmat pilaoyasida siljib borish, ko'nikmalar, qobiliyatlar, malakaviy imkoniyatlar va mukofotlash hajmining o'zgarib borishidagi intilishini anglatadi.

Klaster-hududiy konsentratsiyalashuviga asoslangan texnologik zanjirga bog'langan tovar va xom ashyo yetkazib beruvchilar, asosiy ishlab chiqaruvchilarni birlashtirgan industrlashgan majmua.

Loyiha konsruktorlik ishlar usuli-loyihalashtirilgan obyektlar va jamlab bo'lmaydigan har xil ko'rsatkichlarni tahlil qilishdan iboratdir.

Muvofiqlik–arxitektura funksiyalarini muvofiq ravishda talab qilish darajasida emas, balkim kerakli arxitektura, keraksiz funksiyadan afzalligini muvofiqlashtiradi.

Monografik usul – respublikamizdagi yoki xorijiy tajriba almashish maqsadida korxonalarni umumiy va ayrim tarmoqlarning innovatsion faoliyatini, ishlab chiqarish jarayonlari texnologiyasini rivojlanish istiqbollarini aniqlab berishdan iborat.

Manfaatdor shaxslar - innovatsiya ta'sir qiluvchi yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan amaldagi subyektlari (shaxslar va shaxslar guruhi, tashkilotlar) manfaatdor shaxslar hisoblanadi.

Makroko'lamda tahlil tizimi-bu ilmiy umumlashgan bo'lib umumiy tendensiyaning ko'rsatib boshqarishni tadbirlar asosida faktorlar rivojlanishini yakdillab ko'rsatib beradi.

Milliy axborot tizimi (MAT)- davlat organlari axborot tizimlari, hududiy axborot tizimlari xamda yuridik va jismoniy shaxslar axborot tizimlarini o'z ichiga olgan tizimdir

Mahsulot differensiyasi-strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari faoliyatining biror sohasida oldin o'zlashtirilgan mahsulotlardan o'z dizayni, sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishning texnologik xususi-

yatlari bilan farq qiluvchi haqiqiy mahsulotni ishlab chiqish va yaratishni nazarda tutadi.

Marketingga yo'naltirilgan strategiya-sanoat ishlab chiqarish tizimi, hamda yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma faoliyati turlarining barcha elementlarini, yangi mahsulotni bozorga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni yechishga yo'naltirilganligini nazarda tutadi.

Mahsulot innovatsiyalari-yangi mahsulotlar narxini oshirish va sotuvlar hajmini oshirish hisobiga daromad o'sishini ta'minlash imkonini beradi.

Mudofaa strategiyasi – mavjud tashkiliy tuzilmalar doirasida, oldin o'zlashtirilgan mahsulotlar, texnologik jarayonlar va bozorlarni takomillashtirish imkonini beruvchi, prinsipial bo'lmagan o'zgartirishlar kiritishdan iborat.

Moliyaviy tavakkalchilik-korxonaning o'z investorlari oldida moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan jarayon.

Nominal stavka – inflyatsiya sur'atini hisobga olmagan joriy bozor foiz stavkasi.

Ortogenallik- bu prinsip talab qilinishi bo'yicha bir -biridan tarmoqlararo aloqadorligini bildiradi.

Oshkoralik - bu funksiyadan foydalanish boshqacha bo'lib u projekt asosida bo'ladi.

Oldingi strategiyalar - natijalaridan xabardor bo'lish, yangi strategiyalarni muvaffaqiyatliroq ishlab chiqishga yordam beradi.

Patent (patents – ochiq, yaqqol) – ixtirochiga beriladigan va uning muallifligini tasdiqlaydigan hamda ixtiroga istisnoli huquq va undan foydalanishga monapol huquq beruvchi guvohnomadir.

Qoplanish muddati – innovatsiyaviy loyihaga kiritilgan investitsiyalar qaysi muddatda qoplanishi mumkin degan savolga javob beradigan ko'rsatkich.

Qoplanish davri – investitsiya tugagandagi diskontlangan sof daromad qiymati investitsiyalar summasiga teng bo'lgan davr davomiyligi tushuniladi.

Real stavka–bu nominal stavkadan kutilayotgan inflyatsiya sur'atlarining ayirmasi.

Rentabellik- loyihani amalga oshirishdan olingan samara va unga sarflangan xarajatlar nisbati bilan aniqlanadi.

Raqobatbardoshlikni boshqarish– tarkibiy elementlarning optimal nisbatini ta'minlash, asosiy kuchni quyidagi masalalarni yechishga yo'naltirish: mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, tejamkorlik va xizmat ko'rsatish darajasini oshirish tushuniladi.

Statistik guruhlash usuli – innovatsion texnologiyalardan ratsional foydalanish, mahsulot tannarxi, mehnat unumdorligining o'sishi, mehnat resurslari, innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish va boshqa ko'rsatkichlarni o'rganadi.

Sistemali metodologiya - tizimlarni xar xil sinf xossalarini o'rganishdagi usullarni uyg'unligidadir, xamda tizimli masalalarni yechimi bo'lib, ya'ni tizimga ta'luqli bo'lgan iqtisodiy masalalarni yechilishida nazarda tutilgan.

Sistemali yondashuv - bozor iqtisodiyoti qonunlarini qamrab olgan holda iqtisodiyotni shakllantiradi va mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yadi.

Strategiya – raqobatdoshlarga nisbatan mazkur korxona salohiyati va kuchini mustahkamlashga qaratilgan, o'zaro bog'liq bo'lgan tadbirlar majmuidir.

Tejamkorlik–hech qanday funksiya arxetektura bayon qilinishida bir- birini boshqa turda takrorlamaydi.

Tiniqlik- bajarish jarayonni aniqlashtirishda ishlatuvchi funksiya aniq bo'lishi shart.

Tizimlashtirish aniq innovatsion-ko'lam tizimida tizim elementlarini tahlil etishda innovatsion faoliyatni aloqadorligi bilan

birgalikda (iqtisodiy sektorni aloqadorligini boshqaruvdagi muammolarini yengish yo'li bilan) amalga oshiriladi.

Taxlil tizimi-boshqarish modelini tartibga solishda tanlangan etalonni qayta ko'rib chiqib va uni bir tizimga solishdir.

To'liqlik - funksiyadan foydalanish talab qilish darajasida bo'lib iqtisodiy- texnologik cheksiz darajada ta'minlanadi.

Tashqi manfaatdor shaxslar–iste'molchilar, ta'minotchilar, raqobatchilar, institusional manfaatdor shaxslar kiradi.

Tarmoqli usul- boshqarish vazifasini kompleksini yechish uchun tizim shaklini ko'rsatib shu usul bilan birlashtiradi.

Trening – innovatsiyalarning kadrlarni tayyorlash bosqichini ta'minlovchi texnologiya.

Taktika–batafsil ishlab chiqilishi zarur mahsulot, narx, joy, olg'a surish, odamlar, jarayon, rejani amalga oshirishdagi taqvim muddatlarida aniq bir xodimlar tomonidan bajariladigan xatti-harakatlar.

Tavakkalchilik-har bir qabul qilinayotgan qaror uchun tavakkalchilikning qanday darajasi mumkinligi.

Texnologik innovatsiyalar-resurslar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni optimallashtirish, hamda istiqbolli texnologiyalarni tashkil etish hisobiga iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash imkonini beradi.

Umumiylik – agarda funksiya boshlangan bo'lsa, shundan so'ng ko'p qirrali funksiya ko'rinishda bo'lishi kerak.

Vazifa tizimini yechilishi umumiy tushuncha bo'lib, taxlil tizimini umumiy bo'limi bo'lib hisoblanadi.

Violent-korxonalar – «kuch» strategiyasiga ega korxonalardir.

Violent- faoliyat katta zaxiralarga ega yirik kompaniyalar uchun xos bo'lib, ular bozorda kuchga tayanib ish tutishadi, tadqiqotlar va ishlanmalar, marketing va savdo tarmoqlariga ko'p mablag'lar ajratishadi.

Venchur firmalari- ilmiy g'oyalarni ishlab chiqish va sinov, qayta ishlash hamda tavakkal innovatsiyalarni ishlab chiqarishda

tadbiq etish maqsadida yaratilayotgan texnologiyalarga aylantirish bilan shug'ullanuvchi vaqtinchalik tashkiliy strukturalar.

O'zgartiruvchi innnovatsiyalar – pirovard mahsulot, jarayon, hayotiy sikl sohalaridagi unchalik katta bo'lmagan o'zgarishlar.

Chet el investitsiyalari – chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va hujjatlarida taqiq-lanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar.

Yaxshilovchi innnovatsiyalar–yangi texnologiya va yondashuv-larga asoslanmagan ammo ancha ustuvorlik va yaxshilanishni ta'minlaydi.

Yorib o'tuvchi innnovatsiyalar–fundamental yangi texnologiya va yondashuvlarga asoslangan.

Eksplerentlar – bozorning yangi segmentlarini yaratish yoki eski segmentlarini radikal o'zgartirishga ixtisoslashgan korxonalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Rasmiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlari

- 1.1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
- 1.1.2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
- 1.1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги Қонуни. 14 апрел 1999 йил.
- 1.1.4. Ўзбекистон Республикасининг «Рақобат тўғрисида»ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил 7 январь.
- 1.1.5. Ўзбекистон Республикасининг «Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. 29 октябр 2019 йил.
- 1.1.6. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 24 июндаги «Инновацион фаолият тўғрисида»ги ЎРҚ-630-сонли қонуни
- 1.1.7. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майдаги «Давлат-хусусий шерикчилик тўғрисида»ги ЎРҚ-537-сонли қонуни

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari

- 1.2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 28 avgustdagi «Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. Xalq so'zi, 2002 yil 30 avgust.
- 1.2.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2012-2016 yillarda korxonalarni ishlab chiqarishini yanada modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturi to'g'risida»gi 1758-sonli Qarori. Xalq so'zi, 2012 yil 21 may.
- 1.2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi «Ilm-fani 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-6097 –sonli Farmoni
- 1.2.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2015-2019 yil-

larda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, tarkibiy o'zgartirishlarni ta'minlash chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi PF-4707-sonli Farmoni. Xalq so'zi, 2015 yil 5 may.

- 1.2.5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining 2016 yilgi investitsiya to'g'risida»gi PQ-2458-sonli Qarori. 2015 yil 25 dekabr.
- 1.2.6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2016–2020 yillarda korxonalarni yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2460-sonli Qarori, 2015 yil 29 dekabr
- 1.2.7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Farmoni, 2017 yil 7 fevral.
- 1.2.8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning besh-ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida» farmoni 2018 yil 22 yanvar, PF-5308-son
- 1.2.9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2019 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5544-sonli Farmoni, 2018 yil 21 sentabr.
- 1.2.10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ilm-fanni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash va innovatsiya faoliyatini rivojlantirish to'g'risida»gi PF-438-sonli Farmoni //O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992 y., 9-son, 369-modda, 1992 yil 8 iyul.
- 1.2.11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Intellectual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4168-sonli Qarori, 2019 yil 8 fevral

- 1.2.12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «Yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-4477-sonli Qarori, 2019 yil 4 oktabr
- 1.2.13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qurilish sohasiga axborot-kommunikasiya texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4464-sonli Qarori, 2019 yil 20 sentabr
- 1.2.14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4433-sonli Qarori, 2019 yil 30 avgust
- 1.2.15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4422-sonli Qarori, 2019 yil 22 avgust
- 1.2.16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyundagi «2022-2026 yillarda «O'zbekiston Respublikasining innovasion rivojlanish strategiyasi to'g'risida» gi PF-165-sonli Farmoni
- 1.2.17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentabrdagi «2019-2021 yillarda «O'zbekiston Respublikasining innovasion rivojlanish strategiyasi to'g'risida» gi PF-5544-sonli Farmoni
- 1.2.18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi PF-60-sonli Farmoni

- 1.2.19 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5847-sonli Farmoni, 2019 yil 8 oktabr
- 1.2.20 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 1 maydagi «Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni reyting baholash tizimini joriy etish to'g'risida»gi PQ-4702-sonli Qarori

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

- 1.3.1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zmeliomashlizing» dalat lizing kompaniyasini tashkil etish to'g'risida»gi 266-sonli Qarori, 2007 yil 21 dekabr.
- 1.3.2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2016-2020 yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturi to'g'risida»gi 55-sonli Qarori, 2016 yil 26 fevral.
- 1.3.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2019-2022 yillarda elektrotexnika sanoatini jadal rivojlantirish dasturini tasdiqlash to'g'risida»gi 899-sonli Qarori, 2019 yil 30 oktabr.

2.1 Maxsus adabiyotlar

- 2.1.1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak, Xalq so'zi, 2017yil, 16 yanvar.
- 2.1.2. Mirziyoyev SH.M. Rizq-ro'zimiz bunyodkori bo'lgan qishloq xo'jaligi xodimlari mehnatini ulug'lash, soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish – asosiy vazifamizdir, Xalq so'zi, 10.12.2017 yil
- 2.1.3. Mirziyoyev SH.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, Xalq so'zi, 22.12.2017 yil
- 2.1.4. Mirziyoyev SH.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, Xalq so'zi, 29.12.2018 yil

- 2.1.11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasi (2022 yil 20 dekabr)
- 2.1.5. Анискин Ю.П. Внутрифирменное планирование: Учебное пособие. – М.: МГИЭТ, 1994. – 130 с.
- 2.1.6. Аньшин В.М. Инновационная стратегия фирмы – М., 1995. – 67 с.
- 2.1.7. Абдуллаев Р.В., Хасанджанов К.А. Инновационное обновление экономики – основа её модернизации и конкурентоспособности, «Иқтисодийни модернизасиялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга ўтиш йўллари» Республика илмий-амалий анжумани маъруза тезислари тўплами. Тошкент, 2011. –Б. 24.
- 2.1.8. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – СПб.:Питер, 2001, 304 с.
- 2.1.9. Баранчеев В.П. Управление инновациями. – М.: Высшее образование, 2009, - С. 712.
- 2.1.10. Бирман Г., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов. – М., «Финансы и статистика», - 2005., 256с.
- 2.1.11. Бернар И, Колли Ж.К. Толковый экономический и финансовый словарь. В 2т. Пер. сфр. –М.: Международные отношения.
- 2.1.12. Вишняков Я.Д., Гебхард П., Кирсанов К.А. Инновационный менеджмент, Российский экономический журнал. 1993. №10. С. 72-78.
- 2.1.13. Валдайцев С.В. Оценка бизнеса и инновации. – М., Филин 6, 2003. 228с.
- 2.1.14. Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии: Сокр. пер. со словарь, Авт.п-редисл. В.С. Рапопорт. – М.: Экономика, 1989. – 167с.

- 2.1.15. Bright I.R. Some Management Lessons from Technological Innovation Research, National Conference on Management of Technological Innovation, University of Bradford Management Centre, 1968.;
- 2.1.16. Гончаров В.В. В поисках совершенства управления: руководство для высшего управленческого персонала. М.: МАИИПУ, 1996. 752 с.
- 2.1.17. Грачева М.В. Инновационная деятельность в промышленности: теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные опросы российских предприятий. – М.: РАН ИМЭМО, 1999. – 56 с.
- 2.1.18. Грейсон Дж., О'Делл К. Американский менеджмент на пороге XXI века Пер. с англ. – М.: Экономика, 2000., - 320с.
- 2.1.19. Drucker P.F. Entrepreneurship and innovation. NY: Harper a Row, 1985. 277 p.
- 2.1.20. Забелин П.В., Моисеева Н.К. Основы стратегического управления. – М.: ИБС «Маркетинг», 1997. – 195 с.
- 2.1.21. Завлин П.Н. и др. Инновационная деятельность в условиях рынка. – СПб., KSS, Наука; 1994. – 192 с.
- 2.1.22. Ильенкова С.Д. Спрос: Анализ и управление. М.: Финансы и статистика. 1997. 212 с.
- 2.1.23. Инвестирование в инновационный бизнес: мировая практика – венчурный капитал, Сост. и общ. ред. Н.М.Фонштейн. – М.: Дело, 1996, 172 с.
- 2.1.24. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. Под ред. С.Д.Ильенковой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 327 с.
- 2.1.25. Ионов М. Инновационная сфера: состояние и перспектива. Экономист. 1993. №10. С.62-67.
- 2.1.26. Кирина Л.В., Кузнесова С.А. «Стратегия инновационной деятельности предприятия» Сб. научных трудов. «Формирование механизма управления предприятием

- в условиях становления рынка». Под ред. д.э.н. Титова В.В. и Марковой В.Д. Новосибирск. 1995. С. 65-69
- 2.1.27. Круглова Н.Ю. Инновационный менеджмент. Под науч. ред. Д.С.Львова. – М.: Ступень, 1996. – 260 с.
- 2.1.28. Лукасевич И.Я. Анализ финансовых обязательств. М., «Финансы», 2002. 322с.
- 2.1.29. Лапин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями, В сб.: Проблемы управленческих нововведений и хозрасчётного экспериментирования. Всероссийская научно-практическая конференция. – Таллин, 1981. – 23 с.
- 2.1.30. Latechnologieetl'economie: Lesrelationdeterminantes. P.: OECD, 1992.p.26
- 2.1.31. Медынский В.Г., Шаршукова Л.Г. Инновационное предпринимательство: Учебное пособие. – М., ИНФРА-М. 1997.– 240 с.
- 2.1.32. «Менеджмент организации».Под ред. д.э.н.,проф. Румянцевой З.П., д.э.н.,проф. Соломатина Н.А., М.: ИКФА-М, 1995. – 233 с.
- 2.1.33. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ. М.: Дело, 1995. 704 с.
- 2.1.34. Морозов Ю.П. Управление технологическими инновациями в условиях рыночных отношений. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского Университета, 1995. 174 с.
- 2.1.35. Pavitt K. Key characteristics of the large innovating firm. Brit. J. of Management. 1992. V.2. N 1. P.41-50.
- 2.1.36. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. -- 2-е изд., исправ. – М.: ИНФРА – М, 1998 – 136с.
- 2.1.37. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. Под ред В.Д.Щетинина. – М.Международные отношения, 1993. – 64 с;

- 2.1.38. Пардаев М.Қ., Мамасоатов Т.Х., Пардаев О.М. Модернизация, диверсификация в инновационно-инвестиционный менеджмент муҳим омиллари, Монография-Т.: «Наврўз», 2014, 38 бет.
- 2.1.39. Bright I.R. Some Management Lessons from Technological
- 2.1.40. Основы менеджмента: Учебник для вузов. Под ред. проф. А.И.Афоничкина. – СПб.: Питер, 2007. – 528 с.
- 2.1.41. Основы управления персоналом. Под ред. проф. Б.М.Генкина, М., Высшая школа, 1996. 214 с.
- 2.1.42. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. Пер. с венг. М.: Прогресс, 2001. 275 с.
- 2.1.43. Стрекалов О.Б. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. – Казань: Изд-во КГТУ, 1997. – 257 с.
- 2.1.44. Соколов Д.Д., Титов А.Б., Швабанова М.М. Предпосылки анализа и формирование инновационной политики. – СПб.: ГУЭФ, 1997;
- 2.1.45. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями, М.: Экономика, 1989. – 281 с.
- 2.1.46. Уотерман Р. Фактор обновления. Пер. с англ. Академия народного хозяйства при правительстве РФ, М.: Дело, ЛТД. 1995. 145 с.
- 2.1.47. Устинов В.А. Управление инновационной деятельностью в процессе создания новой техники, освоение производства новой продукции. – М.: ГАУ им. С.Орджоникидзе, 1995. – 80 с.
- 2.1.48. Уткин Э.А., Морозова Г.И., Морозова Н.И. Инновационный менеджмент. – М.: АКАЛИС, 1996. – 208 с.
- 2.1.49. Ўзбек тилининг изоҳли луг'ати. 80000 дан ортиқ сўз бирикмаси. Ж.П.Б- М- Т: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ДИН, 2006, 213 бет.
- 2.1.50. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез»», 1998. – 600 с.

- 2.1.51. Хучек М. Инновации на предприятиях и их внедрение, М.: Луч, 2002. 312 с.
- 2.1.52. Эргашев Р.Х. ва бошқ. Инновацион иқтисодиёт. Дарслик.-Т.: «Voris-nashriyot», 2020. 448 б.
- 2.1.53. Эргашев Р.Х., Хамраева С.Н. Рақамли иқтисодиёт. Дарслик.-Т.:»INTELLEKT», 2021. 443 б.
- 2.1.54. Эргашев Р.Х., Хамраева С.Н. Иқтисодий ўсиш. Дарслик.-Т.:»INTELLEKT», 2021. 246 б.
- 2.1.55. Гулямов С.С., Эргашев Р.Х., Хамраева С.Н. Рақамли иқтисодиёт. Ўқув қўлланма.-Т.:»ТДИУ», 2021. 595 б
- 2.1.56 Эргашев Р.Х. ва бошқ. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. Дарслик.-Т.:»INTELLEKT», 2023. 376 б
- 2.1.57. Эргашев Р.Х. Инновацион иқтисодиёт. Дарслик. – Т.: Молия иқтисод, 2019, 398 бет.
- 2.1.58. Шаборкина Л. Инновационный менеджмент. Изд-во МордГУ, 1998, 160 с.
- 2.1.59. Шумпетер Й. Теория экономического развития, М.: Прогресс, 2002, 455 с.

III. Statistik ma'lumotlar

- 3.1.1. Аналитический отчет декабр 2019. Ежегодный мониторинг средств, выделенных из федерального бюджета на финансирование НИОКР (в том числе по приоритетным направлениям инновационного развития России)
- 3.1.2. Ўзбекистон Республикаси статистик тўплами. 1990-2010 йиллар.
- 3.1.3. Ўзбекистон Республикаси статистик тўплами. 2010-2020 йиллар.
- 3.1.4. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетен за 2020 год.
- 3.1.5. Аналитический отчет декабр 2020. Ежегодный

мониторинг средств, выделенных из федерального бюджета на финансирование НИОКР (в том числе по приоритетным направлениям инновационного развития России)

3.1.6. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетен за 2020 год.

IV. Интернет ресурслари

4.1 Эл.ресурс. Шаропатова А. В. Государственное регулирование инновационной деятельности //Проблемы современной аграрной науки: материалы международной заочной научной конференции. – Краснояр. гос. аграр. ун-т. – Красноярск, 15.10.2012,<http://www.kgau.ru/new/all/konferenc/05/>

4.2 Эл.ресурс:<http://fermeruz.uz/2016/09/07/chorvachilik-mashaqqatli-ammo-serdaromad-soha/>

4.3 Эл.ресурс:<http://uzb69.blogspot.com/2012/06/2012-2020.html> /Концепция инновационного развития Республики Узбекистан на 2012-2020 гг. Проект ПРООН «Поддержка в сфере инновационной политики и трансфера технологий» (обращение: 09.11.2016)

4.4 Эл.ресурс. <http://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-organizatsionno-ekonomicheskogo-mehanizma-razvitiya-innovatsionnyh-protsessov-v-selskoin-hozyaystve>. И. П. Войку. Сущность организационно-экономического механизма развития инновационных процессов в сельском хозяйстве

4.5 Эл.ресурс. <http://www.bloomberg.com/graphics/2020-innovative-countries/> Аналитический отчет декабрь 2020. Ежегодный мониторинг средств, выделенных из федерального бюджета на финансирование НИОКР (в том числе по приоритетным направлениям инновационного развития России)

4.6 Agro.uz – Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг расмий сайти

4.7 Stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти

4.8 Lex.uz - Ўзбекистон Республикаси қонунлари, меъёрий ҳужжатлари сайти

4.9 Agroculture.uz - Ўзбекистон агроахборот тизими портали

4.10 www.fao.org - Озиқ-овқат ва қорхоналарни халққо ташкилотининг (FAO) расмий сайти

4.11 www.cacaari.org – Марказий Осиё ва Кавказ қорхоналарни илмий тадқиқотлари институтлари уюшмаси (CACAARI)
<https://vc.ru/p/global-innovation-index-2020#comments>

MUNDARIJA

SO'Z BOSHI.....	3
I BOB. Innovatsion iqtisodiyot faniga kirish.....	7
1.1. Innovatsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati.....	7
1.2. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi.....	16
1.3. Bozor iqtisodiyotining innovatsion rivojlanish kontsepsiyasining xususiyatlari.....	18
II BOB. Innovatsion siyosat va innovatsion ekosistema.....	24
2.1. Innovatsion siyosatining xususiyatlari, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari.....	24
2.2. Innovatsion faoliyatning meyoriy-huquqiy asoslari.....	31
2.3. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish.....	34
III BOB. Milliy innovatsiya tizimi va innovatsion tadbirkorlik.....	42
3.1. Kichik biznes sohasida innovatsiyalarni moliyalashtirish asoslari....	48
3.2. Innovatsion tadbirkorlikni mamlakat innovatsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.....	45
IV BOB. Innovatsion rivojlanish strategiyalari va raqamli iqtisodiyot.....	58
4.1. Innovatsion faoliyat sohasidagi respublika, tarmoq va hududiy davlat dasturlari.....	58
4.2. Innovatsion menejment va texnologiyalar transferi. O'rta muddatli va uzoq muddatli strategiyalar.....	67
4.3. Axborot-kommunikatsiya va innovatsion texnologiyalar.....	71
V BOB. Ilmiy-texnik maxsulotlar bozori va innovatsiyalar difuziyasi.....	79
5.1. Intellektual tovar, intellektual mulk va nomoddiy aktivlar.....	79
5.2. Texnologiyalar transferi bozorida innovatsiyalarni olib chiqish va amalga oshirish shakllari va usullari.....	89
5.3. Innovatsiyalar difuziyasi. Ilmiy-texnik mahsulotlar bozorining tarkibi va asosiy elementlari.....	93
VI BOB. Innovatsiyalarni moliyalashtirish va investitsion ta'minot.....	101
6.1. Innovatsion faoliyatni moliyalash-tirish xususiyatlari.....	101
6.2. Innovatsion faoliyatni moliyalash-tirish manbalarining mohiyati va ahamiyati.....	104
6.3. Jalb etilgan mablag'lar evaziga va qarz mablag'lari evaziga innovatsion faoliyatni moliyalashtirish.....	108

6.4. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar.....	114
VII BOB. Intellektual kapital va bilimlar iqtisodiyoti.....	122
7.1. Intellektual kapital va intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishi.....	122
7.2. Intellektual mulkni tijoratlashtirish mohiyati va amalga oshirish bosqichlari va zarurligi.....	132
7.3. Intellektual mulkni yaratish, baholash, huquqiy muhofazani ta'minlash hamda ularni huquqiy asoslari.....	140
VIII BOB. Innovatsion jarayon va faoliyatni diversifikatsiyalash...	153
8.1. Innovatsion faoliyatning asosiy elementlari, mazmuni va tashkiliy tuzilmalari.....	153
8.2. Innovatsiya turlari.....	157
8.3. Innovatsion jarayonning bosqichlari va ularning xususiyatlari.....	160
IX BOB. Innovatsiyalarni tijoratlashtirish va texnologiyalar transferi.....	171
9.1. Ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish va innovasion faoliyatning huquqiy asoslari.....	171
9.2. Ilmiy ishlanmalar va tijoratlashtirish ob'ektlari, innovasion ishlanmalar, davlat ilmiy-texnik dasturlari.....	173
9.3. Innovatsion faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.....	175
X BOB. Innovatsion infratuzilma, texnologik parklar va texnopolislar.....	181
10.1. Innovatsion infrastruktura shakllanish asoslari.....	181
10.2. Innovatsion markazlar va texnoparklar.....	186
10.3. Texnopolislar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi parklar.....	189
10.4. Ilmiy, ilmiy-texnologik parklar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi parklar.....	190
10.5. Innovatsion infratuzilma va innovatsion salohiyat.....	194
XI BOB. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish va tartibga solish.....	199
11.1. Loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va xususiyatlari.....	199
11.2. Loyihaviy moliyalashtirish mexanizmlari va turlari.....	207
11.3. Innovatsiyalarga qaratilgan markiting.....	212
XII BOB. Ilm-fan, ilmiy faoliyat, ixtirochilik va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash. Intellektual mulk huquqi va patent siyosati.....	225
12.1. Davlat maqsadli fan-texnika dasturlari.....	225
12.2. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari.....	228

12.3. Ilg'or mamlakatlar innovatsion faoliyati.....	232
12.4. Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar.....	241
XIII BOB. Intellektual mulk huquqi va patent siyosati.....	245
13.1. Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va patentlar.....	245
13.2. Intellektual kapital va intellektual mulkning mohiyati va tarkibiy tuzilishi.....	252
13.3. Intellektual kapital va intellektual mulkni boshqarish tizimi.....	261
XIV BOB. Innovatsion marketing va elektron tijorat.....	264
14.1. Innovatsion marketing tushunchasi va xususiyatlari.....	264
14.2. Innovatsiyalar diffuziyasi: mohiyati, bosqichlari, korxonalarning innovatsion rollari.....	267
14.3. Innovatsiyalar korxonalarning raqobatbardoshligi omili sifatida.....	275
XV BOB. Venchur kapital va venchur fondlar.....	285
15.1. Venchurli moliyalashtirish jarayoni tarkibi.....	285
15.2. Venchurli moliyalashtirishning xorij tajribasi va zarurligi.....	285
15.3. Innovatsion iqtisodiyotda investitsion loyihalarni moliyalashtirishda venchur kapitalning roli.....	287
XVI BOB. ITTKI (R&D) va tijoratlashtrish	296
16.1. Biznes g'oyalar va ularni amalga oshirish.....	296
16.2. Ilmiy tadqiqot natijalarni tijoratlashtrishni meyoriy-huquqiy asoslari.....	299
16.3. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish.....	304
16.4. Mahalliy hususiy va xorijiy investorlar.....	307
XVII BOB. Innovatsion tadbirkorlik va innovatsion biznes.....	313
17.1. Innovatsion kichik tadbirkorlikni rivojlantirishning ahamiyati.....	313
17.2. Innovatsion tadbirkorlikni mamlakat innovatsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.....	316
17.3. Kichik biznes sohasida innovatsiyalarni moliyalashtirish asoslari.....	321
XVIII BOB. Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat-xususiy sherikchilik.....	326
18.1. Davlat-xususiy sherikligining mazmuni va mohiyati.....	326
18.2. Davlat-xususiy sherikligining mexanizmini samarali shakllantirishda davlat siyosati.....	330
18.3. Iqtisodiyotning turli sohalarida davlat-xususiy sherikligining amalga oshirilishi.....	333
Glossariylar.....	336
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	344

ERGASHEV RAHMATULLA XIDIROVICH

INNOVATSION IQTISODIYOT

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

Muharrir: B. Musayev

Musahhih: I. Tog'ayev

Texnik muharrir: SH.Yo'ldoshev

Kompyuterda sahifalovchi: F. Akramova

Tasdiqnoma. 5165, 02.03.2021.

Terishga berildi: 22.06.2023 y.

Bosishga ruxsat etildi: 27.07.2023 y.

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi: 60x84 1/16.

“Cambria” gar. Ofset bosma.

Hisob nashriyot t.: 22,19. Shartli b. t.: 22.32

Adadi: 35 nusxa. Buyurtma №87

«Intellekt» nashriyotida tayyorlandi.

QarMII kichik bosmaxonasida chop etildi.

180100. Qarshi shahri, Mustaqillik ko'chasi, 225 – uy.

Telefon 91-466-80-32.

138000-

 INTELLEKT
NASHRIYOTI

ISBN 978-9943-9870-9-0

9 789910 987090